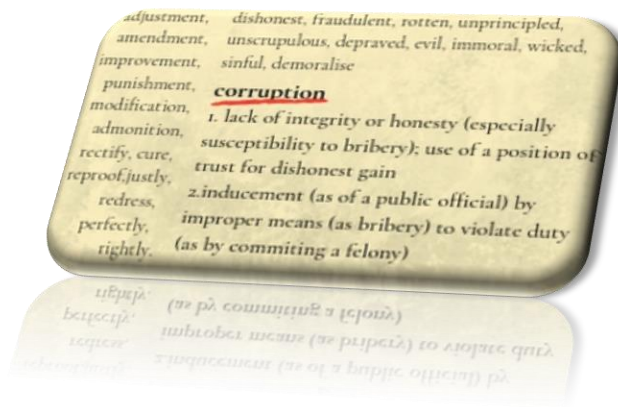

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Καραλιμάνης Δημήτριος

Διπλωματική Εργασία υποβληθείσα στο Τμήμα Λογιστικής & Χρηματοοικονομικής
του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής για την απόκτηση Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης
στη Δημόσια Οικονομική και Πολιτική.

Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών
Τμήμα Λογιστικής & Χρηματοοικονομικής
Π.Μ.Σ. «Δημόσια Οικονομική & Πολιτική»

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Καραλιμάνης Δημήτριος, ΑΜ: 19014

Επιβλέπουσα: Δεδούλη Αικατερίνη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής
Αττικής, Τμήμα Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής

Διπλωματική Εργασία υποβληθείσα στο Τμήμα Λογιστικής & Χρηματοοικονομικής
του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής για την απόκτηση Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης
στη Δημόσια Οικονομική και Πολιτική

Αιγάλεω, 2022

University of West Attica
School of Administration, Economic, and Social Sciences
Department of Accounting & Finance
M.Sc. in Public Economics and Policy

**THE EFFECT OF POLITICAL CORRUPTION ON THE EVOLUTION OF
SOCIAL INSURANCE IN GREECE**

Karalimanis Dimitrios, R.N.: 19014

Supervisor: Dedouli Aikaterini, Assistant Professor, University of West Attica,
Department of Accounting and Finance

Master Thesis submitted to the Dept. of Accounting & Finance of the University of West Attica in
partial fulfilment of the requirements for the degree of M.Sc. in Public Economics and Policy

Aegaleo, Greece, 2022

Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών
Τμήμα Λογιστικής & Χρηματοοικονομικής
Π.Μ.Σ. «Δημόσια Οικονομική & Πολιτική»

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μέλη Εξεταστικής Επιτροπής

Εγκρίθηκε από την Εξεταστική Επιτροπή την 21^η/12/2022

A/α	ΟΝΟΜΑ ΕΠΩΝΥΜΟ	ΒΑΘΜΙΔΑ/ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΨΗΦΙΑΚΗ ΥΠΟΓΡΑΦΗ
1	Αικατερίνη Δεδούλη	Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής	
2	Αλίνα Χυζ	Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής	
3	Μιλτιάδης Χαλικιάς	Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής	

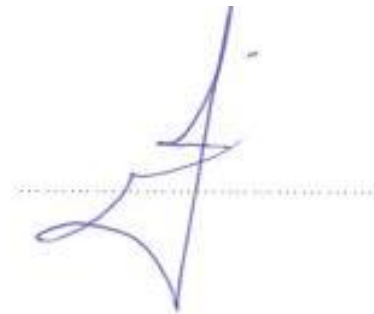
ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος Καραλιμάνης Δημήτριος του Γεωργίου, με αριθμό μητρώου 19014, φοιτητής του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Δημόσια Οικονομική και Πολιτική», του Τμήματος Λογιστικής & Χρηματοοικονομικής της Σχολής Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, δηλώνω ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος.

Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Ο Δηλών

A handwritten signature in blue ink, consisting of a stylized, cursive script that is difficult to decipher. The signature is written on a horizontal dashed line.

Στην οικογένειά μου, παρόντες και απόντες
(οι παρόντες ήταν λίγο πιο θορυβώδεις από ό,τι θα ήθελα)

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω το διδακτικό προσωπικό του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ) και κυρίως την επιβλέπουσα της παρούσης, την κυρία Αικατερίνη Δεδούλη, επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής. Επίσης ευχαριστώ τον απερχόμενο Διευθυντή του ΠΜΣ κ. Θεόδωρο Παπαηλία όπως και τη νυν Διευθύντρια κ. Αλίνα Χυζ. Τέλος, ευχαριστώ το προσωπικό της Γραμματείας για την υποστήριξη που προσέφερε σε εμένα και τους συμφοιτητές μου.

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Περίληψη

Η κοινωνική ασφάλιση είναι ένας θεσμός δικαίου, είναι μία έκφανση της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας, είναι ένα εργαλείο αναδιανομής του πλούτου και είναι η βασική απάντηση σε μια σειρά από κινδύνους που θα αντιμετωπίσουμε, αναπόφευκτα, όλοι σε κάποιο σημείο της ζωής μας. Στην Ελλάδα όμως, η κοινωνική ασφάλιση είχε έναν διττό χαρακτήρα: υπήρξε ο βασικός πυλώνας της ευρύτερης κοινωνικής ασφάλειας όπως στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών αλλά υπήρξε και ένα πεδίο ευνοιοκρατίας, πελατειακών σχέσεων και άσκησης αφανών πολιτικών που είχαν ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό του συστήματος και την ανισότητα στις παροχές ενώ ταυτόχρονα υπέσκαπταν την επάρκεια και τη βιωσιμότητα του οικοδομήματος.

Η παρούσα εργασία ασχολείται με την εξέλιξη της κοινωνικής ασφάλισης, τόσο σε διεθνές όσο και σε τοπικό επίπεδο, αλλά φιλοδοξεί να τονίσει και κάποιες πτυχές της που διαμορφώθηκαν από την επιρροή της πολιτικής διαφθοράς. Επίσης, υπό το πρίσμα της εξελικτικής πορείας της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα, των δυνάμεων που της έδωσαν τη σημερινή μορφή της αλλά και των προκλήσεων της σύγχρονης εποχής, εξετάζεται το παρόν αλλά και το μέλλον της κοινωνικής ασφάλισης.

Σημαντικοί όροι: *κοινωνική ασφάλιση, πελατειακές σχέσεις, διαφθορά, πολιτική διαφθορά, κοινωνική συνοχή, κοινωνική αλληλεγγύη*

THE EFFECT OF POLITICAL CORRUPTION ON THE EVOLUTION OF SOCIAL INSURANCE IN GREECE

Abstract

Social insurance is an institution of law; it is an expression of solidarity among the members of a society, a tool for redistributing wealth and it is the basic remedy to a series of risks that we will all face at some point in our lives. In Greece, however, social insurance always had a dual character: although it was the main pillar of social security – as it was in the majority of European countries – it was also a field for favouritism and clientelism as well as the field for invisible policies that resulted in fragmentation of the system and inequality, while undermining, at the same time, the adequacy and sustainability of the whole structure.

This paper deals with the evolution of social insurance, both in Greece and outside Greece, but it also aspires to highlight some aspects of Greek social security that were shaped by the influence of political corruption. Furthermore, in the light of the evolutionary course of social insurance and the forces that shaped it into its current form, the present and the future of social insurance will be examined.

Keywords: *Social insurance, clientelism, corruption, political corruption, social cohesion, social solidarity*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	3
Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ	3
1.1 Εννοιολογικές προσεγγίσεις της κοινωνικής ασφάλισης.....	3
1.2 Ιστορική αναδρομή και εξέλιξη του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης.....	5
1.2.1 Από την αρχαιότητα έως τον Μεσαίωνα.....	5
1.2.2 Η κοινωνική πρόνοια στην προβιομηχανική Ευρώπη.....	6
1.2.3 Το αποτύπωμα της Βιομηχανικής Επανάστασης.....	9
1.2.4 20 ^{ος} αιώνας: Ο αιώνας της κοινωνικής ασφάλισης.....	14
1.2.5 Les Trente Glorieuses (1945 – 1975), η Χρυσή Εποχή.....	16
1.2.6 Η Αργυρή Εποχή και η Χάλκινη Εποχή της κοινωνικής ασφάλισης.....	18
1.3 Μοντέλα και τυπολογίες κοινωνικής ασφάλισης.....	20
1.3.1 Συστήματα κοινωνικής ασφάλισης: δύο βασικές τυπολογίες.....	20
1.3.2 Μοντέλα εφαρμοσμένης κοινωνικής πολιτικής.....	24
1.3.3 Η πρόκληση της σύγχρονης εποχής: ένας πληθυσμός που γερνάει.....	26
1.3.4 Κοινωνική ασφάλιση σήμερα: βιωσιμότητα μέσω ιδιωτικοποιήσεων	31
1.3.5 Το μέλλον της κοινωνικής ασφάλισης: επιστροφή στις ανισότητες;.....	34
1.4 Ανακεφαλαίωση.....	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	39
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ – ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ	39
2.1 Η κοινωνική ασφάλιση έως τα τέλη του 19 ^{ου} αιώνα.....	39
2.2 Η κοινωνική πολιτική της περιόδου 1900 – 1940.....	40
2.3 Η περίοδος 1950 – 1973.....	43
2.4 Μεταπολίτευση: ενηλικίωση της κοινωνικής ασφάλισης.....	46
2.5 Τα χρόνια των μεταρρυθμίσεων.....	47
2.6 Ανακεφαλαίωση.....	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	57
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ	57

3.1 Αναποτελεσματικότητα του ελληνικού συστήματος.....	57
3.2 Οι σχέσεις πατρωνίας - πελατείας ως παράγοντας διαμόρφωσης του ΣΚΑ.....	59
3.3 Διαφθορά: ορισμοί, προσεγγίσεις και προβλήματα αυτών.....	65
3.3.1 Ορισμοί.....	65
3.3.2 Τυπολογική προσέγγιση.....	66
3.4 Η διαφθορά ως διαχρονικό πρόβλημα στην Ελλάδα.....	70
3.5 Κοινωνική ασφάλιση συν διαφθορά ίσον μειωμένο κράτος δικαίου.....	72
3.6 Πελατειασμός και διαφθορά στην κοινωνική ασφάλιση, πρώτα δείγματα.....	73
3.7 Το αποτύπωμα της διαφθοράς στο ΣΚΑ κατά τη μεταπολεμική περίοδο.....	75
3.7.1 Η διαχείριση των αποθεματικών των ασφαλιστικών φορέων.....	76
3.7.2 Αδήλωτη ή υποδηλωμένη εργασία, εισφοροδιαφυγή και διαφθορά.....	78
3.8 Θεσμοθετημένη ανισότητα.....	81
3.8.1 Ανισότητα στην προστασία.....	82
3.8.1.1. Κοινωνικοί πόροι.....	82
3.8.1.2 Ανισότητα παροχών.....	86
3.8.1.3 Πιστοποιημένοι ιδιώτες στη μάχη κατά των εκκρεμών συντάξεων...	91
3.9 Διαφθορά και σύστημα υγείας.....	92
3.10 Ανακεφαλαίωση.....	96
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.....	97
ΕΡΕΥΝΑ – ΜΕΛΕΤΗ.....	97
4.1 Εισαγωγή.....	97
4.2 Στόχος των ερευνητικών ερωτημάτων.....	97
4.3 Μέθοδος έρευνας.....	98
4.4 Αποτελέσματα – διαγράμματα – περιγραφική στατιστική.....	98
4.4.1 Δημογραφική ανάλυση.....	98
4.4.2 Κυρίως ερωτηματολόγιο.....	102
4.5 Ανακεφαλαίωση.....	115
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	117
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	121

Corruptissima republica plurimae leges, Publius Cornelius Tacitus

Όσο πιο διεφθαρμένο το κράτος, τόσο περισσότεροι οι νόμοι του, Τάκιτος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Λίγοι θεσμοί μπορούν να αποτυπώσουν τη συλλογική ψυχή (ή την κατά Durkheim «συλλογική συνείδηση») ενός έθνους τόσο ξεκάθαρα όσο η κοινωνική ασφάλιση. Ο θεσμός αυτός, αν και στη βιβλιογραφία συνήθως είναι συνυφασμένος με την ανταποδοτικότητα, τη βιωσιμότητα, τον κεφαλαιοποιητικό ή αναδιανεμητικό χαρακτήρα και άλλα τεχνικής φύσης συστατικά του που θα αναλύσουμε παρακάτω, στην ουσία αποκαλύπτει τον βαθμό της κοινωνικής συνοχής ενός λαού. Μια χώρα που έχει ένα κατακερματισμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, επί της ουσίας, είναι μια κοινωνία διασπασμένη. Με άλλα λόγια, αν υποφέρει από διαχρονικές παθογένειες η κοινωνική ασφάλιση, δηλαδή ο θεσμός που προάγει και εφαρμόζει στην πράξη την κοινωνική αλληλεγγύη, τότε και η ίδια κοινωνία υποφέρει από αυτές τις παθογένειες.

Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να φωτίσει κάποιες πτυχές του ελληνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης οι οποίες έχουν παραβλεφθεί ή ξεχαστεί με το πέρασμα των δεκαετιών και που ενδεχομένως δεν είναι και οι πιο γνωστές ή κολακευτικές. Θα εξετασθεί ο ρόλος που έπαιξαν ο “clientelism (πελατειασμός)” και η διαφθορά στη διαμόρφωση της κοινωνικής ασφάλισης από τον 19^ο έως και τον 21^ο αιώνα, αλλά η έμφαση δεν θα είναι στη διαφθορά του απλού δημόσιου λειτουργού αλλά στην πολιτική διαφθορά, δηλαδή στη διαφθορά στο επίπεδο λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Στο πρώτο κεφάλαιο προσεγγίζεται εννοιολογικά ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης και στη συνέχεια, μέσω μιας ιστορικής αναδρομής, εξετάζουμε την εξέλιξη του θεσμού εκτός των ελλαδικών ορίων. Η εν λόγω αναδρομή στην ασφάλιση αποτελείται από κάποιους χρονικούς σταθμούς: από την αρχαιότητα έως τον Μεσαίωνα, την ασφάλιση στους προβιομηχανικούς χρόνους και στη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα.

Τέλος, εξετάζεται πιο αναλυτικά ο 20^{ος} αιώνας που ήταν και η περίοδος που εδραιώθηκε η κοινωνική ασφάλιση σε παγκόσμιο επίπεδο αλλά και οι προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η εξελικτική πορεία του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα κάτι που σκοπίμως παραλείφθηκε στο πρώτο κεφάλαιο ώστε να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στη σταδιακή οικοδόμηση του συστήματος από τις απαρχές περίπου του ελληνικού κράτους τον 18^ο αιώνα, και προκειμένου να γίνει πιο εύληπτη η ανάλυση των παθογενειών του (που επιχειρείται στο τρίτο κεφάλαιο). Η αναδρομή χωρίζεται σε κάποιες βασικές χρονικές περιόδους: 19^{ος} αιώνας, αρχές του 20^{ου} αι. έως τα τέλη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, η μεταπολεμική περίοδος έως τη μεταπολίτευση και η περίοδος που καταλαμβάνει τη δεκαετία του 1980 έως και σήμερα η οποία και αναλύεται πιο διεξοδικά, τουλάχιστον ως προς τις μεταρρυθμιστικές απόπειρες που έλαβαν χώρα στη διάρκειά της.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται το ελληνικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης υπό το πρίσμα της αποτελεσματικότητάς του, των ιδιαιτεροτήτων του και των παθογενειών του. Αποτιμώνται οι επιπτώσεις των πελατειακών δικτύων που συνόδευαν αλλά και επηρέαζαν την εξέλιξη του υπό εξέταση θεσμού αλλά και του ελληνικού κράτους συνολικά. Επειδή όμως ο “clientelism (πελατειασμός)” ήταν τόσο εκτεταμένος αλλά και διαχρονικός στην Ελλάδα, δεν ήταν απλά ένα φαινόμενο *sui generis* για τα ευρωπαϊκά δεδομένα αλλά ένα φαινόμενο που μεταλλάχθηκε, εξελίχθηκε και έγινε μέρος αυτού που αποκαλείται «πολιτική διαφθορά». Τέλος, επιχειρείται μία σύνδεση της πολιτικής διαφθοράς με τις παθογένειες της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα· παρατίθενται κάποια παραδείγματα εν είδει περιπτώσιολογικής μελέτης.

Το τέταρτο κεφάλαιο είναι μια πρωτογενής έρευνα που διεξήχθη μέσω ερωτηματολογίου που διανεμήθηκε σε υπαλλήλους του ενιαίου φορέα ασφάλισης, του e-ΕΦΚΑ, προκειμένου να καταγραφούν οι απόψεις των συμμετεχόντων πάνω σε θέματα που άπτονται της κοινωνικής ασφάλισης, της διαφθοράς στην Ελλάδα αλλά και της λειτουργίας του e-ΕΦΚΑ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

1.1 Εννοιολογικές προσεγγίσεις της κοινωνικής ασφάλισης

Βάσει της παρ. 5 του άρθρου 22 του Συντάγματος, «*Το Κράτος μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων, όπως νόμος ορίζει*» (Σύνταγμα της Ελλάδος, Αναθεωρημένο, 2019). Τι ονομάζουμε, όμως, κοινωνική ασφάλιση; Αν και, λόγω της φύσης του θεσμού, οι ορισμοί είναι πολυάριθμοι και με ευρύ εννοιολογικό φάσμα, θα μπορούσαμε να πούμε συνοπτικά ότι κοινωνική ασφάλιση είναι οι κρατικές (δημόσιες) πολιτικές που αποσκοπούν στην παροχή προστασίας προς τους εργαζομένους έναντι οικονομικών κινδύνων λόγω γήρατος, ασθένειας, ατυχήματος, θανάτου κ.λπ., ήτοι, έναντι κινδύνων που δυσχεραίνουν ή αναιρούν την πρόσβαση σε εργασία (βλ. ενδεικτικά Britannica [*social insurance*], ΣτΕ.Ολ 2287/2015 & ΣτΕ Ολ. 2288/2015).

Η κοινωνική ασφάλιση βασίζεται σε κάποιες αρχές, με πιο βασική την αρχή της *υποχρεωτικότητας*. Αν η υπαγωγή στην κοινωνική ασφάλιση και η εισφοροδότηση δεν ήταν υποχρεωτικές, ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός δεν θα στήριζε οικονομικά το σύστημα και το αποτέλεσμα θα ήταν η αδυναμία προστασίας έναντι των προαναφερθέντων κινδύνων. Η υποχρεωτική ασφαλιστική σχέση εξασφαλίζει έναν βαθμό κοινωνικής μέριμνας τον οποίο ο μέσος απασχολούμενος δεν θα είχε τη δυνατότητα ή την πρόνοια να εξασφαλίσει για αυτόν και τα προστατευόμενα μέλη του. Επιπρόσθετα, εργαζόμενοι με υψηλές απολαβές, θα έκριναν συμφερότερη την ιδιωτική ασφάλιση η οποία δεν θα αναδιένειμε τις εισφορές τους. Η σημασία λοιπόν της υποχρεωτικής αυτής σχέσης έγκειται ακριβώς στο ότι θέτει τις βάσεις για άλλες δύο βασικές αρχές της κοινωνικής ασφάλισης, την *καθολικότητα* και την *κοινωνική αλληλεγγύη*.

Η καθολικότητα εξασφαλίζει τη συμμετοχή όλων των απασχολούμενων στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (εφεξής ΣΚΑ) της χώρας, κάτι το οποίο, με τη σειρά του, δημιουργεί ένα πλέγμα κοινωνικής αλληλεγγύης το οποίο λειτουργεί σε δύο επίπεδα:

- Σε ενδογενεακό επίπεδο, καθώς άτομα που απασχολούνται μπορούν να στηρίζουν, μέσω των ασφαλιστικών εισφορών τους, άτομα της ίδιας γενιάς που εξαιτίας κάποιου ασφαλιστικού κινδύνου (ατύχημα, ανεργία κ.λπ.) δεν εργάζονται και

- Σε διαγενεακό επίπεδο, όταν άτομα προηγούμενων γενεών που δεν είναι οικονομικά ενεργά λόγω συνταξιοδότησης, στηρίζονται από άτομα νεότερης γενιάς.

Καθίσταται φανερό λοιπόν γιατί η κοινωνική ασφάλιση θεωρούνταν το σημαντικότερο εργαλείο αναδιανομής εισοδήματος όταν εδραιώθηκε στην Ευρώπη μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Επίσης φανερό είναι ότι η κοινωνική ασφάλιση αποτελεί το κύριο όργανο άσκησης της κοινωνικής πολιτικής (Παπαηλίας, 2018) αφού καταπολεμά τη φτώχεια και την ευπάθεια (ILO, 2020). Αν δεχτούμε ότι η σύγχρονη έννοια της κοινωνικής πολιτικής αφορά στους κοινωνικούς κινδύνους, στην οικονομία της αγοράς, στη συλλογική αλληλεγγύη και στην αναδιανομή του εισοδήματος (Σακελλαρόπουλος, 2011), τότε βλέπουμε ότι οι έννοιες κοινωνική πολιτική, κοινωνική ασφάλιση και κοινωνικό κράτος είναι άρρηκτα συνδεδεμένες.

Η κοινωνική ασφάλιση (social insurance), με τη στενή έννοια, δεν έχει χαρακτήρα προληπτικό των κοινωνικών κινδύνων (πχ δεν προλαμβάνει την ανεργία αλλά μπορεί να χορηγήσει επίδομα για αυτή) σε αντίθεση με την *κοινωνική ασφάλεια* (social security) η οποία είναι ευρύτερη έννοια και περιλαμβάνει την κοινωνική ασφάλιση. Με άλλα λόγια, η κοινωνική ασφάλιση είναι συστατικό της κοινωνικής ασφάλειας (Rogne *et al.*, 2009, σ. 3). Ενώ ρόλος της κοινωνικής ασφάλισης είναι να αναπληρώσει το εισόδημα που έχει απολέσει κάποιος λόγω των ασφαλιστικών κινδύνων, ο ρόλος της κοινωνικής ασφάλειας είναι να στηρίζει το εισόδημα ανεξαρτήτως περιστάσεων και, σε πολλές περιπτώσεις, εγγυάται ένα ελάχιστο εισόδημα. Η κύρια διαφορά των δύο έγκειται στο ότι η κοινωνική ασφάλεια έχει μεγαλύτερο πεδίο δράσης τόσο ως προς τον πληθυσμό που καλύπτει – συνήθως καλύπτει το σύνολο του πληθυσμού μιας χώρας – όσο και ως προς τους στόχους, πχ δικαίωμα στην εκπαίδευση, προστασία από εργασιακή ή άλλη εκμετάλλευση κ.ά. Αντίθετα, τα προνόμια της κοινωνικής ασφάλισης προορίζονται για τους ασφαλισμένους (εισφέροντες στο ΣΚΑ) και τα προστατευόμενα μέλη τους.

Ο νομοθέτης στην Ελλάδα κάνει τη διάκριση μεταξύ των δύο εννοιών, όπως φαίνεται και στον ν. 4387/2016 («νόμος Κατρούγκαλου»), αφού στο άρθρο 1 του νόμου αναφέρεται ότι «*το Ενιαίο Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλειας περιλαμβάνει το Εθνικό Σύστημα Υγείας για τις παροχές υγείας, το Εθνικό Σύστημα Κοινωνικής Αλληλεγγύης για τις προνοιακές παροχές και το Εθνικό Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλισης για τις ασφαλιστικές παροχές...*».

Σε εννοιολογικό επίπεδο, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης αποτελεί πάνω απ' όλα *θεσμό δικαίου* όπως έγραφε το 1929 ένας από τους πρώτους μελετητές του αντικειμένου στην Ελλάδα, ο Ιωάννης Α. Ζάρρας, και λόγω της φύσης του, που προβλέπει διαμοιρασμό των οικονομικών βαρών που προκύπτουν από την επέλευση κοινωνικών κινδύνων, «βασίζεται επί των αρχών της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνεπώς αποσκοπεί εις δημόσιο συμφέρον» (Ζάρρας, 1929). Η κοινωνική ασφάλιση αποτελεί πια έναν θεσμό δημοσίου δικαίου (Στεργίου, 2014).

Τέλος, και προκειμένου να κάνουμε μια πλήρη διάκριση της έννοιας της κοινωνικής ασφάλισης από άλλες συναφείς έννοιες, θα πρέπει να αναφερθούμε στην *κοινωνική πρόνοια* η οποία, με την ευρεία της σημασία, είναι το σύνολο των κρατικών εκείνων μέτρων που αποσκοπούν στο να διασφαλίζεται ένα βασικό επίπεδο διαβίωσης και αξιοπρέπειας (Britannica, n.d. και Ντούνης, 2013). Τα προνοιακά εργαλεία που χρησιμοποιούνται συχνότερα είναι μεταβιβαστικές πληρωμές (επιδόματα) οι οποίες δεν απαιτούν την προηγούμενη καταβολή εισφορών από μέρους του ωφελούμενου.

1.2 Ιστορική αναδρομή και εξέλιξη του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης

1.2.1 Από την αρχαιότητα έως τον Μεσαίωνα

Ο Στράβων, Έλληνας γεωγράφος, φιλόσοφος και ιστορικός, περιγράφει έναν μάλλον ιδιότυπο νόμο που ίσχυσε στο νησί της Κέας από τον 1^ο αι. μ.Χ. έως και τον 3^ο αι. μ.Χ. Ο νόμος αυτός, που επιβλήθηκε λόγω της πολιορκίας του νησιού από τους Αθηναίους και της συνεπακόλουθης έλλειψης τροφής, προέβλεπε ότι όσοι έφταναν το 60^ο έτος της ηλικίας τους θα έπρεπε να αυτοκτονήσουν πίνοντας κώνειο ώστε να επαρκεί η τροφή για τους νεότερους (Γερουλάνος, 2016). Το νομοθέτημα, γνωστό ως «*Κείων νόμιμον*», αποτελεί έως σήμερα μία από τις πιο ακραίες καταγεγραμμένες μορφές (διαγενεακής) κοινωνικής αλληλεγγύης, πλην όμως, δεν ήταν το πρώτο νομοθέτημα κοινωνικής πολιτικής στον ελλαδικό χώρο καθώς είχαν προηγηθεί άλλα νομοθετήματα, πιο κοντά στην έννοια της κοινωνικής ασφάλισης.

Όπως μαθαίνουμε από τον *Υπέρ Αδυνάτου* λόγο του Λυσία, ο οποίος έχει ως θέμα την προσπάθεια ενός ανάπηρου ηλικιωμένου να αποκρούσει τις κατηγορίες εναντίον του για αδικαιολόγητη λήψη χρηματικού αναπηρικού βοηθήματος, η πόλη των Αθηνών χορηγούσε τέτοια βοηθήματα ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. Από τις πρώτες καταγεγραμμένες προνοιακές

ρυθμίσεις ήταν και το διάταγμα του 179 π.Χ. του αυτοκράτορα Wen της Κίνας που προέβλεπε μηνιαία παροχή τροφίμων σε ανθρώπους άνω των 80 ετών (Hulsewé, 1987). Η πρώτη όμως νομοθεσία που προέβλεπε χρηματική αποζημίωση έναντι του κινδύνου του γήρατος μάλλον θεσπίστηκε στην αρχαία Ρώμη το 13 π.Χ. και προέβλεπε εφάπαξ καταβολή χρηματικού ποσού ίσου με 13 ετήσιους μισθούς για όσους είχαν συμπληρώσει 25ετή στρατιωτική υπηρεσία (Webb, 2013). Ο Τιβέριος Καίσαρας Αύγουστος όμως, εμπνευστής του συγκεκριμένου πρώιμου συνταξιοδοτικού σχήματος, κατά πάσα πιθανότητα, δεν είχε κίνητρα αμιγώς κοινωνικά για τη θέσπιση του μέτρου αλλά προσπαθούσε με αυτόν τον τρόπο να ελαχιστοποιήσει τις πιθανότητες στρατιωτικού πραξικοπήματος εναντίον του (Vauhini, 2013).

1.2.2 Η κοινωνική πρόνοια στην προβιομηχανική Ευρώπη

Κάνοντας ένα χρονικό άλμα, αφού μέχρι τον Μεσαίωνα δεν υπήρξαν αξιοσημείωτες εξελίξεις σε προνοιακό/ασφαλιστικό επίπεδο εκτός από το μεσαιωνικό «χριστιανικό καθήκον της φιλανθρωπίας» (Pierson, 1991), φτάνουμε στις αρχές του 16^{ου} αι. όπου έχουν ήδη αποκτήσει κυρίαρχο ρόλο στην οικονομική ζωή της κεντρικής Ευρώπης οι συντεχνίες (guilds). Οι συντεχνίες ήταν επαγγελματικές ενώσεις τεχνιτών και εμπόρων οι οποίες επέβλεπαν τη λειτουργία των επαγγελματιών αλλά προστάτευαν και προωθούσαν και τα συμφέροντα του κλάδου τους, με πεδίο δράσης μία συγκεκριμένη περιοχή. Οι δεσμοί μεταξύ των μελών ήταν ισχυροί όπως μαρτυρά το γεγονός ότι, συνήθως, τα μέλη μιας συντεχνίας δεσμεύονταν με όρκους συμμόρφωσης και αλληλοϋποστήριξης (Αστερίου, 2022).

Παρόλο που ίχνη των πρώτων συντεχνιών μπορούν να βρεθούν στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο, ως οργανωμένος θεσμός εμφανίσθηκαν στη μεσαιωνική Ευρώπη περί τον 11^ο αι. (Gelderblom & Grafe, 2010). Η επιρροή που ασκούσαν κατά την περίοδο της ακμής τους, μεταξύ 1550 και 1800 (Van Leeuwen, 2012), τόσο σε πολιτικοοικονομικό όσο και σε επίπεδο διεθνών σχέσεων, ήταν μεγάλη αλλά είχαν και μία άλλη πτυχή, που δεν αναφέρεται τόσο συχνά: οι πιο οργανωμένες και οικονομικά εύρωστες συντεχνίες της κεντρικής Ευρώπης παρείχαν στα μέλη τους (μάστορες, τεχνίτες και εμπόρους) αλλά και στις οικογένειές τους έξοδα κηδείας και οικονομική στήριξη στην περίπτωση ασθένειας, χηρείας

αλλά και γήρατος (*ibid.*, σ. 67). Οι παροχές προέρχονταν από εισφορές λόγω συμμετοχής στη συντεχνία αλλά και ξεχωριστές εισφορές ειδικά για την κάλυψη των προαναφερόμενων κινδύνων.

Πίνακας 1.1

Εκτιμώμενος ελάχιστος αριθμός ασφαλιστικών δομών για έξοδα κηδείας και ασθένειας στην Ολλανδία για την περίοδο 1550 - 1795

Year	Burial	Sickness benefit	Medical costs	Sickness benefit or medical costs	Total
1550	4	6	0	0	7
1600	18	27	0	0	33
1650	57	74	5	1	105
1700	100	111	11	2	161
1750	191	176	25	5	276
1795	258	211	35	8	354

Πηγή: *Economic History Review*, vol. 65, 1 (2012), cited in Van Leeuwen (ό.π., σ. 66)

Στον Πίνακα 1.1 βλέπουμε ότι στην Ολλανδία, ήδη από το 1650, υπήρχαν οργανωμένες δομές (επαγγελματικές συντεχνίες) που παρείχαν οικονομικά βοηθήματα και επιδόματα για έξοδα κηδείας, κόστη ασθένειας και ιατρικά κόστη. Επιπρόσθετα, οι συντεχνίες ήταν υπεύθυνες για την ποιότητα των προϊόντων ή των υπηρεσιών, για τη θέσπιση και το ύψος κατώτατης αμοιβής των μαθητευόμενων καθώς και για την αύξηση ή τη μείωση των τιμών καλλιεργώντας, έτσι, κουλτούρα κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης.

Όχι τυχαία, η λέξη *guild* στην Ευρώπη είχε πολλά συνώνυμα. Μερικά από αυτά ήταν ένωση, συνεταιρισμός, κοινωνία, εταιρεία και αδελφότητα (Richardson, 2008). Ο όρος *κοινωνία* (με την οικονομική έννοια, της κοινοπραξίας/εταιρείας, από το λατινικό *collegium* που στα ελληνικά έφτασε να αποδίδεται «κολεγιά» και, σε βάθος χρόνου, απέκτησε αρνητική σημασία) μάς δίνει έναν βαθμό κατανόησης της κουλτούρας που καλλιεργήθηκε στις κοινωνίες, όπου αυτές οι συντεχνίες συγκροτήθηκαν. Η κουλτούρα αυτή λειτούργησε σαν συνεκτικός ιστός που κληροδοτήθηκε στις επερχόμενες γενιές και οδήγησε στα πρώτα οργανωμένα ασφαλιστικά συστήματα του 19^{ου} αιώνα.

Το νομοθέτημα όμως που άφησε ένα πρώτο βαρύ αποτύπωμα στην ιστορία της κοινωνικής πολιτικής και ήταν ένας από τους θεμέλιους λίθους της ιδέας του κράτους

πρόνοιας, ήταν ο ελισαβετιανός νόμος περί φτωχών (*Act for the Relief of the Poor*) ο οποίος εκδόθηκε το 1601 στη σκιά παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης που προκλήθηκε από μια σειρά πολέμων, την άνοδο του μερκαντισμού, τη διάλυση των μοναστηριών από τον Ερρίκο Η΄ και μερικές επιδημίες πανώλης. Ο νόμος του 1601 προέβλεπε τη συλλογή φόρων και την κατασκευή ιδρυμάτων στα οποία θα φιλοξενούνταν κατηγορίες ανθρώπων όπως άποροι ηλικιωμένοι και άνθρωποι ανάκανοι για εργασία. Η νομοθεσία επίσης προέβλεπε τρόπους ανεύρεσης εργασίας για τους ανέργους αλλά και ποινές για τους ικανούς προς εργασία που δεν ήθελαν να εργαστούν. Η επιτυχία των βρετανικών νομοθεσιών υπέρ των φτωχών αποδεικνύεται από το γεγονός ότι παρέμειναν σε ισχύ, με ελάχιστες αλλαγές, για περισσότερο από 200 χρόνια (Quigley, 2015).

Στη μεταφεουδαλική Ευρώπη που είχε εμποτιστεί – σε επίπεδο ελίτ τουλάχιστον – με τις ιδέες του ουμανισμού και του Διαφωτισμού, άρχισαν να επικρατούν έννοιες όπως το δικαίωμα του ατόμου στη ζωή, την ελευθερία και την ιδιοκτησία. Ο John Locke, στο έργο του *Second Treatise of Government* αναφέρεται σε αυτά τα θεμελιώδη, φυσικά δικαιώματα (natural rights) αλλά και στην έννοια ενός *κοινωνικού συμβολαίου* (social compact ή contract) το οποίο δεσμεύει τους ανθρώπους σε υπακοή στον νόμο (civil law) (Scott-Kakures *et al.*, 1993).

Ο Jean-Jacques Rousseau έδωσε τη δική του εκδοχή περί κοινωνικού συμβολαίου, το 1762, στο *Du Contrat Social*, επιτιθέμενος κατ' ουσία στους Thomas Hobbes και John Locke, εισάγοντας την ιδέα ότι η ιδιοκτησία δεν είναι φυσική κατάσταση αλλά δημιούργημα της κοινωνίας των ανθρώπων που οδηγεί εν τέλει στη διαφθορά και στην κοινωνική ανισότητα (Pierce S., 2019). Ο Rousseau ήταν από τους πρώτους που επιτέθηκαν στην ιδέα της ατομικής ιδιοκτησίας και ήταν από τους προπομπούς μίας εκ των σύγχρονων εκδοχών της κοινωνικής ισότητας και ισοπολιτείας (egalitarianism) (The Cambridge Encyclopedia of Anthropology, 2022) που προετοίμασε το έδαφος για την έλευση της θεσμοθετημένης κοινωνικής ασφάλισης στην Ευρώπη.

1.2.3 Το αποτύπωμα της Βιομηχανικής Επανάστασης

Με την έλευση της Βιομηχανικής Επανάστασης και την αστικοποίηση, πρώτα στην Αγγλία και μετέπειτα στην υπόλοιπη Ευρώπη, το κοινωνικό τοπίο άρχισε να μεταβάλλεται άρδην. Όμως, παρά το γεγονός ότι η Αγγλία ήταν διεθνώς πρωτοπόρος σε επίπεδο διοικητικό, γραφειοκρατικό, κοινοβουλευτικό και τεχνολογικό και είχε δώσει δείγματα γραφής προς την κατεύθυνση ολοκληρωμένης κοινωνικής πολιτικής, η πρώτη μορφή θεσμοθετημένης κοινωνικής ασφάλισης καταγράφεται στην ενοποιημένη Γερμανία του καγκελάριου Otto von Bismarck.

Ο Bismarck, εκμεταλλευόμενος το momentum της ενοποίησης της Γερμανίας (1871), τη ραγδαία εκβιομηχάνιση της χώρας, τη συνεπακόλουθη αύξηση σοσιαλιστικών κινημάτων αλλά και την εξάπλωση προαιρετικών σχημάτων αλληλοβοήθειας σε επίπεδο εργατικών ενώσεων (Bortz, 1971), κατάφερε να περάσει το 1883 ένα νομοσχέδιο το οποίο προέβλεπε για πρώτη φορά την ασφάλιση έναντι του κινδύνου της ασθένειας, με *υποχρεωτικές εισφορές*. Οι εισφορές θα καταβάλλονταν κατά το 1/3 από τον εργοδότη και κατά τα 2/3 από τον εργαζόμενο. Μέσα σε δύο χρόνια, το 10% του πληθυσμού είχε ασφάλιση ασθένειας (Girvan, 2021).

Η τομή δεν έγκειτο μόνο στην υποχρεωτικότητα του νεοσύστατου συστήματος αλλά και στο ότι για πρώτη φορά ένα τέτοιο πρόγραμμα ήταν υπό κρατική αιγίδα και παρακολούθηση. Κατά τα άλλα, στη βορειοδυτική Ευρώπη, ήδη πριν το 1883, μη κρατικές, επαγγελματικές ενώσεις είχαν δημιουργήσει αρκετά ταμεία συγκέντρωσης πόρων για τον κίνδυνο της ασθένειας ώστε ένα ποσοστό 25% - 30% των εργαζομένων είχε κάλυψη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι εργάτες ορυχείων στη Βοημία που εισέφεραν χρήματα για νοσοκομειακή περίθαλψη αλλά και για κάλυψη αναγκών χηρών και ορφανών, σε περίπτωση θανατηφόρου ατυχήματος (Boissoneault, 2017).

Από κει και πέρα, οι εξελίξεις ήταν ταχύτατες: η Αυστρία, ακολουθώντας το παράδειγμα της Γερμανίας, εισήγαγε παρόμοιο νόμο το 1888 και η Ουγγαρία το 1891. Ακολούθησαν η Μεγάλη Βρετανία και η Ρωσία το 1911. Το 1889, η Γερμανία πρωτοπορεί και πάλι εισάγοντας το θεσμό της υποχρεωτικής ασφάλισης – έναντι του κινδύνου του γήρατος αυτή τη φορά – ενώ θεσπίζεται τριμερής χρηματοδότηση που περιλαμβάνει

ασφαλιστικές εισφορές από τους εργοδότες και τους εργάτες αλλά και κρατική συμμετοχή. Χώρες που ακολούθησαν το γερμανικό παράδειγμα θεσπίζοντας κρατικές συντάξεις γήρατος ήταν το Λουξεμβούργο και η Αυστρία το 1906, η Γαλλία το 1910, η Ρουμανία το 1912 και η Σουηδία το 1913 (Bortz, 1971, ό.π., ενότητα: *Social Insurance*).

Λίγα χρόνια πριν ο Bismarck εισηγηθεί τις ρηξικέλευθες ασφαλιστικές ρυθμίσεις, και συγκεκριμένα το 1878, προώθησε τον διαβόητο αντισοσιαλιστικό νόμο (*Sozialistengesetze*) με τον οποίο περιόριζε τις δράσεις των σοσιαλιστών και θεωρείται το πιο αυταρχικό νομοθέτημα επί ημερών της καγκελαρίας του (Retallack, 2015). Μάλλον δικαιολογημένα λοιπόν είναι διαδεδομένη η άποψη ότι ο τότε καγκελάριος της Γερμανίας πρότεινε τις ασφαλιστικές ρυθμίσεις που προστάτευαν τα φτωχότερα στρώματα προκειμένου να ανακόψει την ανοδική πορεία των σοσιαλιστών και των κομμουνιστών ή ακόμη και να αποφύγει το ενδεχόμενο μιας βίαιης ανατροπής (Anderson, 2016).¹

Παρά όμως τα όποια κίνητρα του Bismarck, το νεοσύστατο σύστημα ασφάλισης στέφθηκε με επιτυχία καθώς η θνησιμότητα στους εργαζόμενους σε θέσεις blue collar (εργαζόμενοι blue collar: εργάτες, κυρίως σε βαριά βιομηχανία) μειώθηκε κατά 8,9% έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα (Bauernschuster, Driva & Hornung, 2018). Όλες οι βορειοδυτικές χώρες της Ευρώπης ακολούθησαν το παράδειγμα της Γερμανίας. Άλλες σύντομα (πχ Αυστρία), και κάποιες σχετικά αργά (Ολλανδία) (Kersbergen, 2016).

Η φήμη των γερμανικών μεταρρυθμίσεων ξεπέρασε τα ευρωπαϊκά σύνορα: το 1897 στην Ιαπωνία ιδρύθηκε ο Οργανισμός Κοινωνικής Πολιτικής ο οποίος σχεδιάστηκε στα πρότυπα του αντίστοιχου γερμανικού φορέα (Wikimedia Foundation - Welfare in Japan, 2022). Στην Ασία, η έλευση ολοκληρωμένων δομών, προγραμμάτων πρόνοιας και ασφάλισης καθυστέρησε εξαιτίας των στενότερων οικογενειακών δομών αλλά και, σύμφωνα με κάποιους μελετητές, λόγω πολιτικών επιλογών που έδιναν μεγαλύτερη προτεραιότητα στην οικονομική ανάπτυξη παρά στην κοινωνική πολιτική καθώς επικρατούσε η άποψη ότι η έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης (και, άρα, μικρότερες δημόσιες δαπάνες) επιταχύνει την οικονομική ανάπτυξη (Hort & Kuhnle, 2017).

¹ Το 1878, λίγα χρόνια πριν τη θέσπιση του θεσμού της ασφάλισης, είχαν γίνει δύο αποτυχημένες απόπειρες δολοφονίας εναντίον του τελευταίου Γερμανού αυτοκράτορα (Kaiser) Wilhelm I οι οποίες αποδίδονταν από τον Bismarck στους σοσιαλιστές. Ο Κάιζερ πέθανε το 1888 από φυσικά αίτια αφού επέζησε από τέσσερις απόπειρες δολοφονίας εναντίον του (De Visser, 2020).

Πίνακας 1.2.

Εισαγωγή προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλειας στην ανατολική και ΝΑ Ασία

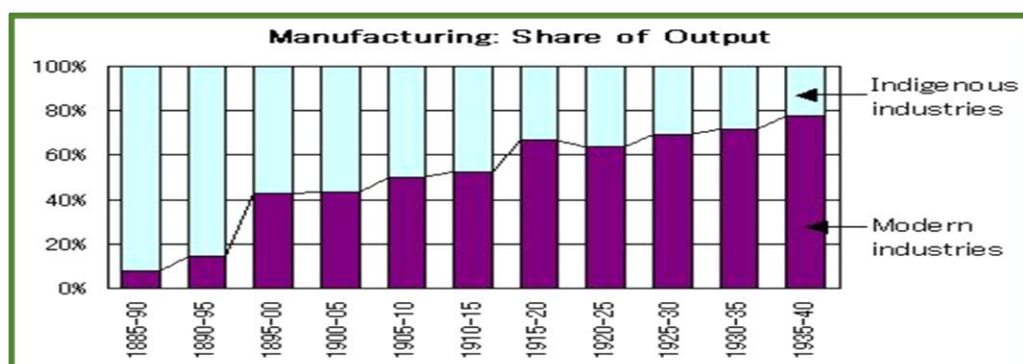
OI	Sickness	Pensions	UI	Family
Hong Kong	1953	1968	1973	1977 1971
Indonesia	1939	1957	1951	- -
Korea	1953	1963	1973	(1993) -
Malaysia	1929	-(*)	1951	- -
Singapore	1929	1983	1953	- -
Taiwan	1929	1950	1950	(1988) -
Thailand	1972	1990	1955	(1990) (1990)
China	1951	1951	1951	(1986) -
Japan	1911	1922	1941	1947 1971

Πηγή: *Social Security Programs Throughout the World 1995* στο Hort S. & Kuhnle S. (2017),
The coming of East and South-East Asian welfare states

Στον Πίνακα 1.2 βλέπουμε ότι η Ιαπωνία ήταν πρωτοπόρος σε εισαγωγή ρυθμίσεων ασθένειας, ήδη από το 1911, αλλά και συνταξιοδότησης (από το 1922) στην ανατολική και νοτιοανατολική Ασία.

Ήταν το έτος 1868 όταν ο αυτοκράτορας Meiji - 16 ετών τότε - ανακοίνωνε το τέλος της κυριαρχίας του καθεστώτος των σογκούν (αγγλ. shogunate) και της φεουδαλικής Ιαπωνίας. Ήταν μία εμβληματική αλλαγή σελίδας στην ιαπωνική ιστορία που έμεινε γνωστή με την ονομασία *Αποκατάσταση Μεϊτζι (Meiji Restoration)*. Ονομάστηκε αποκατάσταση διότι επανέφερε το αυτοκρατορικοκεντρικό μοντέλο διακυβέρνησης της χώρας αλλά μαζί ήρθαν και θεμελιώδεις αλλαγές όπως γραπτό σύνταγμα (το 1889), υποχρεωτική εκπαίδευση (το 1890) (Konosuke, 2002) αλλά και τα πρώτα προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης: πρώτα το πρόγραμμα συνταξιοδότησης του αυτοκρατορικού στρατού και ναυτικού (το 1875), έπειτα το συνταξιοδοτικό πρόγραμμα για τον δημόσιο τομέα (1884) και το 1942, το συνταξιοδοτικό πρόγραμμα για τον ιδιωτικό τομέα (National Institute of Population and Social Security Research - Japan, 2014).

Η χρονική περίοδος που καλύπτει η Αποκατάσταση Meiji στην Ιαπωνία, δεν χαρακτηρίζεται μόνο από την εισαγωγή δυτικής προέλευσης θεσμών που διαμόρφωναν ένα πρωτόγνωρο για την Ασία τοπίο σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής και οικονομικής πολιτικής. Στη σχετική βιβλιογραφία, η περίοδος Meiji στην Ιαπωνία, ήτοι η περίοδος από το 1868 έως το 1912, αποτελεί ένα από τα πιο αξιοσημείωτα υποδείγματα οικονομικής παλινόρθωσης και ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης. Η ανάπτυξη στηρίχθηκε στην αυξημένη έγγειο φορολογία η οποία διοχετεύθηκε κυρίως στη νεοσυσταθείσα βιομηχανία αλλά και σε δημόσιες επενδύσεις (Παπαηλιάς, 2018, ό.π., σ. 295). Αυτό αποτυπώνεται εύγλωττα στο *Διάγραμμα 1.1* το οποίο δείχνει την επικράτηση της σύγχρονης, δυτικού τύπου βιομηχανίας (μοβ χρώμα) έναντι της έως τότε παραδοσιακής ιαπωνικής βιομηχανίας (γαλάζιο χρώμα). Παρατηρούμε ότι, κατά την περίοδο Meiji σημειώθηκε η κυρίως άνοδος της σύγχρονης βιομηχανίας στην Ιαπωνία.

Πηγή: National Graduate Institute of Japan for Policy Studies

Διάγραμμα 1.1

Ποσοστό σύγχρονων βιομηχανιών έναντι παραδοσιακών βιομηχανιών, Ιαπωνία 1885 – 1940

Η Δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση, που συνήθως τοποθετείται από το 1870 έως το 1914 (Longley, 2021), είχε ήδη αρχίσει. Η Ιαπωνία, με την Αποκατάσταση του 1868, ουσιαστικά έπαιρνε μέρος στη Δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση έχοντας χάσει την πρώτη. Αυτό όμως που ονομάζουμε “σύγχρονος κόσμος” γεννήθηκε στην Αγγλία στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, στα πλαίσια της πρώτης Βιομηχανικής Επανάστασης η οποία διήρκεσε, κατά γενική παραδοχή, από τη δεκαετία του 1760 έως τη δεκαετία του 1830, αν και οι χρονολογίες δεν βρίσκουν σύμφωνους όλους τους μελετητές (Deane, 1979). Υπάρχει όμως απόλυτη

ομοφωνία ως προς το ότι οι αλλαγές που προκλήθηκαν από την Πρώτη Βιομηχανική επανάσταση ήταν κατακλυσμαίες. Η εισαγωγή νέων τεχνολογιών επηρέασε πρωτίστως τον ίδιο τον ανθρώπινο παράγοντα: ο πληθυσμός των χωρών που «άγγιξε» η Βιομηχανική Επανάσταση – στη δυτική Ευρώπη κατά κύριο λόγο – διπλασιάστηκε στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα και διπλασιάστηκε ξανά κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα (Britannica, 2022). Οι βασικοί λόγοι πίσω από αυτή τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού ήταν τέσσερις: η μείωση της θνησιμότητας, η αύξηση των γεννήσεων, η εξάλειψη κάποιων σοβαρών ασθενειών και η αύξηση της τροφής (Montagna, 2009), με τον τελευταίο παράγοντα να είναι μάλλον ο σημαντικότερος αφού, η πρόσβαση σε περισσότερη και καλύτερη τροφή επηρεάζει και τους πρώτους τρεις.

Το γεγονός ότι ο πληθυσμός των χωρών που έπαιρναν μέρος στην εκβιομηχάνιση αυξανόταν για πολλές δεκαετίες, κάτι που συνεχίζεται έως σήμερα, ήταν ένα πλήγμα στην κλασική οικονομική θεώρηση η οποία περιείχετο, μεταξύ άλλων, και στο επιδραστικό έργο του Thomas Robert Malthus, *An Essay on the Principle of Population* το οποίο δημοσιεύθηκε το 1798. Η κεντρική ιδέα του βιβλίου, που επηρέασε μέχρι και τον Κάρολο Δαρβίνο και τη θεωρία του περί εξέλιξης των ειδών, έλεγε εν συντομία ότι ο ανθρώπινος πληθυσμός έχει την τάση να αυξάνεται ταχύτερα από τα μέσα της συντήρησης (means of subsistence) του ανθρώπινου είδους. Αν η τάση αυτή δεν ελέγχεται, σύμφωνα με τον Malthus, τότε ο πληθυσμός θα αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο ενώ η τροφή με αριθμητική πρόοδο (Pepper, 1999). Τότε, η επερχόμενη μείωση στα μέσα συντήρησης επιφέρει ξανά μείωση του πληθυσμού, αν δεν υπάρξει κρατική ή άλλη παρέμβαση. Ο νόμος του 1601 περί πτωχών (*Act for the Relief of the Poor*) που προαναφέρθηκε, τροποποιήθηκε – περίπου καταργήθηκε – με το *Poor Law Amendment Act* του 1834 καθώς, βάσει του μαλθουσιανού σκεπτικού, θεωρήθηκε ότι ο τροποποιηθείς νόμος παρενέβαινε στη φυσική ροή των πραγμάτων αφού βοηθούσε τους φτωχούς να αποκτούν περισσότερα παιδιά, κάτι που, σύμφωνα με τους κλασικούς οικονομολόγους, θα είχε αρνητικές επιπτώσεις στην εθνική οικονομία της Μ. Βρετανίας (Shermer, 2016).

Η θεωρία του Malthus, μέχρι την έλευση της Βιομηχανικής Επανάστασης, επαληθευόταν από το γεγονός ότι όλες οι χώρες διατηρούσαν, λίγο ως πολύ, σταθερούς πληθυσμούς. Στην ίδια τη Βρετανία, από το 1000 έως το 1820, η αύξηση του πληθυσμού ήταν μόλις 0,29% ενώ το κατά κεφαλήν εισόδημα αυξήθηκε μόλις 0,12% (Wesley &

Peterson, 2017). Σε επίπεδο ανθρώπινου παράγοντα, το καινοφανές που κόμιζε η Βιομηχανική Επανάσταση ήταν ότι οι τεχνολογικές τομές προκάλεσαν αύξηση τόσο του εισοδήματος όλων των τάξεων όσο και αύξηση του πληθυσμού, *μακροπρόθεσμα* όμως: άρα, ο Malthus διαμεύδεται. Επιπλέον, για πρώτη φορά, ο ρυθμός αύξησης της αγροτικής παραγωγής ξεπερνούσε αρκετά τον ρυθμό αύξησης του πληθυσμού.

Παρόλα αυτά, το 1883, έτος θανάτου του Karl Marx, ακόμη και στις πιο προηγμένες χώρες, οι «προλετάριοι», δηλ. οι μισθωτοί εργάτες που δεν ελέγχουν τα μέσα παραγωγής (Merriam-Webster, 2022), ήταν μειονότητα. Η πλειονότητα του εργατικού δυναμικού ήταν αγρότες, εργάτες γης ή ειδικευμένοι τεχνίτες. Αρχικά, οι εργάτες στις βιομηχανίες (blue-collar workers), ως μειονότητα, δεν είχαν πολιτική επιρροή και ως εκ τούτου δεν είχαν προνόμια όπως ασφάλιση για ασθένεια ή σύνταξη γήρατος. Με τη ραγδαία αύξηση των εργοστασίων όμως, ο αριθμός των εργατών αυξήθηκε αναλόγως και οι κακές συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, η εκτεταμένη παιδική εργασία στα εργοστάσια (από την ηλικία των έξι πολύ συχνά) και η παντελής έλλειψη οργανωμένης, μη ιδιωτικής πρόνοιας αύξησαν τις πιέσεις για κοινωνικές πολιτικές.

1.2.4 20^{ος} αιώνας: Ο αιώνας της κοινωνικής ασφάλισης

Οι μεγάλοι αριθμοί των βιομηχανικών εργατών όμως έφεραν και κάποιες αλλαγές με προεξάρχουσα την ψήφο, που δεν ήταν κάτι το αυτονόητο έως τότε. Η καθολική ψήφος αντρών και γυναικών που δεν είχαν ιδιοκτησία θεσμοθετήθηκε στη Μ. Βρετανία μόλις το 1918 με το *Representation of the People Act* και αφορούσε σε άντρες άνω των 21 και γυναίκες άνω των 30 (UK Parliament, 2022).

Σιγά – σιγά, οι συνθήκες διαβίωσης αλλά και το εισόδημα των blue-collar εργατών άρχισαν να βελτιώνονται τόσο ώστε οι ημερήσιες ώρες εργασίας τους έφτασαν να υπολείπονται αυτών των εργατών γης, των αγροτών αλλά και των εργαζομένων στο σπίτι (με την τελευταία κατηγορία να είναι ο μεγαλύτερος τομέας απασχόλησης των γυναικών μέχρι και το 1940) (May, 2012). Πλέον, οι εργάτες δούλευαν κάτω από δύσκολες συνθήκες αλλά όχι τόσο δύσκολες όσο αυτές των αγροτικών εργασιών. Οι 16 ώρες ημερήσιας εργασίας στα εργοστάσια επί 6 ημέρες την εβδομάδα αντικαταστάθηκαν σταδιακά από οκτάωρη

εργασία. Η θνησιμότητα τόσο των εργατών βιομηχανιών όσο και των παιδιών τους άρχισε να μειώνεται (Drucker, 1994).

Οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών από αγροτικές περιοχές στις πόλεις, σε αναζήτηση εργασίας, με άλλα λόγια η *αστικοποίηση*, άλλαξε το πρόσωπο των κοινωνιών τον 20^ο αιώνα. Καμία κυβέρνηση, δημοκρατικά εκλεγμένη ή μη, δεν μπορούσε να αγνοήσει τη νέα πραγματικότητα που διαμορφωνόταν. Στη Βρετανία, το 1909, ο David Lloyd George εισηγήθηκε τη δημιουργία ενός υποχρεωτικού ασφαλιστικού σχήματος, στα πρότυπα του αντίστοιχου γερμανικού, που θα χορηγούσε επίδομα ασθένειας και ανεργίας στους εργαζόμενους. Ψηφίσθηκε το 1911 ως το *National Health Insurance Act* (The National Library of Wales, 2022).

Το επόμενο ορόσημο στη διεθνή ασφαλιστική ιστορία ήταν η, καταμεσής του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, έκθεση του William Henry Beveridge με τίτλο *Social Insurance and Allied Services* η οποία θα αποτελούσε τον θεμέλιο λίθο για την ίδρυση του κράτους πρόνοιας στο Ηνωμένο Βασίλειο και θα επηρέαζε πολυάριθμες χώρες. Οι προτάσεις του Beveridge το 1942 θα γίνονταν τελικά πράξη σε σειρά νομοθετημάτων που προέβλεπαν προνοιακές δράσεις για παιδιά και μητέρες, παροχή σχολικών γευμάτων, καθολικούς εμβολιασμούς, ενίσχυση επικουρικών συντάξεων κ.ά. (Wikipedia – Beveridge Report, 2022). Η κορωνίδα όμως των εν λόγω ασφαλιστικών ρυθμίσεων ήταν η δημιουργία ενός εθνικού συστήματος υγείας, του περίφημου βρετανικού NHS (*National Health Service*), το 1948. Το NHS θα προσέφερε καθολική, δωρεάν ιατρική φροντίδα που δεν απαιτούσε την προηγούμενη καταβολή ασφαλιστικών εισφορών καθώς η χρηματοδότησή του θα προερχόταν 100% από τη φορολόγηση και περιλάμβανε πρόσβαση σε νοσοκομεία, οικογενειακούς γιατρούς και τοπικές υπηρεσίες υγείας (The National Archives UK, 2022).

Στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού, η Μεγάλη Ύφεση (The Great Depression) που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ το 1929 και επηρέασε όλες τις τότε αναπτυγμένες χώρες, δημιούργησε ασφυκτικές οικονομικές συνθήκες για τη συντριπτική πλειονότητα του αμερικανικού πληθυσμού καθώς, σε πολλές πόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών, η ανεργία έφτανε μέχρι και 80% (Marx J.D., 2011). Ο Πρόεδρος Franklin D. Roosevelt, που από το 1912 πίεζε για δημιουργία ολοκληρωμένης κοινωνικής ασφάλισης στη χώρα του, έφερε προς ψήφιση το *The Social Security Act* το οποίο και υπέγραψε στις 14/8/1935. Ο νόμος

προέβλεπε παροχές σε ανέργους, συνταξιούχους, προστατευόμενα τέκνα αλλά και υποχρεωτική κάλυψη σε εργαζομένους στο εμπόριο και τη βιομηχανία (McSteen, 1985).

1.2.5 Les Trente Glorieuses (1945 – 1975), η Χρυσή Εποχή

Το επόμενο κοινωνικοασφαλιστικό ορόσημο έμελλε να είναι η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (*Universal Declaration of Human Rights*), η διακήρυξη μιας διεθνούς επιτροπής με πρόεδρο την Eleanor Roosevelt, σύζυγο του F.D. Roosevelt. Η διακήρυξη υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ στις 10 Δεκεμβρίου 1948 και στο άρθρο 22 αναγράφεται ότι «Κάθε άτομο, ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, έχει δικαίωμα κοινωνικής ασφάλειας». Στο άρθρο 25 αναγράφεται

Καθένας έχει δικαίωμα σε ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίσει στον ίδιο και στην οικογένεια του υγεία και ευημερία, και ειδικότερα τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη όπως και τις απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες. Έχει ακόμα δικαίωμα σε ασφάλιση για την ανεργία, την αρρώστια, την αναπηρία, τη χηρεία, τη γεροντική ηλικία, όπως και για όλες τις άλλες περιπτώσεις που στερείται τα μέσα της συντήρησής του, εξαιτίας περιστάσεων ανεξαρτήτων της θέλησής του (UN – OHCHR, 2022).

Το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου βρήκε τις ευρωπαϊκές οικονομίες σε άθλια κατάσταση, τόσο αυτές που ήταν στην πλευρά των ηττημένων όσο και αυτές της πλευράς των Συμμάχων. Η Ευρώπη προσπαθούσε να ξανασταθεί στα πόδια της και τα κατάφερε, έστω και με βοήθεια από τις Ηνωμένες Πολιτείες, ένα έθνος που δεν υπέστη σοβαρές εγχώριες καταστροφές. Το σχέδιο Μάρσαλ (*The Marshall Plan*) που υπέγραψαν οι ΗΠΑ με 16 ευρωπαϊκές χώρες μεταξύ των οποίων η Γαλλία, η Ελβετία, η Ελλάδα, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Τουρκία, προέβλεπε την αποστολή βοήθειας (σε τρόφιμα, εξοπλισμό, οχήματα και καύσιμα) ύψους 13 δισ. δολαρίων.

Το ποσό αυτό, που αντιστοιχούσε στο 5% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) των ΗΠΑ (Kenton - Investopedia, 2022), σκόπευε στην ανοικοδόμηση της μη κομμουνιστικής Ευρώπης η οποία θα αποτελούσε ένα ανάχωμα στην επέκταση της

σοβιετικής επιρροής. Η αμερικανική πλευρά (δικαίως) θεωρούσε ότι η πείνα και η ανέχεια θα αποτελούσαν πρόσφορο έδαφος για την εξάπλωση του κομμουνισμού (Paterson, όπως αναφέρεται σε Thorsen, 1973) και θα δυσχέραινε το έργο της κατά τη διάρκεια ενός Ψυχρού Πολέμου που είχε ήδη ξεκινήσει από το 1947 (Wikipedia, 2022).

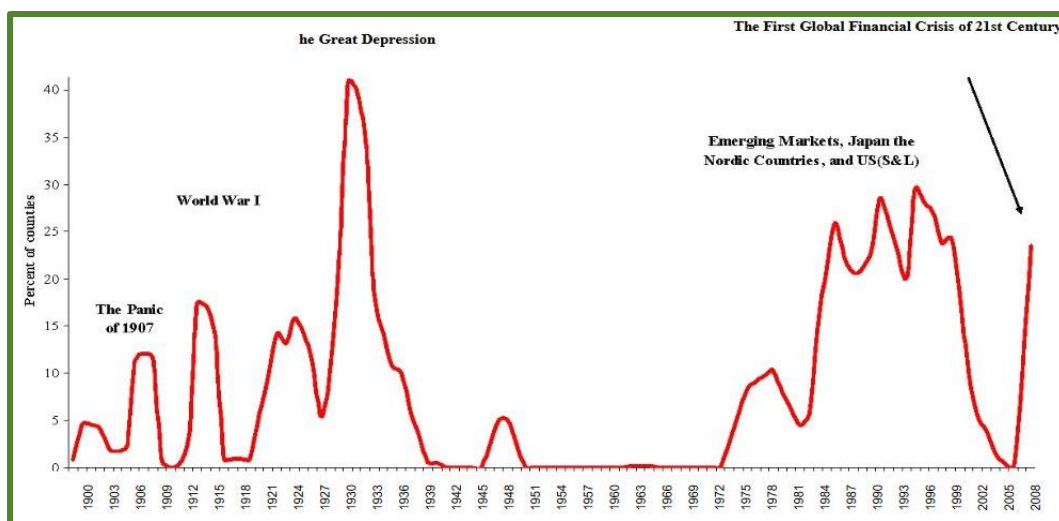
Η τριακονταετία 1945 – 1975 υπήρξε μία περίοδος οικονομικής άνθησης για το σύνολο των μη κομμουνιστικών χωρών. Οι δε χώρες που έλαβαν μέρος στο σχέδιο Μάρσαλ, έως το τέλος του προγράμματος το 1951, είχαν αυξήσει το ΑΕΠ τους σε επίπεδα πάνω από αυτά των προπολεμικών (*ibid.*). Η Γαλλία, στην οποία η τριακονταετία αυτή ονομάστηκε «τα ένδοξα τριάντα» (*Les Trentes Glorieuses*), έβλεπε ρυθμούς ανάπτυξης της τάξης του 6% (μεσοσταθμικά) σε όλη τη διάρκεια της τριακονταετίας (Ledsom, 2018). Η οικονομική αυτή άνθηση συνοδεύτηκε από ενίσχυση του κοινωνικού κράτους και, πλέον, οι κοινωνικές πολιτικές αποτελούσαν μεγάλο μέρος της προεκλογικής και κυβερνητικής ατζέντας σε όλες τις δυτικές χώρες.

Μετά τις οδυνηρές εμπειρίες της Μεγάλης Ύφεσης και του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, άρχισε να αποτελεί κοινό πολιτικό τόπο το ότι το *laissez faire*, ήτοι, το δόγμα που αντιτίθεται στην κρατική παρέμβαση στην οικονομία και τις αγορές (Merriam-Webster, n.d.), δεν αποτελούσε πλέον βιώσιμο *modus operandi*. Οι κλασικές και νεοκλασικές οικονομικές θεωρίες, μετά και την επικράτηση των θεωριών του Βρετανού οικονομολόγου John Maynard Keynes, θεωρούνταν περίπου νεκρές θεωρίες (De Regil, 2001). Η κεϋνσιανή οικονομική θεώρηση, όπως αντλήθηκε από το έργο του Keynes, *General Theory of Employment, Interest and Money*, παρείχε το θεωρητικό υπόβαθρο για ρυθμίσεις που απέβλεπαν σε καθολική απασχόληση (Jahan *et al.*, 2014) υπό την αιγίδα όμως του κράτους.

Η περίοδος 1945 – 1975 αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως η Χρυσή Εποχή του κράτους πρόνοιας (Wincott, 2012) και, καθόλου τυχαία, συνέπεσε με τη χρυσή εποχή του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Το μοντέλο που στηριζόταν εν πολλοίς στην αντρική εργασία, αφού οι γυναίκες ήταν ουσιαστικά εκτός αγοράς εργασίας, και τη συνεχή άνοδο του ΑΕΠ των χωρών της Ευρώπης, θα κλυδωνιζόταν με την κατάρρευση του νομισματικού συστήματος της συμφωνίας του Bretton Woods και τις πετρελαϊκές κρίσεις που προκάλεσαν παρατεταμένη ύφεση, μέχρι και στασιμοπληθωρισμό (*stagflation*).

1.2.6 Αργυρή Εποχή και η Χάλκινη Εποχή της κοινωνικής ασφάλισης

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 περίπου, η οικονομική και νομισματική σταθερότητα των αναπτυγμένων χωρών άρχισε να κλονίζεται σοβαρά. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι από το 1947 έως το 1975 καταγράφηκε μία μόνο διεθνής τραπεζική κρίση ενώ από το 1976 έως το 2008 (η λεγόμενη Αργυρή Εποχή της κοινωνικής ασφάλισης) είχαν καταγραφεί 31 τέτοιες κρίσεις (Bresser-Pereira, 2020). Στο Διάγραμμα 1.2 αποτυπώνεται ο αριθμός των χωρών που βίωσαν τραπεζικές κρίσεις από το 1900 έως το 2008 αλλά, εμμέσως, αποτυπώνεται η σταθερότητα που είχε επικρατήσει εν μέσω κεϋνσιανών πολιτικών και της εφαρμογής των συμφωνηθέντων στο Bretton Woods, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970.

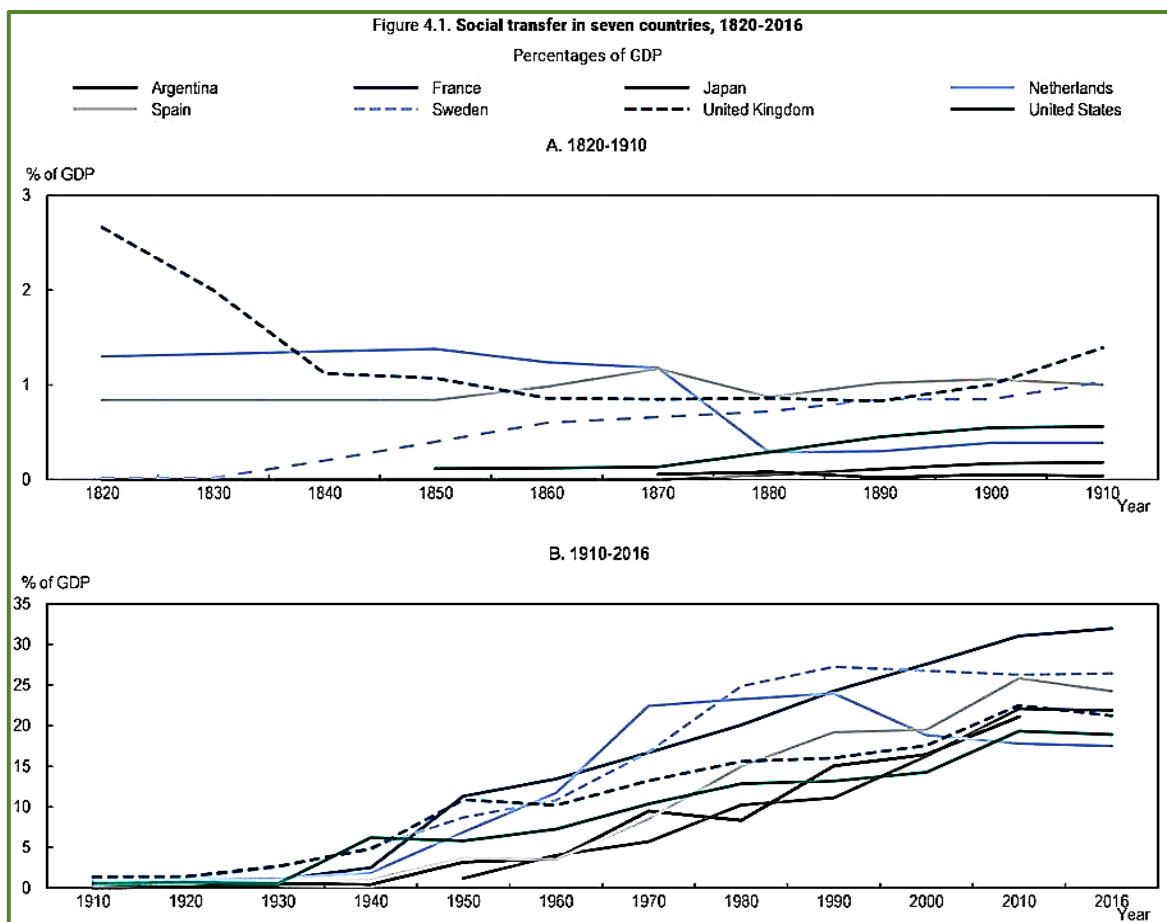
Πηγή: Reinhart & Rogoff (2008, σ. 6) στο (Bresser-Pereira, ό.π. σ. 5)

Διάγραμμα 1.2.

Αριθμός χωρών που είχαν τραπεζικές κρίσεις, 1900 - 2008

Η πετρελαϊκή κρίση του 1973, εκτός του ότι σηματοδότησε την έναρξη μιας οικονομικής ύφεσης, σηματοδότησε και την επαναξιολόγηση του κοινωνικού κράτους. Οι ώριμες προνοιακά χώρες ξόδευαν ολοένα και μεγαλύτερα ποσοστά του ΑΕΠ προκειμένου να καλύπτουν τα κόστη της κοινωνικής ασφάλισης, ο εσωτερικός και εξωτερικός δανεισμός γιγαντωνόταν και τα πρώτα ρήγματα αμφισβήτησης του οικοδομήματος του κράτους

πρόνοιας εμφανίζονταν καθώς, σε πολλές χώρες, τα ποσοστά αναπλήρωσης² για την περίπτωση της ανεργίας ή ακόμη και της πρόωρης συνταξιοδότησης άγγιζαν το 100% (Pierson, 2001). Τα κράτη ξόδευαν ολοένα και περισσότερα χρήματα για την κοινωνική ασφάλιση καλύπτοντας ολοένα και περισσότερες ανάγκες.

Πηγή: Lindert (χ.χ.) στο *Social spending and the welfare state, in OECD Library*

Διάγραμμα 1.3.

**Κοινωνικές μεταβιβάσεις (δαπάνες) ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 1820 έως το 2016
σε εννέα χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ**

² Ποσοστό αναπλήρωσης ονομάζεται το ποσοστό εισοδήματος του εργαζόμενου που αναπληρώνεται από το ποσό που λαμβάνει ως σύνταξη όταν αυτός συνταξιοδοτείται (Investopedia [n.d.], "Replacement Rate", <https://www.investopedia.com/terms/r/replacement-rate.asp>).

Στο *Διάγραμμα 1.3* βλέπουμε ότι, ενώ οι κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ στις εννέα επιλεγμένες χώρες ήταν περίπου σταθερές για 100 χρόνια, στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1940 άρχισε μια ανοδική πορεία η οποία άρχισε να έχει σταθεροποιητικές τάσεις μόλις από τη δεκαετία του 2010 και μετά. Αυτό που έχει επίσης ενδιαφέρον είναι ότι από όλες τις κοινωνικές δαπάνες, αυτές που αυξήθηκαν περισσότερο ήταν οι συντάξεις γήρατος και θανάτου (Lindert, ό.π.) κάτι που μπορεί να εξηγηθεί δημογραφικά (αύξηση προσδόκιμου ζωής με συνεπακόλουθο αυξημένο συνταξιοδοτικό βίο, εισοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας κ.λπ.).

Την Αργυρή Περίοδο της κοινωνικής ασφάλισης διαδέχθηκε η Χάλκινη Περίοδος που καταλαμβάνει την περίοδο από το 2008 και εντεύθεν (Moreno, 2016). Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008, σε συνδυασμό με την επάνοδο του νεοφιλελευθερισμού, του ατομικισμού και την ανάγκη για δημοσιονομικές περικοπές και λιτότητα, αυξάνουν τις πιέσεις για συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους και περιορισμό του ρόλου του κράτους. Πρακτικά, πληθαίνουν οι φωνές που θέτουν ως προτεραιότητα την αυτάρκεια του ασφαλιστικού συστήματος και την απομείωση των κρατικών ενισχύσεων των κοινωνικών πολιτικών.

1.3 Μοντέλα και τυπολογίες κοινωνικής ασφάλισης

1.3.1 Συστήματα κοινωνικής ασφάλισης: δύο βασικές τυπολογίες

Συμπερασματικά, στα τέλη της δεκαετίας του 1940, δύο ήταν τα κυρίαρχα μοντέλα κοινωνικής ασφάλειας που έμελλαν να επηρεάσουν την κοινωνική πολιτική όλων των ανεπτυγμένων χωρών, τόσο σε επίπεδο ασφάλισης όσο και σε επίπεδο συστημάτων υγείας: το μοντέλο *Bismarck* και το μοντέλο *Beveridge*.

Το πρώτο έχει στον πυρήνα του το εισφοροδοτικό στοιχείο το οποίο προϋποθέτει την απασχόληση του ασφαλισμένου και συνδέεται με το ύψος της αμοιβής (*earnings related* - μεγαλύτερη αμοιβή ισούται με υψηλότερη εισφορά στο ΣΚΑ και υψηλότερες παροχές) και το δεύτερο προσφέρει οριζόντια κάλυψη ανεξαρτήτως απασχόλησης και εισφορών. Το μοντέλο *Bismarck* στοχεύει στην *αναπλήρωση*, σε ορισμένο βαθμό, του εισοδήματος που

απώλεσε το άτομο που έχει εκτεθεί σε κάποιο ασφαλιστικό κίνδυνο ενώ το μοντέλο Beveridge προστατεύει συνολικά με οριζόντιες, συγκεκριμένου ύψους (*flat-rate*) παροχές.

Πίνακας 1.3

Σύγκριση των βασικών στοιχείων του μοντέλου Bismarck και του μοντέλου Beveridge

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΜΟΝΤΕΛΟ BISMARCK	ΜΟΝΤΕΛΟ BEVERIDGE
ΓΕΝΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ	Η διατήρηση του επιπέδου του εισοδήματος	Η πρόληψη της φτώχειας
ΚΑΤΕΥΘΥΝΤΗΡΙΑ ΑΡΧΗ	Η κοινωνική ασφάλεια σαν αυτόνομη αρχή	Η προτεραιότητα στην εξασφάλιση της εργασίας και του δικαιώματος σε αυτή
ΕΙΔΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ	Η διατήρηση της κοινωνικής θέσης μέσω του επιπέδου του εισοδήματος	Η εγγύηση ενός ελάχιστου κοινωνικού επιπέδου διαβίωσης
ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ	Από τους κοινωνικούς εταίρους (εργοδότες και εργαζόμενους)	Από το κράτος ή τους εργαζόμενους
ΚΑΛΥΨΗ ΠΑΡΟΧΩΝ	Μόνο στους εργαζόμενους (επιλεκτικότητα)	Σε όλους τους πολίτες (καθολικότητα)
ΕΠΙΠΕΔΟ ΠΑΡΟΧΩΝ	Σχετιζόμενο με το ύψος του εισοδήματος	Σταθερού επιπέδου παροχές για το σύνολο των πολιτών
ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ	Μέσω εισφορών των εργαζομένων και των εργοδοτών	Μέσω της προοδευτικής φορολογίας
ΜΟΝΤΕΛΟ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ	Κεφαλαιοποιητικό	Αναδιανεμητικό

Πηγή: S. Kuhnle, “Basic historical trends in European Social Security” στο Θεοδωρουλάκης & Κουμαριανός (2012)

Σταχυολογώντας τα στοιχεία του Πίνακα 1.3, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ειδοποιός διαφορά των δύο μοντέλων έγκειται στο επίπεδο κάλυψης. Στο σύστημα Beveridge, δικαιούχοι είναι όλοι (καθολική κάλυψη) ενώ στο μπισμαρκιανό μοντέλο δικαιούχοι είναι οι εισφέροντες. Η καθολικότητα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το εν λόγω σύστημα χρηματοδοτείται μέσω προοδευτικής φορολογίας, καθιστά τα συστήματα τύπου Beveridge συστήματα *διανεμητικά*, καθώς διανέμουν τον πλούτο μιας χώρας.

Έχει επικρατήσει τα διανεμητικά συστήματα να ονομάζονται *pay-as-you-go* (PAYG – πληρωμή κατά την πορεία, κατά τον ασφαλιστικό βίο) και οι εισφορές που καταβάλλονται από τους σημερινούς εργαζομένους (συνεπικουρούμενες από κρατική χρηματοδότηση) θα καλύψουν τους σημερινούς ασφαλιστικούς κινδύνους εκ των οποίων ο συνηθέστερος είναι το γήρας. Ως εκ τούτου, εφόσον ο κύριος όγκος των ασφαλιστικών εισφορών προορίζεται να καλύψει τη δαπάνη συντάξεων γήρατος, οι σημερινοί εργαζόμενοι στηρίζουν τους σημερινούς συνταξιούχους, κάτι που σημαίνει ότι το διανεμητικό (αναφέρεται και ως αναδιανεμητικό) σύστημα είναι ένα εν τοις πράγμασι δείγμα διαγενεακής αλληλεγγύης.

Αντίθετα, στα *κεφαλαιοποιητικά συστήματα*, οι εισφορές των ασφαλισμένων αποτελούν μία οιονεί αποταμίευση με ατομικό χαρακτήρα που θα χρηματοδοτήσει τη σύνταξη του εισφέροντα στο μέλλον. Τα ποσά επενδύονται στις χρηματαγορές και η μελλοντική σύνταξη θα αποτελείται από το κεφάλαιο που εισφέρθηκε συν τις όποιες αποδόσεις έχουν σωρευθεί έως τη συνταξιοδότηση. Είναι ξεκάθαρο ότι το κεφαλαιοποιητικό (funded) σύστημα δεν στοχεύει στην αναδιανομή του πλούτου ή στην κοινωνική αλληλεγγύη αλλά στην ανταποδοτικότητα και τη βιωσιμότητα.

Αυτό που συμβαίνει στην πράξη όμως, είναι ότι το σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ χρησιμοποιεί συνταξιοδοτικά σχήματα τα οποία έχουν ως βάση μία υποχρεωτική, αναδιανεμητική βαθμίδα η οποία όμως συμπληρώνεται από κεφαλαιοποιητικά σχήματα, με τα τελευταία να είναι άλλοτε υποχρεωτικά και άλλοτε προαιρετικά. Σε επίπεδο τυπολογίας, τα σύγχρονα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης είναι υβριδικά αφού στη συντριπτική πλειονότητά τους περιέχουν τόσο στοιχεία του μοντέλου Beveridge όσο και στοιχεία του μοντέλου Bismarck.

Στον Πίνακα 1.4 που ακολουθεί βλέπουμε ότι στη δεύτερη βαθμίδα (second tier) υπάρχουν σχήματα διανεμητικού χαρακτήρα ή καθορισμένων παροχών (*defined benefits – DB*) αλλά και κεφαλαιοποιητικού χαρακτήρα ή καθορισμένων εισφορών (*defined contributions – DC*). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα κεφαλαιοποιητικά σχήματα κέρδισαν γρήγορα έδαφος σε πρώην κομμουνιστικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Πίνακας 1.4
Δομή συνταξιοδοτικών συστημάτων σε επιλεγμένες χώρες σε έκθεση
της Παγκόσμιας Τράπεζας

Tier: function Provision Type	First tier: universal coverage, redistributive			Second tier: mandatory, insurance	
	Public			Public	Private
	Targeted	Basic	Minimum	Type	Type
High-income OECD countries					
Australia	✓				DC
Austria	✓			DB	
Belgium	✓			DB	
Canada	✓	✓	✓	DB	
Denmark	✓	✓		DB + DC	DC
Finland	✓			DB	
France	✓		✓	DB + points	
Germany	✓			Points	
Greece	✓		✓	DB	
Iceland	✓				DB
Ireland	✓	✓			
Italy	✓			n. acs.	
Japan		✓		DB	
Korea, Rep. of		✓		DB	
Luxembourg	✓	✓	✓	DB	
Netherlands	✓	✓			DB
New Zealand		✓			
Norway	✓	✓		Points	
Portugal	✓		✓	DB	
Spain			✓	DB	
Sweden	✓			n. acs.	DB + DC
Switzerland	✓		✓	DB	defined cred
United Kingdom	✓	✓	✓	DB	
United States	✓			DB	
Eastern Europe and Central Asia					
Bulgaria	✓		✓	DB	DC
Croatia		✓		Points	DC
Czech Republic	✓	✓	✓	DB	
Estonia	✓	✓		Points	DC
Hungary			✓	DB	DC
Latvia			✓	n. acs.	DC
Lithuania		✓		DB	DC
Poland			✓	n. acs.	DC
Slovak Republic			✓	Points	
Turkey	✓		✓	DB	

Πηγή: Whitehouse E. – The World Bank (2007)

1.3.2 Μοντέλα εφαρμοσμένης κοινωνικής πολιτικής

Όπως είδαμε, τα πρόσωπα της κοινωνικής ασφάλισης διεθνώς είναι αρκετά και η ετερογένεια θεωρείται δεδομένη από όλους τους μελετητές. Κανένα ΣΚΑ δεν είναι πανομοιότυπο με κάποιας άλλης χώρας γιατί οι συνθήκες και οι πολιτικές επιλογές, αναπόφευκτα, τα διαφοροποιούν. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο όμως, και βάσει της κατηγοριοποίησης του Tito Boeri (2002), τα βασικά μοντέλα (ή υποδείγματα) είναι τέσσερα:

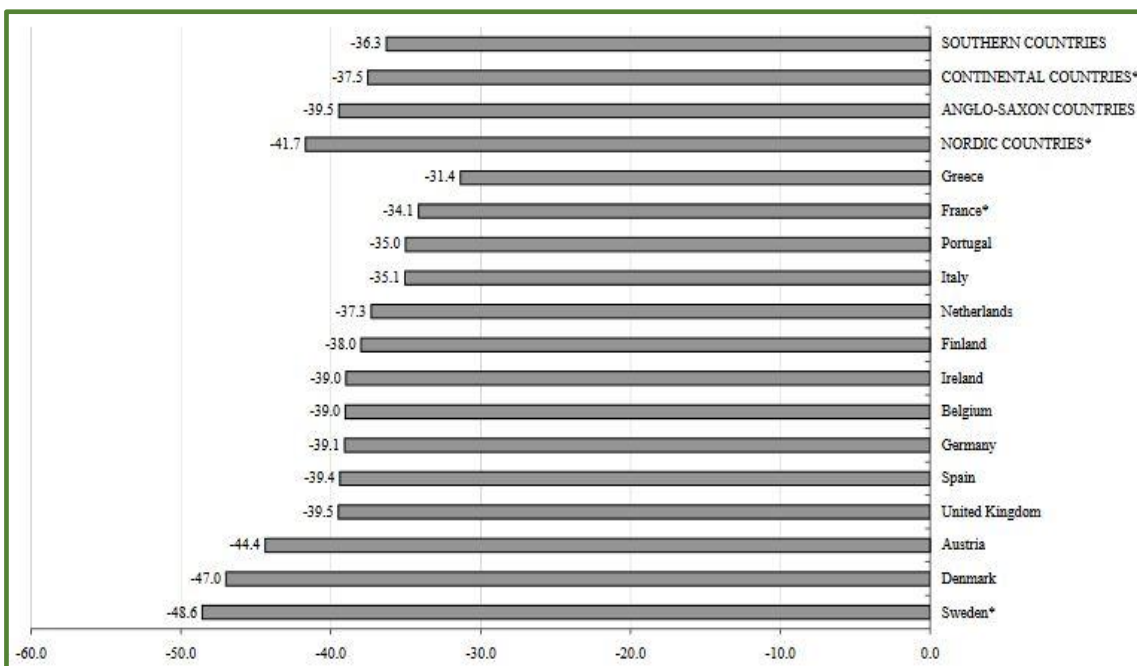
- i. Το *βορειοευρωπαϊκό* μοντέλο το οποίο εφαρμόζεται στις σκανδιναβικές χώρες (Σουηδία, Νορβηγία, Δανία, Φινλανδία) και στην Ολλανδία. Χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη κρατική παρέμβαση στην αγορά εργασίας, μεγάλο βαθμό αναπλήρωσης εισοδήματος, μεγάλο μέγεθος δημόσιου τομέα, ισχυρά συνδικάτα τα οποία έχουν πολιτική επιρροή και υπαγορεύουν μικρές μισθολογικές αποκλίσεις. Θεωρείται το πιο πλατύ, ασφαλιστικά, μοντέλο που βασίζεται περισσότερο στην έννοια του πολίτη (citizenship) παρά του εργαζόμενου. Επίσης χαρακτηρίζεται από αυξημένο συντελεστή αναπλήρωσης στα επιδόματα ανεργίας και κλάδο ασθένειας πλήρως χρηματοδοτούμενο από την προοδευτική φορολογία. Ισχυρός ο αναδιανεμητικός ρόλος.
- ii. Το *αγγλοσαξονικό* μοντέλο, σε Ηνωμένο Βασίλειο και Ιρλανδία. Χαρακτηριστικά του γνωρίσματα είναι το σύστημα υγείας που βασίζεται στις καταβολές του Beveridge, μικρός αριθμός ισχυρών συνδικάτων, μικρότερες δαπάνες σε σχέση με το βορειοευρωπαϊκό μοντέλο, μικρές σχετικά μεταβιβαστικές πληρωμές και μεγαλύτερη μισθολογική «ψαλίδα» μεταξύ κατηγοριών εργαζομένων. Ευνοϊκές κρατικές φορολογικές παρεμβάσεις ενθαρρύνουν τη συμπληρωματική ιδιωτική ασφάλιση. Είναι το μοντέλο που είναι πιο κοντά σε αυτό των ΗΠΑ.
- iii. Το *κεντροευρωπαϊκό* μοντέλο που συναντάται σε Γερμανία, Αυστρία, Λουξεμβούργο, Γαλλία και Βέλγιο και χαρακτηρίζεται από τριμερή χρηματοδότηση (εργοδότες, εργαζόμενοι, κράτος) βασισμένη στην μπισμαρκιανή παράδοση, από μείγμα ισχυρών και μικρής επιρροής συνδικάτων, μεγάλο μέρος της συνολικής δαπάνης αφιερωμένο στο συνταξιοδοτικό κόστος και λιγότερο βάρος στον αναδιανεμητικό ρόλο του συστήματος σε σχέση με το βορειοευρωπαϊκό μοντέλο. Οι κοινωνικοί εταίροι έχουν ισχυρή παρουσία στη λήψη αποφάσεων.

iv. Το νοτιοευρωπαϊκό ή μεσογειακό μοντέλο που εφαρμόζεται σε Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα και Πορτογαλία, δηλ. στις χώρες που απέκτησαν πιο αργά οργανωμένη κοινωνική ασφάλεια, περιέχει στοιχεία τόσο από το σύστημα Bismarck όσο και από το σύστημα Beveridge. Αξίζει να σημειωθεί ότι κάποιες πρώην κομμουνιστικές χώρες όπως η Τσεχία και η Ουγγαρία συνδέονται στη βιβλιογραφία με το μεσογειακό μοντέλο (Pöder & Kerem, 2011). Χαρακτηριστικά του μοντέλου αυτού είναι τα υψηλά επίπεδα διαφθοράς, η φοροδιαφυγή, η εισφοροδιαφυγή, τα χαμηλής ισχύος συνδικάτα, οι μέτριες υπηρεσίες υγείας. Μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικοασφαλιστικής δαπάνης αφιερώνεται στις συντάξεις γήρατος και μικρότερο στην καταπολέμηση της φτώχειας ή τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης.

(Βλ. σχετικά Boeri, 2002, ό.π., σ. 3 – 4, Παπαηλίας, 2014, σ. 214 – 213, Mathieu & Sterdyniak, 2008)

Ο καλύτερος τρόπος να αξιολογηθεί το καθένα από τα παραπάνω μοντέλα, είναι φυσικά η αποτελεσματικότητά του σε επίπεδο κοινωνικής προστασίας αφού αυτή ήταν η κεντρική θεματολογία πίσω από τη δημιουργία των ΣΚΑ. Εφόσον το ΣΚΑ προσφέρει (οικονομική, κατά βάση) βοήθεια έναντι των ασφαλιστικών κινδύνων, τότε, ανεξαρτήτως του τύπου χρηματοδότησης, περιέχει το εγγενές στοιχείο μείωσης της οικονομικής ανισότητας. Η συνηθέστερη μέθοδος μέτρησης της ανισότητας είναι μέσω του συντελεστή Τζίνι (*Gini index* ή *Gini coefficient*, από το όνομα του Ιταλού στατιστικολόγου Gini).

Ο δείκτης λαμβάνει τιμές από το 0 έως το 1, όπου 0 είναι η ιδανικά ισομερής κατανομή του εισοδήματος και 1 η απόλυτη ανισοκατανομή. Η αποτελεσματικότητα των παραπάνω μοντέλων κοινωνικής πολιτικής λοιπόν μπορεί να μετρηθεί επί τη βάσει της μείωσης που επιφέρουν στον δείκτη Gini όπως φαίνεται και στο παρακάτω διάγραμμα.

Πηγή: European Community Household Panel (ECHP), 4th wave (data of 1997) στο Boeri 2002

(ό.π., σ. 7)

Διάγραμμα 1.4

Ποσοστιαία μείωση της ανισότητας (δείκτη Gini) μετά τους φόρους και τις μεταβιβαστικές πληρωμές (συντάξεις, κοινωνικές παροχές, επιδόματα)

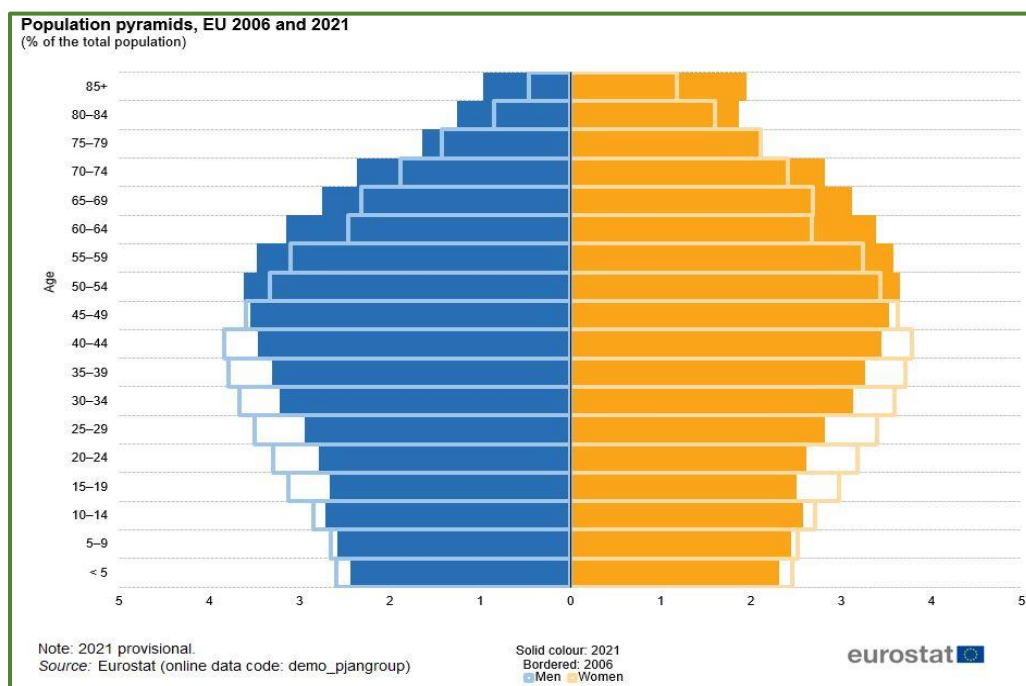
Στο Διάγραμμα 1.4 αποτυπώνεται με σαφήνεια ότι οι εφαρμοζόμενες κοινωνικές πολιτικές του βορειοευρωπαϊκού μοντέλου είναι οι αποτελεσματικότερες στη μείωση των οικονομικών ανισοτήτων ενώ ακολουθεί το αγγλοσαξονικό μοντέλο, το κεντροευρωπαϊκό και τέλος αυτό των μεσογειακών χωρών. Σε επίπεδο χωρών, η Σουηδία φαίνεται να εφαρμόζει τα πιο αποτελεσματικά προγράμματα ενώ στον αντίποδα βρίσκεται η Ελλάδα.

1.3.3 Η πρόκληση της σύγχρονης εποχής: ένας πληθυσμός που γερνάει

Στην ευρωπαϊκή ήπειρο δεν τέθηκαν μόνο οι βάσεις του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής ασφάλειας αλλά επίσης έλαβαν χώρα οι κύριες μεταρρυθμίσεις και μεταμορφώσεις οι οποίες επηρέασαν τη δομή των ΣΚΑ παγκοσμίως. Όμως η Ευρώπη του 21^{ου} αιώνα διαφέρει αρκετά από την Ευρώπη της οικονομικής άνθησης της περιόδου 1945 – 1975. Παγκοσμιοποίηση, αθρόες ροές μεταναστών, οικονομική επιβράδυνση, και, πάνω απ’

όλα, γήρανση του πληθυσμού. Η παγκοσμιοποίηση κατέστησε τις οικονομίες πιο ανοιχτές και, μοιραία, αύξησε την ανάγκη για ανταγωνιστικότητα. Επιπρόσθετα, οι μεγάλες επιχειρήσεις μπορούν εύκολα να υπερβούν τα εθνικά σύνορα σε αναζήτηση φθηνού εργατικού δυναμικού αφενός, και αφετέρου, ο διεθνής ανταγωνισμός δεν αφήνει χώρο για εκτεταμένες δημόσιες δαπάνες καθώς αυτές θα προκαλούσαν αύξηση της φορολογίας που λειτουργεί ως αποτρεπτικό των επενδύσεων.

Τα εργαλεία της υποτίμησης του νομίσματος ή της συντήρησης υψηλών ελλειμμάτων που χρησιμοποιήθηκαν πολλάκις στο παρελθόν δεν αποτελούν επιλογές των εθνικών κυβερνήσεων καθώς αμφισβητείται η αποτελεσματικότητά τους στα πλαίσια του παγκοσμιοποιημένου οικονομικού περιβάλλοντος (Stryker - International Journal of Sociology and Social Policy, 1998). Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα που καλείται να αντιμετωπίσει η Ευρώπη είναι δημογραφικής φύσης και αφορά στη γήρανση του πληθυσμού της.

Πηγή: Eurostat (online data- File:Population pyramids, EU 2006 and 2021 (% of the total population))

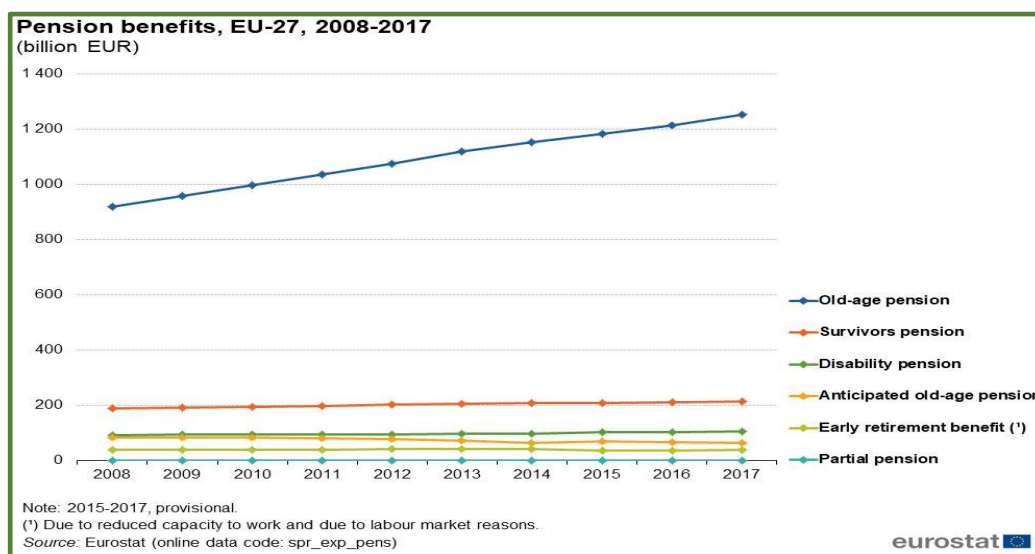
Διάγραμμα 1.5

Πληθυσμιακή πυραμίδα, Ευρωπαϊκή Ένωση 2006 και 2021

Στο *Διάγραμμα 1.5*, οι οριζόντιες ράβδοι με συμπαγές χρώμα αντιπροσωπεύουν το μέγεθος των διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων στην Ευρωπαϊκή Ένωση για το έτος 2021, ενώ οι ράβδοι που δεν είναι συμπαγείς για το έτος 2006. Αυτό που κάποτε ήταν γνωστό ως η «πληθυσμιακή πυραμίδα», καθώς οι μικρότερες ηλικίες υπερτερούσαν αριθμητικά των μεγαλύτερων, στην Ε.Ε. του 2021 δεν ισχύει. Αντ' αυτής έχουμε έναν πληθυσμιακό «ρόμβο» ο οποίος ευκρινώς αποτυπώνει, από τη μία, το αυξημένο προσδόκιμο ζωής των *baby boomers* δηλ. των γεννηθέντων την περίοδο 1946 – 1964 και, από την άλλη, τις φθίνουσες γεννήσεις. Στη δε πληθυσμιακή ομάδα των αντρών 85+ παρατηρούμε περίπου υπερδιπλασιασμό πλήθους σε σχέση με το έτος 2006, δηλαδή μέσα σε μόλις 15 χρόνια.

Θεαματικό επίσης είναι το γεγονός ότι το 2001 η μέση ηλικία στην Ευρώπη ήταν τα 38 έτη ενώ το 2021 τα 44 έτη, όπως εντυπωσιακά είναι και τα ευρήματα μελέτης του Πανεπιστημίου της Νότιας Δανίας σύμφωνα με την οποία πάνω από 50% των ατόμων που γεννήθηκαν από το 2000 και εντεύθεν σε χώρες με υψηλό προσδοκώμενο βίο (πχ Σουηδία, Ισπανία) θα γιορτάσουν κάποτε τα 100^α γενέθλιά τους (Christensen *et al.* – The Lancet). Μπορούμε να πούμε ότι η έκφραση «γηραιά ήπειρος» έχει πλέον δυσπόστατο νόημα.

Αναμενόμενα, το συνταξιοδοτικό κόστος λόγω γήρατος εκτοξεύθηκε όπως φαίνεται και στο *Διάγραμμα 1.6* που καταγράφει τις σχετικές μεταβολές για τα έτη 2008 – 2017.

Πηγή: Eurostat (*Ageing Europe - Statistics on pensions, income and expenditure*)

Διάγραμμα 1.6

Συνταξιοδοτικό κόστος στην Ε.Ε. των 27, έτη 2008 – 2017

Η συνεχής άνοδος των συνταξιοδοτικών δαπανών είναι μια αναπόδραστη πραγματικότητα: το προσδόκιμο ζωής αυξάνεται, μαζί του αυξάνεται και ο συνταξιοδοτικός βίος και, φυσικά, οι δαπάνες που τον συνοδεύουν. Αυτό δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ή να παραβλεφθεί. Αυτά όμως που εδώ και μερικές δεκαετίες αποτελούν αντικείμενο έντονων πολιτικών και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων είναι

- α. το αν το κράτος θα πρέπει να επωμίζεται το σύνολο της συνταξιοδοτικής δαπάνης και
- β. το αν η όποια κρατική συνταξιοδοτική δαπάνη θα πρέπει να έχει και αναδιανεμητικό χαρακτήρα.

Η συζήτηση αυτή η οποία θα επανεξέταζε εκ θεμελίων το κεϋνσιανό μοντέλο κράτους στο οποίο καπιταλισμός και κράτος πρόνοιας βιάδιζαν χέρι-χέρι, έχει τις απαρχές της στη Βρετανία της Margaret Thatcher και στις ΗΠΑ του Ronald Reagan. Η Thatcher, με σειρά νομοθεσιών – τα *Social Security Acts* της δεκαετίας του 1980 – επεδίωξε να μειώσει τις δαπάνες του κοινωνικού κράτους και να μειώσει την επιρροή και την ισχύ των εργατικών συνδικάτων αλλά αυτό που έχει επίσης ενδιαφέρον είναι ότι θεσπίστηκαν μέτρα και φορολογικά κίνητρα ώστε οι ασφαλισμένοι να έχουν τη δυνατότητα να μεταφέρουν τα συνταξιοδοτικά δικαιώματά τους αλλά και το σύνολο των ασφαλιστικών εισφορών τους σε μη κρατικούς φορείς. Οι ρυθμίσεις αυτές οριστικοποιήθηκαν στο *Social Security Act* του 1986 (Burton, 2018).

Η κυβέρνηση Reagan, στην άλλη όχθη του Ατλαντικού, πέρασε το *Omnibus Budget And Reconciliation Act* του 1981 με το οποίο μειώθηκαν κοινωνικές δαπάνες που αφορούσαν σε εμβληματικούς αμερικανικούς θεσμούς όπως τα *food stamps* (επιδόματα σίτισης) ή το *AFDC* (οικογενειακό επίδομα για προστατευόμενα τέκνα). Το Γραφείο Προϋπολογισμού του Κογκρέσου όχι μόνο δεν ανακοίνωνε αύξηση, αλλά ανέφερε καταγεγραμμένη μείωση πάνω από 12% σε αυτές τις δαπάνες για τα έτη 1982 έως 1985 (Krieger, 1987) .

Όμως, ενώ για τις κυβερνήσεις Thatcher και Reagan η μείωση των κοινωνικών δαπανών είχε και ιδεολογικό πρόσημο, οι δημογραφικές εξελίξεις πίεζαν για μεταρρυθμίσεις όλες τις κυβερνήσεις από τη δεκαετία του 1990 και μετά, καθώς ουδείς πλέον μπορούσε να ισχυριστεί ότι η βιωσιμότητα των ΣΚΑ δεν ήταν υπό απειλή, άμεση ή όχι. Ενδεικτική της έκτασης του προβλήματος είναι η δημοσίευση το 1994 της έκθεσης-ορόσημο της Παγκόσμιας Τράπεζας με τίτλο *Averting the old age crisis: policies to protect the old and promote growth* στην οποία διατυπώνεται η θέση ότι είναι επιτακτική η ανάγκη για

μεταρρυθμίσεις ώστε τα προγράμματα συντάξεων γήρατος να αποτελούν, εκτός από ένα δίκτυ κοινωνικής ασφάλειας, ένα εργαλείο για οικονομική ανάπτυξη (The World Bank, 1994). Η εν λόγω έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας όμως οφείλει τη φήμη της στο μοντέλο χρηματοδότησης του συστήματος ασφάλειας γήρατος που παρουσίαζε και το οποίο αποτελούνταν από τρεις πυλώνες:

- έναν δημόσιο, υποχρεωτικό πυλώνα τύπου pay-as-you-go ο οποίος θα αναδιανέμει το εισόδημα και θα προσφέρει μία μίνιμουμ προστασία έναντι δυσμενών οικονομικών συνθηκών (πχ σοβαρές υφέσεις)
 - έναν κεφαλαιοποιητικό, υποχρεωτικό πυλώνα που θα συγκεντρώνει εισφορές αποταμιευτικές ή επαγγελματικές οι οποίες θα τονώνουν την οικονομική ανάπτυξη (μέσω επενδύσεων) και, εμμέσως, θα στηρίζουν τη λειτουργία του 1^{ου} πυλώνα και
 - έναν κεφαλαιοποιητικό, προαιρετικό πυλώνα ο οποίος και αυτός θα συγκεντρώνει αποταμιευτικές ή επαγγελματικές εισφορές για όσους επιθυμούν (και μπορούν) να έχουν πρόσθετη οικονομική προστασία μετά τη συνταξιοδότησή τους (*ibid.*, σ. 16).
- Στον Πίνακα 1.5 που ακολουθεί, βλέπουμε τα κυριότερα στοιχεία των τριών πυλώνων.

Πίνακας 1.5

Κύρια στοιχεία των τριών πυλώνων της έκθεσης *Averting the old age crisis της Παγκόσμιας Τράπεζας*

Πυλώνας 1	Πυλώνας 2	Πυλώνας 3
<ul style="list-style-type: none"> • Υποχρεωτικός • Συχνά διανεμητικό σύστημα χρηματοδότησης (Pay-As-You-Go) • Τριμερής χρηματοδότηση από το κράτος, τους εργοδότες και τους εργαζόμενους • Αναδιανεμητικός χαρακτήρας συμπληρωματικός του ανταποδοτικού • Διαχείριση και παροχή από δημόσια ασφαλιστικά ταμεία, εγγύηση από το κράτος 	<ul style="list-style-type: none"> • Υποχρεωτικός (συνήθως) • Κεφαλαιοποιητικό σύστημα ατομικής συνταξιοδοτικής αποταμίευσης • Με συμμετοχή εργοδότη • Διαχείριση και παροχή από συνταξιοδοτικά ταμεία, δημόσια ή ιδιωτικά, μη κερδοσκοπικά (συνήθως) επαγγελματικά ταμεία • Φοροαπαλλαγές στις εισφορές και τις παροχές 	<ul style="list-style-type: none"> • Προαιρετικός • Κεφαλαιοποιητικό σύστημα ατομικής ή ομαδικής συνταξιοδοτικής αποταμίευσης • Χωρίς απαραίτητη συμμετοχή του εργοδότη • Διαχείριση και παροχή από ιδιωτικές εταιρείες ασφάλισης • Φορολογικά κίνητρα στις εισφορές και τις παροχές

Πηγή: IOBE (2019)

1.3.4 Κοινωνική ασφάλιση σήμερα: βιωσιμότητα μέσω ιδιωτικοποιήσεων

Αντιδρώντας στις προκλήσεις των νέων δημογραφικών δεδομένων, πολλές ευρωπαϊκές χώρες προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν τα όρια μιας κοινωνικής ασφάλισης που είχε σχεδιαστεί για διαφορετικές συνθήκες (υψηλοί ρυθμοί γέννησης, πλήρης απασχόληση, μεγάλος αριθμός blue-collar εργατών κ.λπ.). Το πολύ-πυλωνικό σύστημα κερδίζει έδαφος παγκοσμίως αλλά περισσότερο στην Ευρώπη, ιδιαίτερα στην ανατολική Ευρώπη όπου οι λαοί των πρώην κομμουνιστικών χωρών δεν έχουν ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά εμπιστοσύνης προς την κρατική εξουσία.

Νομοτελειακά σχεδόν, η πλειονότητα των αναπτυγμένων χωρών συμπεριέλαβε αμιγώς ιδιωτικά σχήματα στη διαχείριση συνταξιοδοτικών προγραμμάτων τα οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, επενδύουν τα κεφάλαια των εξατομικευμένων λογαριασμών έως τη στιγμή της συνταξιοδότησης. Πρωτοπόρος στην ιδιωτικοποίηση των συντάξεων ήταν η Χιλή του Augusto Pinochet, επί ημερών του οποίου (το 1980) ιδρύθηκαν ιδιωτικά ταμεία με υποχρεωτικό χαρακτήρα. Το σύστημα της Χιλής μετατράπηκε, εν μία νυκτί, από pay-as-you-go σε ιδιωτικό, κεφαλαιοποιητικό. Η στρατιωτική διοίκηση που ανέλαβε να επιτηρεί την εφαρμογή της σχετικής νομοθεσίας εξαίρεσε τα σώματα ασφαλείας και τους στρατιωτικούς από τις ιδιωτικοποιημένες συντάξεις (Kritzer, 1996). Έπειτα από χρόνια αντιδράσεων και περιθωριοποίησης κάποιων κοινωνικών ομάδων, το 2008 προστέθηκε ένας «πυλώνας αλληλεγγύης» (solidarity pillar) ο οποίος προέβλεπε την εισαγωγή κατώτατης σύνταξης για όσους είχαν εισόδημα κάτω του 60% του μέσου εισοδήματος. Μελέτη όμως του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, δεδομένης της οικονομικής και δημογραφικής κατάστασης της Χιλής, αν το συνταξιοδοτικό σύστημα ήταν διαχρονικά pay-as-you-go, τα ποσοστά αναπλήρωσης των συντάξεων θα ήταν ακόμη χαμηλότερα (Evans & Pienknagura – IMF Working Papers, 2021).

Παραδοσιακά, οι χώρες που έχει επικρατήσει να αποκαλούνται Βόρειες χώρες (αγγλιστί: *Nordic countries*) δηλ. η Σουηδία, η Δανία, η Νορβηγία, η Φινλανδία και η Ισλανδία, έχουν συνδεθεί με τη σοσιαλδημοκρατία και την κοινωνική αλληλεγγύη. Πράγματι, οι Σουηδοί σοσιαλδημοκράτες έχασαν το 1976 την εξουσία έπειτα από 44 χρόνια διακυβέρνησης (Östberg, 2019) αφού όμως είχαν εφαρμόσει αλλαγές που θεωρήθηκαν ριζοσπαστικές, με έμφαση στο κράτος πρόνοιας. Στις επόμενες δεκαετίες όμως

παρατηρήθηκε μετατόπιση των βόρειων χωρών προς το κέντρο, με τη Σουηδία σήμερα να έχει πάνω από 800 ιδιωτικά σχολεία και το 40% των παροχών υγείας να προέρχεται από ιδιωτικές, κερδοσκοπικές επιχειρήσεις (Edwards, 2022). Και οι πέντε εν λόγω χώρες έχουν πολυ-πυλωνικά συνταξιοδοτικά συστήματα τα οποία θεωρούνται επιτυχημένα, έως και πρότυπο, σε επίπεδο κοινωνικής ασφάλισης.

Η εταιρεία Mercer και το ινστιτούτο CFA εκδίδουν έγκριτες ετήσιες αναφορές με την ονομασία *Mercer CFA Institute Global Pension Index* οι οποίες επί της ουσίας αξιολογούν τα συνταξιοδοτικά συστήματα παγκοσμίως βάσει των κριτηρίων της επάρκειας, της βιωσιμότητας και της ακεραιότητας/αξιοπιστίας (*adequacy, sustainability & integrity*).

Πίνακας 1.6

Οι δέκα καλύτερες χώρες βάσει του Mercer CFA Institute Global Pension Index, 2022

1. Iceland
2. Netherlands
3. Denmark
4. Israel
5. Finland
6. Australia
7. Norway
8. Sweden
9. Singapore
10. U.K: England, Scotland, Wales and Northern Ireland

Πηγή: CNBC, 2022

Στον Πίνακα 1.6 βλέπουμε ότι στις δέκα πρώτες χώρες του δείκτη Mercer CFA για το έτος 2022 βρίσκονται όλες οι χώρες που είναι γνωστές ως Nordic countries. Στην αναφορά γίνεται ξεχωριστή μνεία για τις τρεις πρώτες χώρες της κατάταξης (Ισλανδία, Ολλανδία, Δανία) σχετικά με το μείγμα δημόσιας και ιδιωτικής συνταξιοδότησης, σημειώνοντας ότι στην Ισλανδία, ακόμη και εργαζόμενοι με αποδοχές κάτω του μισού των μέσων αποδοχών, λαμβάνουν σύνταξη της οποίας το 71% αποτελείται από ιδιωτικά κεφαλαιοποιητικά σχήματα (Mercer CFA World Pension Index – Pension Notes, 2022, σ. 1).

Ο βαθμός αποδοχής των ιδιωτικών συνταξιοδοτικών προγραμμάτων αντικατοπτρίζεται στα κεφάλαια που έχουν εισφερθεί παγκοσμίως στα αντίστοιχα προγράμματα/funds. Στις τρεις πρώτες χώρες του δείκτη Mercer CFA, ήδη τα ταμειακά αποθέματα τέτοιων προγραμμάτων έχουν υπερβεί το 150% του ΑΕΠ των χωρών αυτών (*ibid.*, σ. 1).

Όμως το πρόβλημα της γήρανσης του πληθυσμού παγκοσμίως είναι πλέον τόσο οξύ ώστε, ακόμη και με την εξάπλωση των κεφαλαιοποιητικών και ιδιωτικών συνταξιοδοτικών σχημάτων, «η συνταξιοδοτική δαπάνη αναμένεται να αυξηθεί κατά 1 και 2½ ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ, σε αναπτυσσόμενες και αναδυόμενες οικονομίες, αντίστοιχα μέχρι το 2050», λέει μελέτη που εκπονήθηκε για το ΔΝΤ. Στην ίδια μελέτη όμως υποστηρίζεται ότι τα ιδιωτικά συνταξιοδοτικά προγράμματα και συμβόλαια δεν είναι πανάκεια για τις ασθένειες του γηράσκοντος συστήματος (Amaglobeli *et al.* - IMF, 2019).

Συμπερασματικά, τα ιδιωτικά-κεφαλαιοποιητικά-ανταποδοτικά συνταξιοδοτικά προγράμματα μπορούν όντως να στηρίζουν τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης αλλά η αποτελεσματικότητά τους μεγιστοποιείται σε κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα τύπου Βόρειων χωρών όπου το κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι υψηλό και, ταυτόχρονα, οι εισοδηματικές ανισότητες χαμηλές. Ενδεικτικά, στις πέντε Βόρειες χώρες, όπου το συνταξιοδοτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από επάρκεια και βιωσιμότητα, ο δείκτης εισοδηματικής ανισότητας (*Gini coefficient*) είναι πολύ χαμηλός (0,25 στην Ισλανδία) ενώ στις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο ο δείκτης Gini είναι 0,39 και 0,35 αντίστοιχα (Hodgson, 2018). Στις αναδυόμενες οικονομίες οι ανισότητες είναι πολύ πιο έντονες.

Σε χώρες όπου υπάρχουν υψηλά ποσοστά ανεργίας και υψηλά ποσοστά ανθρώπων που διαβιούν κοντά στο όριο της φτώχειας ή κάτω από αυτό, αυτονόητο είναι ότι τα προαιρετικά ιδιωτικά συνταξιοδοτικά προγράμματα δεν μπορούν να έχουν ευρεία κοινωνική αποτελεσματικότητα καθώς τόσο η συμμετοχή σε αυτά όσο και το ύψος των εισφορών θα κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα.

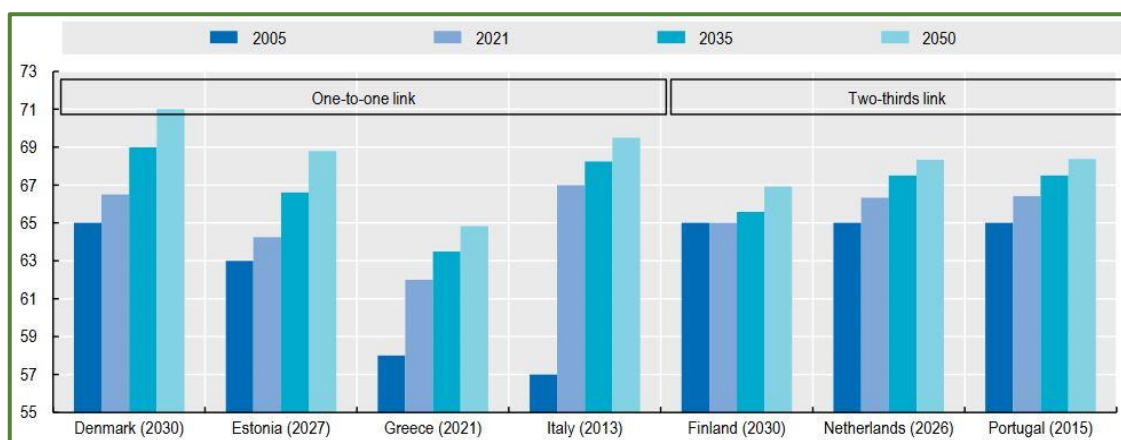
Ο συνδυασμός της οικονομικής επιβράδυνσης που επιδειωνόταν κατά τη διάρκεια κρίσεων (όπως οικονομική κρίση του 2008, πανδημία COVID-19, πόλεμος στην Ουκρανία & ενεργειακή κρίση), της ανόδου της νεοφιλελεύθερης οικονομικής θεώρησης που πιέζει για περιορισμό ασφαλιστικών δαπανών και του γηράσκοντα πληθυσμού, μετατρέπει την εξέλιξη της κοινωνικής ασφάλισης στον πιο δυσεπίλυτο πολιτικό γρίφο της ευρωπαϊκής – και όχι μόνο – ηπείρου. Ένας γρίφος ακόμη πιο δυσεπίλυτος για τις κυβερνήσεις που θα

πρέπει να σταθμίζουν τις αυξανόμενες πιέσεις των συνταξιούχων που θα αποτελούν όχι μόνο ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του εκλογικού σώματος αλλά και το τμήμα εκείνο που – όπως είναι στατιστικά επιβεβαιωμένο – έχει τα χαμηλότερα ποσοστά αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες.

1.3.5 Το μέλλον της κοινωνικής ασφάλισης: επιστροφή στις ανισότητες;

Σε μία σύγχρονη πραγματικότητα στην οποία για πρώτη φορά το 2018, σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ, ο αριθμός των ανθρώπων άνω των 65 ξεπέρασε αυτόν των παιδιών κάτω των 5 (United Nations – Ageing, 2022), το ασφαλιστικό μοντέλο καθολικότητας/pay-as-you-go καθίσταται αυξανόμενα προβληματικό και οι λύσεις οι οποίες έχουν ήδη αρχίσει να προκρίνονται αλλάζουν τον χαρακτήρα του ίδιου του κοινωνικού κράτους. Οι κυριότερες από αυτές είναι:

- Αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης. Τα όρια ηλικίας, τόσο για πρόωρες όσο και για πλήρεις συντάξεις έχουν ήδη αρχίσει να αυξάνονται. Το *Διάγραμμα 1.7*, που περιλαμβάνεται σε μελέτη του ΟΟΣΑ και αφορά στην εξέλιξη ηλικιακών ορίων πλήρους σύνταξης ατόμων που εισέρχονται στην αγορά εργασίας στην ηλικία των 22, αποτυπώνει καθαρά τη δυναμική που έχει δημιουργηθεί: στη Δανία αναμένεται το όριο πλήρους σύνταξης να φτάσει στα 71 έτη έως το έτος 2050. Παράλληλα, θα θεσπίζονται κίνητρα παραμονής στην εργασία.

Πηγή: ΟΟΣΑ (OECD – 2021), *Pensions At A Glance*

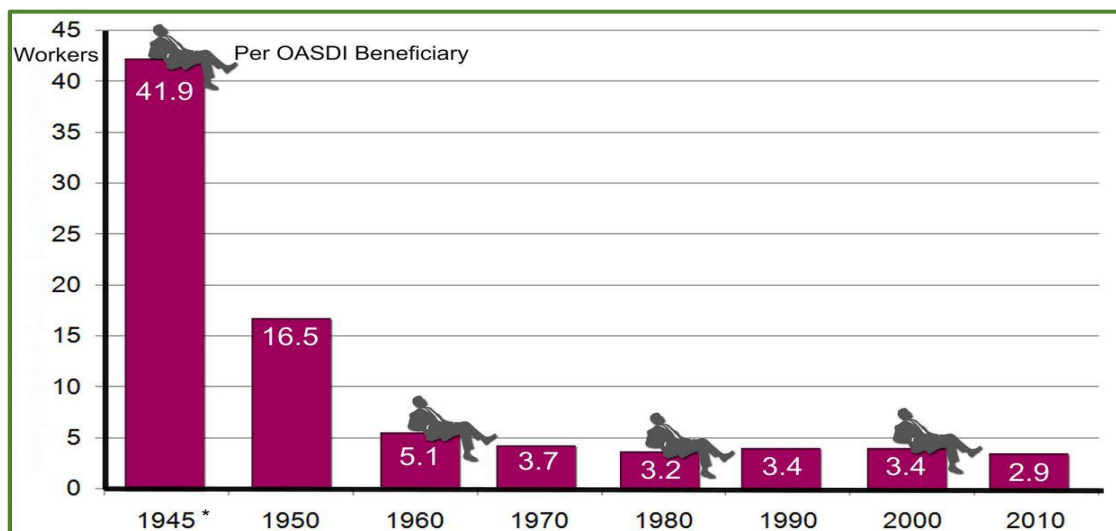
Διάγραμμα 1.7

Αναμενόμενη εξέλιξη ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης, επιλεγμένες χώρες

- Μείωση των ποσοστών αναπλήρωσης συντάξεων. Οι μελλοντικές συντάξεις θα αναπληρώνουν ολοένα και μικρότερο τμήμα του προ της συνταξιοδότησης εισοδήματος προκειμένου να διασφαλισθεί, όσο το δυνατόν, η βιωσιμότητα των ΣΚΑ. Η τελευταία έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την επάρκεια των συντάξεων στην ΕΕ, *2021 Pension Adequacy Report*, αναφέρει ότι είναι πολύ πιο πιθανό το 2019 μία μεσαία αμειβόμενη εργασία να οδηγήσει σε επαρκή σύνταξη από ό,τι μια αντίστοιχη εργασία του 2059.
- Εξάπλωση των ιδιωτικών και κλαδικών/επαγγελματικών συνταξιοδοτικών σχημάτων. Η τάση αυτή δεν φαίνεται να ανακόπτεται στο μέλλον κάτι που σημαίνει ότι η ευθύνη δημιουργίας του συνταξιοδοτικού «κουμπαρά» μετατοπίζεται ολοένα και περισσότερο από το κράτος στο άτομο. Και ενώ η αναγκαιότητα των παράλληλων, συμπληρωματικών συνταξιοδοτικών σχημάτων δεν αμφισβητείται πλέον σε επίπεδο λήψης κυβερνητικών αποφάσεων, θα πρέπει να σημειωθεί ότι και αυτά τα σχήματα υπόκεινται σε περιορισμούς, δημογραφικούς και άλλους. Η ατομική αποταμίευση των απασχολούμενων δεν μπορεί να οδηγήσει σε επαρκείς συντάξεις όταν συνεχώς επεκτείνεται το προσδόκιμο ζωής και, άρα, ο συνταξιοδοτικός βίος.
- Παροχές με εισοδηματικά κριτήρια (means-tested benefits) και/ή ηλικιακά. Σήμερα τουλάχιστον 64 χώρες παρέχουν κάποιας μορφής σύνταξη με εισοδηματικά κριτήρια (ILO - Διεθνής Οργάνωση Εργασίας, 2018). Στην πλειονότητά τους, οι παροχές αυτές δεν εξαρτώνται από προηγούμενη ασφαλιστική εισφοροδότηση αλλά χορηγούνται σε υπερήλικους που δεν είχαν πλήρη εργασιακό βίο και έχουν μηδενικό ή πολύ μικρό εισόδημα και είναι λίγο πάνω από το όριο της συντήρησης η και κάτω από αυτό. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα, το Επίδομα Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ανασφάλιστων Υπερηλίκων που προορίζεται για άτομα άνω των 67 ετών χωρίς σύνταξη ή δικαίωμα σε σύνταξη, αντιστοιχεί σε 360€ μηνιαίως (χορήγηση με εισοδηματικό κριτήριο).

Είναι προφανές ότι το μελλοντικό πρόσωπο της της ασφάλισης δεν θα είναι το ίδιο για όλους τους εργαζόμενους. Ο αναδιανεμητικός χαρακτήρας έρχεται σε δεύτερη μοίρα εφόσον πρέπει πλέον να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα πρώτα. Το μοντέλο pay-as-you-go στηρίζεται σε μια υγιή αναλογία εργαζομένων προς συνταξιούχους η οποία δεν υφίσταται πλέον, με

σταθερά επιδεινούμενη πορεία. Επί παραδείγματι, η αναλογία εργαζομένων προς συνταξιούχους στις ΗΠΑ, μια χώρα σαφώς ηπιότερα γηράσκουσα από την Ελλάδα, από 41,9:1 το 1945, έπεσε στο 2,9:1 το 2010 όπως φαίνεται στο ακόλουθο διάγραμμα.

Πηγή: US Social Security Administration, 2012 OASDI Trustee Report, σε De Rugy - Mercatus Center (2012)

Διάγραμμα 1.8

Αναλογία εργαζομένων/συνταξιούχων στις ΗΠΑ, 1945 – 2010

Με βάση τα παραπάνω φαίνεται ότι, αφενός μεν, θα ενισχύεται η τάση της συνταξιοδοτικής αποταμίευσης από όσους εργαζόμενους έχουν ικανό εισόδημα προς αυτόν τον σκοπό, αφετέρου δε, θα ανοίγει η ψαλίδα συνταξιοδοτικών ανισοτήτων εφόσον οι χαμηλά αμειβόμενοι δεν θα είναι σε θέση να συμμετέχουν σε συνταξιοδοτικά σχήματα εκτός του υποχρεωτικού, κρατικού πυλώνα.

Στην εποχή του καπιταλισμού της παγκόσμιας αγοράς (global market capitalism), τα κεφάλαια των κρατικών ή ιδιωτικών συνταξιοδοτικών ταμείων θα αποτελούν ολοένα και περισσότερο αναπόσπαστο κομμάτι των κεφαλαιαγορών και τα περιουσιακά τους στοιχεία θα μεγεθύνονται. Η συνολική αξία ενεργητικού (total assets) των συνταξιοδοτικών funds, μόνο ανάμεσα στις χώρες του ΟΟΣΑ, έφτανε το εντυπωσιακό ποσό των 54,1 τρισεκατομμυρίων δολαρίων το 2020, περίπου όσο ήταν και το σύνολο των ΑΕΠ όλων των χωρών του ΟΟΣΑ (OECD, 2021).

Οι αξίες του Διαφωτισμού, η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση μορφοποίησαν τελικά ένα μοντέλο κράτους που επεδίωκε την πλήρη απασχόληση και τη μεγιστοποίηση της κοινωνικής προστασίας μέσω της αυξημένης, προοδευτικής φορολογίας. Ο 21^{ος} αιώνας, πέραν των δημογραφικών αλλαγών, έφερε αλλαγές πολιτικές, κοινωνικές, περιβαλλοντικές αλλά και εκτεταμένη μετανάστευση.

Όλες αυτές οι αλλαγές στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για επιστροφή στο μεταπολεμικό αναδιανεμητικό μοντέλο που γέννησε ο προνοιακός καπιταλισμός (welfare capitalism). Αυτό που αποτελεί αντικείμενο ακαδημαϊκών συζητήσεων και διαφωνιών είναι το κατά πόσο το κράτος πρόνοιας, όπως το γνωρίζαμε, θα υπάρχει στη μεταβιομηχανική, μεταμοντέρνα εποχή, και σε ποιον βαθμό.

Τέλος, θα πρέπει πάντα να έχουμε υπόψη μια διαχρονική πολιτική αλήθεια: οι κυβερνήσεις (με ιδιαίτερη έμφαση στις κυβερνήσεις των νοτιοευρωπαϊκών χωρών) προχωρούν σε μεταρρυθμίσεις όχι αναγκαστικά όταν απαιτείται, αλλά όταν το πολιτικό κόστος της μη μεταρρύθμισης υπερβαίνει αυτό της όποιας μεταρρύθμισης. Ο γηράσκων πληθυσμός που αυξάνεται αριθμητικά είναι η ενδεχομένως πιο υπολογίσιμη εκλογική δύναμη, κάτι το οποίο σημαίνει ότι οι εξελίξεις θα είναι, εκτός απροόπτου, σταδιακές και όχι ραγδαίες.

Αυτονόητο είναι ότι οι ομάδες που έχουν υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής στις εκλογές έχουν και μεγαλύτερη πολιτική επιρροή. Ο Lipjhart (1997) λέει κάτι που αποτελεί κοινό τόπο: το ποιος ψηφίζει και ποιος όχι έχει σημαντικές επιπτώσεις όχι μόνο στο ποιος εκλέγεται αλλά και στο ποιες πολιτικές θα εφαρμοστούν, και κάποιες κοινωνικές ομάδες έχουν μεγαλύτερη συμμετοχή στις εκλογές από κάποιες άλλες. Υπάρχει μια ξεκάθαρη δημογραφική διάσταση της ψήφου που επιβεβαιώνεται από μελέτες που συσχετίζουν το μορφωτικό επίπεδο³ με την πιθανότητα συμμετοχής σε εκλογική διαδικασία· ομοίως επιβεβαιώνεται και η σχέση ηλικίας και προσέλευσης στις κάλπες.

Στο *Διάγραμμα 1.9* αποτυπώνεται με σαφήνεια ότι στις βουλευτικές εκλογές της 7^{ης} Ιουλίου 2019 στην Ελλάδα, η ομάδα με τη μεγαλύτερη εκπροσώπηση ήταν αυτή των ψηφοφόρων με ηλικία άνω των 70 ετών.

³ Τα μέλη οικογενειών με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο είναι πιο πιθανό να ψηφίζουν από ό,τι τα μέλη οικογενειών με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο (Dawes *et al.*, 2021)

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών, https://www.ypes.gr/wp-content/uploads/2019/07/stat_vouleft_ekl_2019.pdf

Διάγραμμα 1.9

Ηλικιακή κατανομή εκλογικού σώματος, βουλευτικές εκλογές 7/7/2019

Εφόσον οι συνταξιούχοι υπερεκπροσωπούνται εκλογικά, οι θεσμικές αλλαγές στην κοινωνική ασφάλιση δύσκολα θα είναι ραγδαίες. Ο μπισμαρκιανός πυρήνας τον οποίο μοιράζεται η πλειονότητα των ΣΚΑ δεν φαίνεται να καταργείται αλλά να μεταβάλλεται με αργό ρυθμό (Palier, 2010).

1.4 Ανακεφαλαίωση

Στο παρόν κεφάλαιο έγινε μια εννοιολογική και τυπολογική προσέγγιση στον θεσμό της κοινωνικής ασφάλισης αλλά και ιστορική αναδρομή ώστε να αναζητηθούν οι ρίζες του θεσμού. Στη συνέχεια, μέσω της καταγραφής της εξέλιξής του, φωτίστηκαν κάποιες από τις κυριότερες πτυχές που διαμόρφωσαν την κοινωνική ασφάλιση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ – ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

2.1 Η κοινωνική ασφάλιση έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Η ιδέα της κοινωνικής πρόνοιας μέσω ενός – υποτυπώδους έστω – φορέα μπορεί να αναζητηθεί στον ελλαδικό χώρο από τους προεπαναστατικούς χρόνους. Στην εύπορη κοινότητα των Αμπελακίων Λάρισας δημιουργήθηκε η *Κοινή Συντροφία* το 1778, μία πρόδρομη συνεταιριστική δομή η οποία, μεταξύ άλλων, συνέλεγε χρηματικά ποσά και σιτηρά για ασθενείς και απόρους της περιοχής αλλά και για κατασκευή και συντήρηση οδών και θεραπευτηρίων (Φιλάρετος, 1927). Στις Σπέτσες ιδρύθηκε η «Κάσσα» (ιταλικά: cassa – ταμείο), ένα ταμείο που χρηματοδοτούνταν από έσοδα ναυτιλιακών συναλλαγών με το εξωτερικό, και σκοπός του ήταν να στηρίζει «ενδεείς» και ανίκανους προς εργασία ναυτικούς όπως και τις οικογένειες ναυτικών που απεβίωναν κατά τη διάρκεια ταξιδιού. Ανάλογοι ναυτικοί συνεταιρισμοί αυτού του τύπου με αντικείμενο την κλαδική, κοινωνική προστασία δημιουργήθηκαν και σε Γαλαξίδι, Ύδρα, Ψαρά (Ανωγιάτης-Pelé & Δουκάκης, 2014).

Στο Σύνταγμα της Επιδάουρου του Δεκεμβρίου του 1821 ορίζεται ότι «η Διοίκησης χρεωστεί παντοιοτροπίας να περιθάλψει τας χήρας και τα ορφανά των φαινομένων εις τον υπέρ Πατρίδος πόλεμον» (Μάρδας, 2004). Το πρώτο όμως νομοθέτημα που θα οδηγούσε σε κάποια οργανωμένη μορφή κοινωνικής πρόνοιας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος ήταν το Βασιλικό Διάταγμα της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1836 που προέβλεπε μέριμνα για τα πληρώματα Εμπορικού και Πολεμικού Ναυτικού και έκανε λόγο για ίδρυση και εξεύρεση πόρων ενός ναυτικού απομαχικού ταμείου. Το ταμείο αυτό, τελικά, θα υλοποιούνταν με τον νόμο της 29^{ης} Ιουλίου 1861 που βασιζόταν στον Γαλλικό Ναυτικό Κώδικα και ως κύριο σκοπό θα είχε «την περίθαλψιν των καταπονημένων θαλάσσης εργατών, των χηρών και ορφανών αυτών» (Νόμος 639/1861, Περί Συστάσεως Ναυτικού Απομαχικού Ταμείου).

Το 1861, έτος-ορόσημο για την κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα, θα θεσπιζόταν άλλος ένας ασφαλιστικός νόμος και θα αφορούσε αυτή τη φορά τους δημόσιους υπαλλήλους (περιλαμβάνονται και δικαστές και δάσκαλοι) οι περισσότεροι των οποίων βρίσκονταν σε προχωρημένη για την εποχή ηλικία. Ο νόμος ΧΝΒ' (652) της 3^{ης} Αυγούστου του 1861

προέβλεπε συνταξιοδότηση για τους πολιτικούς (δημόσιους) υπαλλήλους αν αυτοί «έχωσιν είκοσι πέντε ετών υπηρεσίαν και εξήκοντα ετών ηλικίαν».

Την ίδια χρονιά υπογράφεται από τη βασίλισσα Αμαλία και ο νόμος περί μεταλλείων ο οποίος αν και προέβλεπε τη σύσταση αποθεματικού ατυχημάτων αυτό δεν υλοποιήθηκε. Άλλες νομοθετικές ρυθμίσεις περιλάμβαναν τη συνταξιοδότηση αγωνιστών της Επανάστασης, με προϋπόθεση τη βεβαίωση οπλαρχηγού ή διακεκριμένων πολεμιστών.

Το 1867 ιδρύεται το Ταμείο Συντάξεων Υπαλλήλων Εθνικής Τραπέζης το οποίο η Τράπεζα επιχορηγεί με το 0,5% των καθαρών κερδών της (Εθνική Τράπεζα - Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, 2008). Το 1882 ιδρύεται το ταμείο αρωγής μεταλλωρύχων αλλά δεν καλύπτει τις ανάγκες και τα αιτήματα των εργαζομένων, κυρίως για ασφαλιστική κάλυψη έναντι των συχνών ατυχημάτων, και ξεσπούν κινητοποιήσεις και απεργίες σε Σέρφιο και Λαύριο.

2.2 Η κοινωνική πολιτική της περιόδου 1900 - 1940

Το 1901, έπειτα από εισήγηση του Φωκίωνα Νέγρη, ψηφίζεται ο ιστορικός νόμος γνωστός ως ΒΩΜΑ΄ (ν. 2841/1901) που έρχεται να καλύψει τους μεταλλωρύχους έναντι όχι μόνο του ατυχήματος αλλά και της επαγγελματικής ασθένειας. Ο νόμος θεωρείται τομή για τα ελληνικά ασφαλιστικά πράγματα και οι διατάξεις του καταλαμβάνουν και άλλες βιομηχανίες πλην των μεταλλευτικών. Ένας νόμος του 1907, ο ΓΣΚ΄, προέβλεπε την ίδρυση σειράς Ταμείων, μεταξύ των οποίων:

- Ταμείο Σύνταξης Προσωπικού Σιδηροδρόμων Αθηνών-Πειραιώς-Πελοποννήσου, το 1907
- Ταμείο Σύνταξης Διαχειριστών & Υπαλλήλων Εταιρείας Υπεγγύων Προσόδων, το 1907
- Ταμείο Σύνταξης Προσωπικού Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας, το 1908
- Ταμείο Σύνταξης Προσωπικού Σιδηροδρόμων Βορειοδυτικής Ελλάδος, το 1908
- Ταμείο Σύνταξης Εταιρείας Μεταφορών, το 1910
(Ανωγιάτης- Pelé & Δουκάκης, ό.π., σελ. 361).

Μέχρι το 1922 δεν σημειώνονται ιδιαίτερα σημαντικές εξελίξεις στον ασφαλιστικό χάρτη της χώρας με εξαίρεση κάποιου προνοιακού τύπου κινήσεις όπως η ίδρυση του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Προστασίας και Αντιλήψεως (ΠΙΚΠΑ) το 1914 από τη

Βασίλισσα Σοφία. Εσωτερικές πολιτικές συγκρούσεις και έριδες των κυρίαρχων παρατάξεων, πολεμικές συγκρούσεις, προσπάθειες επέκτασης της ελληνικής επικράτειας και η διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων (1912 – 1913) δεν άφηναν περιθώρια για προτεραιοποίηση των ασφαλιστικών ζητημάτων. Κορυφαίο ασφαλιστικό ζήτημα ήταν η καταβολή πολεμικών συντάξεων. Επιπλέον, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι μεταναστευτικές εκροές ήταν πρωτόγνωρες. Μόνο την περίοδο 1900 – 1917, 450.000 άτομα (στη συντριπτική πλειονότητά τους άντρες 15 – 44 ετών) έφτασαν στις ΗΠΑ (Βεντούρα, 2008). Ένα ποσοστό που άγγιζε το 30% του ανδρικού πληθυσμού είχε φύγει από τη χώρα ήδη έως το 1912 κάτι που, εκτός από οικονομικές συνέπειες είχε και δημογραφικές, με κυριότερη την πτώση των γεννήσεων (Ψυχογιός – Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 1986).

Όμως, η – έστω χαλαρή – εκβιομηχάνιση της χώρας και η εσωτερική μετανάστευση από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα που μείωνε τον αριθμό των αγροτών και αύξανε τον αριθμό των εργατών, δημιούργησε μια νέα κοινωνική πραγματικότητα. Για παράδειγμα, η Αθήνα, που προσέλκυε τον κύριο όγκο των εσωτερικών μεταναστών, διπλασίασε τον πληθυσμό της μόνο μέσα στα 20 πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα όπως φαίνεται στον Πίνακα 2.1 καταγράφοντας έναν ρυθμό αύξησης και αστικοποίησης που ξεπερνούσε αρκετά αυτόν των υπολοίπων μεγαλουπόλεων της Ευρώπης (Μπουρνόβα, 2016).

Πίνακας 2.1

Πληθυσμιακή εξέλιξη του Δήμου Αθηναίων, 1896 – 1981

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΜΕΣΟΣ ΕΤΗΣΙΟΣ ΡΥΘΜΟΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ
1896	128.735	
1907	175.430	2,79
1917	242.477	3,21
1920	292.831	6,27
1928	395.892	3,74
1940	481.225	1,62
1951	565.084	1,46
1961	627.564	1,05
1971	867.023	3,20
1981	885.737	0,21

Πηγή: Στοιχεία απογραφών πληθυσμών και της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας όπως παρατίθενται σε Μπουρνόβα – ΕΚΠΑ – ΕΚΤ (2016)

Η ψήφιση του ν. 2868/1922 είναι ο επόμενος σταθμός στην εξέλιξη του ΣΚΑ της Ελλάδας αφού ο νόμος αυτός προέβλεπε την υποχρεωτική ασφάλιση ιδιωτικών υπαλλήλων και εργατών. Όμως, σε ένα σύστημα το οποίο, καιίτοι νέο, παρουσίαζε ήδη έντονα σημάδια διάσπασης ή ακόμη και κατακερματισμού, ο νόμος αυτός δεν προσέφερε κάτι προς την κατεύθυνση της ενιαίας αντιμετώπισης των ασφαλιστικών κινδύνων. Την κατάσταση περιέπλεξε περαιτέρω η μεγαλύτερη ίσως κοινωνικοασφαλιστική πρόκληση της σύγχρονης Ελλάδας, η κοινωνική ένταξη περίπου 1.500.000 προσφύγων λόγω της μικρασιατικής καταστροφής. Οι εισροές προσφύγων μπορεί να διήρκεσαν έως το 1925 (Υπουργείο Παιδείας, 2021) αλλά μόνο το φθινόπωρο του 1922 οι ελληνικές αρχές υποδέχθηκαν περίπου 900.000 πρόσφυγες.

Χωρίς ενιαίο φορέα ασφάλισης, αναμενόμενα, κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου (1918 – 1939), αυξήθηκε ο αριθμός των ασφαλιστικών ταμείων, τόσο των μισθωτών όσο και των ελεύθερων επαγγελματιών και αυτοαπασχολούμενων. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα ταμεία των καπνεργατών, των σμυριδεργατών, των αρτεργατών, των χρηματιστών, των αυτοκινητιστών (ΤΣΑ), των επαγγελματιών-βιοτεχνών (ΤΕΒΕ), των εμπόρων (ΤΑΕ), των υγειονομικών (ΤΣΑΥ) τα οποία συχνά ακολουθούσε η ίδρυση επικουρικών ταμείων (πχ εργαζομένων σε μεταλλεία, σε εταιρείες τσιμέντων, των αρτοποιιών κ.λπ.). Έτσι, σύμφωνα με τον Τσαλίκη (2008), μέχρι το 1940 η Ελλάδα αριθμούσε περί τα 150 κλαδικά ταμεία, κύριας και επικουρικής ασφάλισης.

Ένα νομοθέτημα που είχε καλές προθέσεις αλλά δεν έμελλε να υλοποιηθεί, ήταν ο νόμος 5733/1932 Περί των Κοινωνικών Ασφαλίσεων της κυβέρνησης Βενιζέλου ο οποίος στο άρθρο 13 ορίζει ότι «Η ασφάλισης αναπηρίας, γήρατος και θανάτου διενεργείται παρά του Ιδρύματος των Κοινωνικών Ασφαλίσεων». Ο νόμος, που προέβλεπε και συγχωνεύσεις ταμείων προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, συντεχνιακές και άλλες, και εν τέλει δεν εφαρμόστηκε. Το Λαϊκό Κόμμα που ανήλθε στην εξουσία, εξέδωσε Βασιλικό Διάταγμα που ανέστειλε την εφαρμογή του νόμου. Τα ασφαλιστικά ζητήματα όμως απαιτούσαν ρύθμιση και για έναν πρόσθετο λόγο: οι γενικές συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού στη διάρκεια του μεσοπολέμου ήταν κακές τόσο στους χώρους εργασίας όσο και στην ύπαιθρο λόγω ευρείας εξάπλωσης μολυσματικών ασθενειών με κυριότερες τη φυματίωση και την ελονοσία. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 ο προσδοκώμενος βίος ήταν τα 46,2 έτη, χαμηλότερος από τον αντίστοιχο των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών, αν και είχε

συντελεστεί πρόοδος από το 1879 που ο προσδοκώμενος βίος στην Ελλάδα ήταν τα 36,7 έτη (Κώτση, 2008).

Ο νόμος 6298/1934, που θεωρείται ο θεμελιωτικός νόμος του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων, ήταν η επόμενη σημαντική εξέλιξη σε κοινωνικοασφαλιστικό επίπεδο. Σε αυτόν προβλεπόταν «η διοικητική και οικονομική οργάνωση της ασφάλισης» των μισθωτών υπό τη σκέπη του ΙΚΑ, η απαγόρευση τη σύστασης νέων ταμείων μισθωτών (άρθρο 13) και ως υπακτέα στην ασφάλιση πρόσωπα ορίζονταν όλοι όσοι είχαν εξαρτημένη σχέση εργασίας (άρθρο 2). Ως ημερομηνία έναρξης λειτουργίας του ΙΚΑ ορίστηκε τελικώς η 1^η Δεκεμβρίου 1937 βάσει σχετικού διατάγματος του Ιωάννη Μεταξά.

2.3 Η περίοδος 1950 - 1973

Το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και του εμφυλίου βρήκε το μεγαλύτερο ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού εκτός κοινωνικής ασφάλισης. Ελλειπείς υποδομές, μη λειτουργική δημόσια διοίκηση, αδήλωτη εργασία και, πάνω απ' όλα, το γεωργικό εργατικό δυναμικό που δεν είχε υπαχθεί σε κάποιο φορέα ασφάλισης απέτρεπαν, εν τοις πράγμασι, την κοινωνική ασφάλιση από το να έχει καθολικό χαρακτήρα. Η απογραφή του Απριλίου του 1951 καταδείκνυε ότι ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, αγροτικός όπως φαίνεται και στον Πίνακα 2.2.

Πίνακας 2.2

Σύνθεση πληθυσμού της Ελλάδας, 1928 – 1981

	Σύνθεση (%)			Σύνολο
	Αγροτικός	Ημιαστικός	Αστικός	
1928	54,4	14,5	31,1	100
1940	52,4	14,8	32,8	100
1951	47,5	14,8	37,7	100
1961	43,8	12,9	43,3	100
1971	35,2	11,6	53,2	100
1981	30,3	11,6	58,1	100

Πηγή: Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, 1980 και 1983 όπως παρατίθεται στο Αντωνοπούλου (1988) - Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1951 το γεωργικό εργατικό δυναμικό άγγιξε το 60% του συνόλου του εργατικού δυναμικού και ότι η παραγωγή του πρωτογενούς τομέα αποτελούσε το 29% του ΑΕΠ της χώρας (Μαραβέγιας, 1992, όπως αναφέρεται σε Κυρκιλή & Σεμάση, 2012). Ενδεικτικό του μεγέθους του αγροτικού τομέα στις αρχές της δεκαετίας του 1950 είναι το γεγονός ότι σήμερα ο πρωτογενής τομέας συνεισφέρει στο ΑΕΠ της Ελλάδας το 4% (ο ευρωπαϊκός μέσος όρος είναι το 2%) (Σκρέκας, 2020). Παρόλα αυτά, ο αγροτικός κόσμος θα αποκτούσε ασφαλιστικό φορέα 10 χρόνια αργότερα, όπως θα δούμε παρακάτω.

Επόμενος ασφαλιστικός σταθμός ήταν ο αναγκαστικός νόμος 1846/1951 με εμφανείς επιρροές τόσο από την Έκθεση Beveridge όσο και από το μοντέλο Bismarck. Τα κύρια σημεία του Α.Ν. 1846, με τροποποιήσεις, ισχύουν μέχρι σήμερα και κάποια από αυτά είναι:

- Τα οριζόμενα στο άρθρο 31 περί ιατρικής περίθαλψης τόσο για τους άμεσα ασφαλισμένους ή συνταξιούχους όσο και για «τα μέλη της οικογενείας αυτών»
- Πρόωρη αλλά πλήρης σύνταξη σε απασχολούμενους σε βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα
- Τριμερής χρηματοδότηση από εισφορές εργοδοτών, εισφορές ασφαλισμένων και εισφορές του Κράτους που θα συμπληρώνονται από τις όποιες προσόδους έχει το ΙΚΑ από την εκμετάλλευση της περιουσίας του (άρθρο 24).

Το 1953, με το νομοθετικό διάταγμα 2698, επαναδιατυπώνεται η σημασία της τριμερούς χρηματοδότησης μιας και η συμμετοχή του κράτους παρέμενε κενό γράμμα (και παρέμεινε έως και τη δεκαετία του 1980) αφού και η αναλογία εργαζομένων προς συνταξιούχους ήταν πολύ ευνοϊκή όπως συμβαίνει σε όλα τα νεόδημητα ΣΚΑ τα οποία δεν έχουν προλάβει να απονείμουν συντάξεις γήρατος σε πολλούς δικαιούχους. Οι εισφορές σε αυτήν τη φάση είναι πάντα πολλαπλάσιες των παροχών και τα ελλείμματα των ταμείων σπάνια. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το άρθρο 24 του Ν.Δ. 2698/1953 στο οποίο γίνεται λόγος για τη θέσπιση κατώτατου ορίου σύνταξης.

Οι κοινωνικές πολιτικές ήταν, και παρέμειναν για δεκαετίες, άνευ μακροπρόθεσμου σχεδιασμού, αποσπασματικές και συχνά καιροσκοπικές. Για παράδειγμα, με το Βασιλικό Διάταγμα 2/6-8-1956, συγκροτήθηκε φορέας με την ονομασία *Ερανική Επιτροπή προς προικοδότηση απόρων κορασίδων* που θα συγκέντρωνε ποσά τα οποία οι άπορες δικαιούχοι θα λάμβαναν ως προίκα «οψέποτε [αυτές] ήθελον έλθει εις γάμον» (άρθρο 2).

Το επόμενο ασφαλιστικό ορόσημο θα αφορούσε στον αγροτικό κόσμο ο οποίος θα είχε για πρώτη φορά τη δυνατότητα ασφάλισης έναντι των κινδύνων της ασθένειας, του γήρατος, της αναπηρίας και του θανάτου. Ο ιδρυτικός νόμος του ΟΓΑ, ο ν. 4169/1961 *Περί Γεωργικών Κοινωνικών Ασφαλίσεων* της κυβέρνησης Καραμανλή, προέβλεπε την ιατρική περίθαλψη και τη συνταξιοδότηση των υπαγόμενων στην ασφάλισή του χωρίς όμως οι συντάξεις να έχουν χαρακτήρα ανταποδοτικότητας· αντ' αυτού, ήταν ορισμένου ύψους. Το άρθρο 5 θέσπιζε «βασική» μηνιαία σύνταξη για όλους τους κατά κύριο επάγγελμα αγρότες, ύψους 300 δραχμών η οποία θα καταβαλλόταν ακόμη και αν ο δικαιούχος δεν διέκοπτε την αγροτική δραστηριότητα.

Ο ΟΓΑ θα έπαιρνε τη μορφή ταμείου κύριας ασφάλισης δεκαετίες αργότερα αφού, ενώ στο άρθρο 10 του ιδρυτικού νόμου του υπήρχε η πρόβλεψη επιβολής ασφαλιστικών εισφορών, το θέμα παραπέμφθηκε *ad kalendas Graecas*. Παρόλα αυτά, ήταν μια σημαντική τομή για το γεωργικό εργατικό δυναμικό, το παραγόμενο προϊόν του οποίου, το 1961, αντιστοιχούσε στο 85% των συνολικών ελληνικών εξαγωγών (Αναστασίου, 2015). Ένα απαιτητικό εγχείρημα ήταν και η δημιουργία του δικτύου υπηρεσιών υγείας του ΟΓΑ καθώς αυτό έφτασε να αριθμεί στα τέλη της δεκαετίας του 1960 1.341 αγροτικά ιατρεία και 101 σταθμούς υγείας και κάλυπτε περίπου το 42% του ελληνικού πληθυσμού (Venieris, 1994).

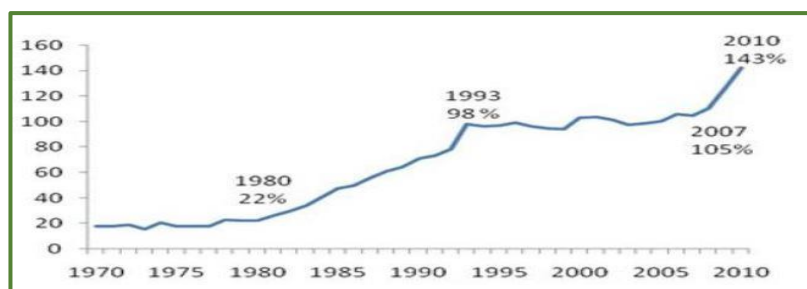
Η παραίτηση της κυβέρνησης του Γεώργιου Παπανδρέου στις 15 Ιουλίου 1965 επιδείνωσε το ήδη τεταμένο πολιτικό κλίμα και οι εξελίξεις οδήγησαν στη χειρότερη κρίση μετά τον εμφύλιο, που κατέληξε στο πραξικόπημα του Απριλίου του 1967 και στην έλευση της δικτατορίας.

Στη διάρκεια της δικτατορίας δεν υπήρξαν σημαντικές εξελίξεις σε επίπεδο κοινωνικής ασφάλισης με εξαίρεση το νομοθετικό διάταγμα 465/1970 που προέβλεπε αύξηση συντάξεων και κατωτάτων ορίων (άρθρο 1) και τη μελέτη του Λουκά Πάτρα με τίτλο *Σχέδιον Εθνικής Πολιτικής της Υγείας*. Η μελέτη, με εμφανώς «φιλολαϊκό» πρόσημο, φιλοδοξούσε να καταλήξει σε ενοποίηση των εκατοντάδων ταμείων σε 8 και να αναμορφώσει το σύστημα υγείας. Οι προτάσεις απαιτούσαν σύγκρουση με «κεκτημένα» και δεν υλοποιήθηκαν (Δουκάκης, 2010). Ο Πάτρας παύθηκε από τα καθήκοντά του του Υπουργού Κοινωνικών Υπηρεσιών.

2.4 Μεταπολίτευση: ενηλικίωση της κοινωνικής ασφάλισης

Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας ξεχωρίζει ο νόμος 997/1979 στον οποίο προβλέπεται η σύσταση Ταμείου Επικουρικής Ασφάλισης σκοπός του οποίου είναι η υποχρεωτική υπαγωγή σε αυτό όσων έχουν εξαρτημένη σχέση εργασίας και δεν είναι ήδη ασφαλισμένοι σε άλλο επικουρικό ταμείο. Η δεκαετία του 1980 θα χαρακτηριστεί από άνοδο στις συντάξεις, αναμόρφωση των κατωτάτων ορίων καθώς και σημαντική αύξηση του ρυθμού ανόδου των ελλειμμάτων των φορέων τα οποία, ναι μεν, είχαν αυξητική τάση ήδη από το 1978, όμως, όπως υποστηρίζει ο Προβόπουλος (1987), η επιδείνωση ήταν γενικευμένη από το 1982 και μετά.

Το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές του 1981 και γίνεται το πρώτο σοσιαλιστικό κόμμα που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας και θα επιχειρούσε να υλοποιήσει τις προεκλογικές δεσμεύσεις του για μεγάλες αυξήσεις συντάξεων αλλά και αύξηση του αριθμού των δικαιούχων. Τα κατώτατα όρια των συντάξεων, σε κάποιες περιπτώσεις (ΙΚΑ) υπερδιπλασιάστηκαν χωρίς προηγούμενη αύξηση εισφορών. Με τον νόμο 1397/1983 ιδρύεται το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) και προβλέπεται η αποκέντρωση αλλά και η καθολική κάλυψη όσων διαμένουν στην Ελλάδα με περιφερειακά κέντρα υγείας και δωρεάν παροχές υπηρεσιών. Τόσο το ποσοστό των επί του ΑΕΠ κοινωνικών δαπανών όσο και το έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης εκτινάχθηκαν: οι κοινωνικές δαπάνες, από 10,2% το 1980, ανήλθαν σε 16% επί του ΑΕΠ το 1985 (Moschonas, 2013).

Πηγή: Στοιχεία Ευρωπαϊκής Επιτροπής και ΔΝΤ, όπως παρατίθενται σε Vousinas, 2016

Διάγραμμα 2.1

Εξέλιξη του δημόσιου χρέους ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 1970 – 2010

Αντίστοιχα, το έλλειμμα τριπλασιάστηκε κατά την περίοδο 1981 – 1989 όπως σχεδόν τριπλασιάστηκε και το δημόσιο χρέος το οποίο, από 29,7% του ΑΕΠ το 1981, έφτασε στο 80,7% το 1990 (*ibid.*).

2.5 Τα χρόνια των μεταρρυθμίσεων

Τα δημοσιονομικά προβλήματα, αν και είχαν διαχρονική παρουσία, άρχισαν να οξύνονται. Δύο διαδοχικές υποτιμήσεις του νομίσματος (1983 και 1985) έλαβαν χώρα και η χώρα οδηγήθηκε στην υιοθέτηση εκτάκτων μέτρων όπως οι «μεταρρυθμιστικοί» νόμοι περί κοινωνικής ασφάλισης. Ο νόμος 1902/1990 *Ρύθμιση συνταξιοδοτικών και άλλων συναφών θεμάτων*, γνωστός και ως «νόμος Σουφλιά», έρχεται να τιθασεύσει το δημοσιονομικό κόστος της κοινωνικής ασφάλισης και να αντιμετωπίσει το θέμα της βιωσιμότητάς της θεσπίζοντας

- για πρώτη φορά καταβολή εισφορών από υπαλλήλους Δημοσίου και ΔΕΚΟ
- την αύξηση ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα
- την αύξηση εισφορών για μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα και εργοδότες
- τη συμμετοχή των ασφαλισμένων στην αγορά φαρμάκων (Σιούφας, 2016).

Η μεταρρύθμιση του 1990 δέχθηκε κριτική καθώς θεωρήθηκε ότι τον ν. 1902 τον διείπε λογιστική φιλοσοφία και όχι ασφαλιστική (Venieris, 1994), με αποτέλεσμα να μένουν άλυτα τα δομικά προβλήματα του συστήματος όπως η πολυδιάσπαση, η πολυνομία, οι εξόφθαλμες ανισότητες στην κύρια και επικουρική ασφάλιση, τα προνόμια και οι παροχές των αποκαλούμενων «ευγενών» Ταμείων, η δραματική μείωση των αποθεματικών που άρχισε να λαμβάνει χώρα ήδη από τη δεκαετία του 1970, η αποφυγή χρήσης αναλογιστικών προτύπων κ.ά.

Ως τεκμήριο ανεπάρκειας της περιορισμένης αποτελεσματικότητας του 1902/1990 αλλά και του 1976/1990 που έμεινε γνωστός ως «μίνι ασφαλιστικό», έρχεται ο νέος νόμος 2084/1992 *Αναμόρφωση της Κοινωνικής Ασφάλισης και άλλες διατάξεις* («νόμος Σιούφα») από την κυβέρνηση Κωνσταντίνου Μητσοτάκη. Με τον νόμο αυτόν, που φιλοδοξούσε να δώσει δημοσιονομική ανάσα έως το 2010 (Τήνιος, 2005), θεσπίστηκαν διατάξεις περιοριστικές με κυριότερες

- τη μείωση ποσοστών αναπλήρωσης για κατηγορίες συνταξιούχων από 80% σε 60%
- την εισαγωγή της έννοιας των «νέων ασφαλισμένων» (εισερχόμενοι στην κοινωνική ασφάλιση για πρώτη φορά από 1^η Ιανουαρίου του 1993 και μετά) οι οποίοι θα εισέφεραν μειωμένες καταβολές και θα ήταν δικαιούχοι μικρότερης σύνταξης (εξαιρούνταν οι ασφαλισμένοι του ΟΓΑ και του ΝΑΤ, άρθρα 22 έως 43 του νόμου)

- το δικαίωμα ασφάλισης μόνο σε έναν φορέα, ανεξαρτήτως αριθμού και είδους δραστηριοτήτων, για τους νεοεισερχόμενους στην ασφάλιση
- τη σύσταση ειδικού λογαριασμού (ΛΑΦΚΑ – άρθρο 60), με έσοδα κρατήσεων από διπλοσυνταξιούχους, συνταξιούχους γήρατος που παράλληλα απασχολούνταν (ίσχυαν εξαιρέσεις) και συντάξεις συγκεκριμένου ύψους και πάνω, από κοινωνικούς πόρους και τόκους καταθέσεων των ταμείων.

Οι σκέψεις για μείωση του ρόλου του διανεμητικού, καθορισμένων παροχών συστήματος εγκαταλείφθηκαν όπως εγκαταλείφθηκε και η όποια σκέψη για υιοθέτηση πολυπυλωνικού μοντέλου (Σακελλαρόπουλος & Οικονόμου, 2006). Πολύ σύντομα, το 1994, επί κυβέρνησης Α. Παπανδρέου, εκπονήθηκε ακόμη μία μελέτη του ασφαλιστικού, από την Επιτροπή Βακαλόπουλου, η οποία έκρινε, μεταξύ άλλων, ότι πρέπει να καταργηθεί η νομική διάκριση μεταξύ «νέων» και «παλαιών» ασφαλισμένων. Ο νόμος 2434/1996 ξεχώριζε για τις διατάξεις του άρθρου 20 με τις οποίες θεσπιζόταν το Επίδομα Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΕΚΑΣ), ένα επίδομα του οποίου δικαιούχοι ήταν συνταξιούχοι (πλην ΝΑΤ & ΟΓΑ) με χαμηλό εισόδημα. Το επόμενο έτος δημοσιεύθηκε η έκθεση της επιτροπής εμπειρογνομόνων με επικεφαλής τον Ιωάννη Σπράο με τίτλο «*Οικονομία και Συντάξεις – Συνεισφορά στον κοινωνικό διάλογο*» που έμεινε γνωστή ως «έκθεση Σπράου». Αν και στην έκθεση αποφεύγονται οι συγκεκριμένες (τεχνικές) προτάσεις, σε επίπεδο γενικής κατεύθυνσης αναφέρεται ότι «μπορούν να υπάρχουν τρεις αντιδράσεις, *μόνον*». Αυτές είναι:

1. Αύξηση εισφορών ή εσόδων
2. Μείωση της μέσης σύνταξης
3. Περιορισμός δικαιούχων (κυρίως μέσω αυξημένου εργασιακού βίου) (Επιτροπή [Σπράου] για την εξέταση της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής, 1997).

Η έκθεση, επιπλέον, θεωρεί ότι υπάρχει χώρος και ρόλος για τα κεφαλαιοποιητικά συστήματα αλλά και ότι η οιονεί κρατικοποίηση των συνταξιοδοτικών αποταμιεύσεων, δηλ., των εισφορών που απλά χρηματοδοτούν τους σημερινούς συνταξιούχους χωρίς να επενδύονται στις κεφαλαιαγορές, είναι λάθος (*ibid.*, σ. 58). Οι παρατηρήσεις και προτάσεις της Επιτροπής έμειναν στα χαρτιά. Ο Π. Τήνιος, ο βασικότερος ίσως συντελεστής της έκθεσης, αναφέρει ότι αν και η κοινή γνώμη συγκλονίστηκε, δεν υπήρξε αποτέλεσμα (Τήνιος, 2010). Οι μέχρι τότε μεταρρυθμίσεις ήταν επιφανειακές καθώς οι κυβερνήσεις δεν ήθελαν να αναλάβουν το πολιτικό κόστος που θα συνεπάγονταν οι αλλαγές. Το 1996, η

κατάσταση, διαρθρωτικά, δεν ήταν καθόλου βελτιωμένη σε σχέση με σαράντα χρόνια πριν όπως φαίνεται στον Πίνακα 2.3.

Πίνακας 2.3

Συγκριτικός Πίνακας βασικών προβλημάτων Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης, 1957 – 1990 – 1996

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΚΘΕΣΗΣ Υπ. Συντονισμού 1959 (Ομάς Ερευνας Κοινωνικής Ασφάλισης: Α. Νικολόπουλος, Δ. Βαρβαρήγος, Π. Πανάρετος, Ε. Παπαντωνίου, Μ. Ραφαήλ και Φ. Χατζηδημητρίου)	Κατάσταση 1957	Κατάσταση 1990	Κατάσταση 1996
A. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ			
1. Περιορισμένα τα δυνάμενα να διατεθούν διά την κοινωνικήν ασφάλισιν μέσα. Το ποσοστό (της κοινωνικής ασφάλισης εις το ΑΕΠ) δέον να θεωρηθεί ήδη λίαν υψηλό. Ποσοστό συντάξεων στο ΑΕΠ	7%	12%	11.6%
2. Μη-λελογισμένη κατανομή των πόρων κατά κλάδους και φορείς 2α Κατά κλάδους. "Ο κλάδος αναπηρίας-γήρατος έχει από ετών παθητικόν ασφαλιστικόν ισοζύγιον, ο δε απολογισμός εμφανίζει και λογιστικόν έλλειμμα. Το έλλειμμα, όπερ οφείλεται κυρίως εις το έλλειμμα του ΙΚΑ, αποτελεί το <u>πλέον σοβαρόν και επείγον πρόβλημα</u> της κοινωνικής ασφάλισης. 2β Κατά φορείς: "Ανομοιομορφία και ανισότης των διατιθέμενων πόρων εις τους διάφορους φορείς"	Έλλειμμα ΙΚΑ το 1953 1957: 0,2% του ΑΕΠ	Συνεχές έλλειμμα από το 1981	
3. "Μη-λελογισμένη συμμετοχή του Κράτους εις τα βάρη της κοινωνικής ασφάλισης..."Οικονομικοί πόροι έχουν θεσπιστεί με γνώμονα ουχί την ανάγκην αλλά την ισχύν ή πίεσιν... δηλαδή καλούνται πολλοί να εξασφαλίσουν τα προνόμια των ολιγών".	Κοινωνικοί πόροι (ΚΠ) σαν σύνοδο εισόδων: 9%	Ποσοστό ΚΠ στις εισφορές: ΙΚΑ: 30,1% Δημ/φοι: 946,7%	Ποσοστό κοινωνικών πόρων στα έσοδα: 20%
4. Καθυστερούμεναι ωφειλαί , κυρίως στο ΙΚΑ. "Η κυρία αιτία είναι οι διευκολύνσεις εξοφλήσεως, γεγονός το οποίον έχει συντελέσει εις την χαλάρωσιν παντός αισθήματος ευθύνης".	917 εκ. δρχ.	180 δισ. δρχ.	370 δις δρχ.
B. ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ			
1. "Έλλειψις ενιαίου προγράμματος κατά την θέσπισιν και οργάνωσιν της κοινωνικής ασφάλισης" 1α Πληθύς φορέων	153	325	236 φορείς 4 υπουργεία
1β Συγχωνεύσεις στο ΙΚΑ "Κατηγορίαί ήδη ασφαλισμένων εις το ΙΚΑ αποχωρούν ιδρύοντες ίδια Ταμεία, ενώ παραλλήλως εκ των "συγχωνεύσεων" εισέρευσαν εις το ΙΚΑ αι παθητικάί κατηγορίαί"		Συγχώνευση TAT	Συγχωνεύσεις στο TEAM

Πηγή: Στοιχεία Υπουργείου Συντονισμού (1959), όπως παραβάλλονται στο Τήνιος (2001)

Στον παραπάνω Πίνακα φαίνεται ότι οι βασικοί δείκτες του συστήματος (κόστος, έλλειμμα, αριθμός ταμείων) βαίνουν επιδεινούμενοι έως τη δεκαετία του 1990 οπότε και έφτασε το ΣΚΑ να αριθμεί 325 φορείς. Την 1^η Ιανουαρίου 1998, με την ενεργοποίηση των διατάξεων του ν. 2458/1997 Σύσταση Κλάδου Κύριας Ασφάλισης Αγροτών και άλλες διατάξεις, ο ΟΓΑ μετατράπηκε σε ταμείο κύριας ασφάλισης και οι υπόχρεοι στην ασφάλισή του καταβάλλουν πλέον εισφορές. Ένας ακόμη νόμος που χαρακτηρίστηκε

«μεταρρυθμιστικός» ψηφίσθηκε το 1999, ο ν. 2676, *Οργανωτική και λειτουργική αναδιάρθρωση των φορέων κοινωνικής ασφάλισης και άλλες διατάξεις*, με κυριότερα στοιχεία του την τροποποίηση διατάξεων του ν. 2084/1992 και την ενοποίηση των ταμείων ΤΕΒΕ, ΤΑΕ και ΤΣΑ που, με την προσθήκη του Ταμείου Πρόνοιας Ξενοδόχων, αποτέλεσαν τον Οργανισμό Ασφάλισης Ελεύθερων Επαγγελματιών (ΟΑΕΕ).

Οι μεταρρυθμιστικές απόπειρες συνεχίζονται και τη δεκαετία του 2000 και, κατόπιν βρετανικής αναλογιστικής έκθεσης που εκτιμούσε ότι απαιτούνται δραστικές αλλαγές στο ελληνικό ΣΚΑ, το Υπουργείο Εργασίας υπό τον Τάσο Γιαννίτση εξέδωσε την έκθεση – πρόταση με τίτλο *Μεταρρύθμιση του Ασφαλιστικού Συστήματος*. Η πλειάδα προτάσεων που περιλάμβανε θέσπιση ενιαίων κανόνων συνταξιοδότησης για όλον τον πληθυσμό, μείωση του συντελεστή αναπλήρωσης κύριας σύνταξης στο 60%, μετατροπή της επικουρικής ασφάλισης σε επαγγελματική και ενοποίηση όλων των φορέων σε 8 Ταμεία (Υπουργείο Εργασίας & Κοινωνικών Ασφαλίσεων, 2001), έγινε δεκτή με σφοδρές αντιδράσεις από το συνδικαλιστικό κίνημα, από την αντιπολίτευση αλλά και από την πλειονότητα των βουλευτών και των υπουργών του ΠΑΣΟΚ, του τότε κυβερνώντος κόμματος.

Η λογική των προτάσεων Γιαννίτση ήταν στο ίδιο μήκος κύματος με αυτό των προτάσεων της έκθεσης Σπράου, ήτοι ομοιογένεια του συστήματος και των κανόνων και απαλοιφή των ανισοτήτων, με εξίσωση παροχών όμως προς τα κάτω και όχι προς τα πάνω, για λόγους βιωσιμότητας του συστήματος. Οι «προτάσεις Γιαννίτση» κρίθηκαν «αντεργατικές» και αποσύρθηκαν ταχύτατα.

Ο επόμενος αποκαλούμενος «μεταρρυθμιστικός» νόμος ήταν ο 3029/2002 *Μεταρρύθμιση Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης* («νόμος Ρέππα») ο οποίος περιείχε ρυθμίσεις όπως σταδιακή εξίσωση συντελεστών αναπλήρωσης «νέων» και «παλαιών» ασφαλισμένων, αυξήσεις συντάξεων σε κάποιες περιπτώσεις, εθελοντική αύξηση του χρόνου εργασίας στον ιδιωτικό τομέα κ.ά. Οι περισσότερες ρυθμίσεις που αφορούσαν σε συνταξιοδοτικά θέματα μετατέθηκαν για το μέλλον, με ημερομηνία έναρξης ισχύος την 1^η/1/2008. Από τις διατάξεις του μόλις 12 άρθρων νόμου ξεχωρίζει η σύσταση Ταμείων Επαγγελματικής Ασφάλισης (άρθρο 7) και η σύσταση Εθνικής Αναλογιστικής Αρχής (άρθρο 9). Ο ν. 3029/2002 επικρίθηκε ως ουδόλως μεταρρυθμιστικός, ως μια ήπια παρέμβαση αλλά και ως προϊόν πιέσεων κύκλων της ΓΣΕΕ (Ματσαγγάνης, 2015).

Ο επόμενος νόμος που επιχειρεί να μεταρρυθμίσει το ΣΚΑ είναι ο ν. 3655/2008, γνωστός και ως «νόμος Πετραλιά». Μεταξύ άλλων, τροποποίησε κάποιες συνταξιοδοτικές προϋποθέσεις (με αύξηση ορίων ηλικίας για μητέρες ανηλίκων), εισήγαγε ποσοστό μείωσης (πέναλτι) στην περίπτωση πρόωρης συνταξιοδότησης και προέβλεπε συγχωνεύσεις ασφαλιστικών φορέων ώστε ο αριθμός τους να μειωθεί από 160 περίπου, σε 13. Θεσπίζεται ειδικός λογαριασμός με την ονομασία Ασφαλιστικό Κεφάλαιο Αλληλεγγύης Γενεών (ΑΚΑΓΕ) τα έσοδα του οποίου προορίζονται για τη στήριξη των συντάξεων από 1/1/2019 και μετά. Επιπλέον, επαναπροσδιορίζονται τα ποσοστά και οι πηγές των κοινωνικών πόρων των διαφόρων φορέων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι κοινωνικοί πόροι, ένας μάλλον αναχρονιστικός και αμφιβόλου δικαιοσύνης θεσμός, έπειτα από μια πλειάδα μεταρρυθμιστικών νόμων εξακολουθούν να υφίστανται.

Οι πρώτοι μεταρρυθμιστικοί νόμοι που ακολούθησαν τα μέτρα λιτότητας της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου και την υπογραφή του πρώτου μνημονίου την άνοιξη του 2010, ήταν οι νόμοι 3863/2010 και 3865/2010 ή «νόμοι Λοβέρδου – Κουτρουμάνη». Οι αλλαγές που εισήγαγαν οι νόμοι ήταν πολλές και σαφώς επηρεασμένες από τη δεινή θέση στην οποία είχε περιέλθει πλέον η χώρα. Μερικές από αυτές ήταν:

- Καθιέρωση βασικής και αναλογικής σύνταξης (η βασική σύνταξη δεν είναι σταθερή αλλά υπόκειται σε μειώσεις)
- Περικοπή ή και αναστολή σύνταξης για συνταξιούχους που παράλληλα απασχολούνται
- Προσαύξηση ασφαλιστικών εισφορών για απασχολούμενους συνταξιούχους
- Σταδιακή αύξηση ορίων ηλικίας
- Μειωμένα ποσοστά αναπλήρωσης και υπολογισμός όλου του εργασιακού βίου για τον υπολογισμό της σύνταξης
- Επανεξέταση της λίστας των βαρέων και ανθυγιεινών επαγγελμάτων.

Ο νόμος 3863/2010 δημοσιεύθηκε λίγο μετά τον ν. 3845/2010 *Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας* (νόμος Μνημονίου Ι) και ήταν αυτονόητο ότι θα κινούνταν σε πλαίσια περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής. Θεωρήθηκε ως ένα ουσιαστικό βήμα προς τη λογιστική εξυγίανση του ΣΚΑ αλλά δέχθηκε και κριτική για το

γεγονός ότι δεν άγγιζε το πρόβλημα της δομής του συστήματος, της χρηματοδότησής του ή το επίκαιρο ζήτημα της δημιουργίας πρόσθετων πυλώνων (Τήνιος, 2020). Εν μέσω Μνημονίων και βαθύτατης οικονομικής κρίσης, η περιοριστική κοινωνική πολιτική νομοτελειακά θα είχε και συνέχεια. Εξάλλου, το Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής ήταν σαφές: ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός που σχεδόν επέφερε την τυπική χρεοκοπία της χώρας, προκλήθηκε εν πολλοίς από τις συντάξεις και άλλες κοινωνικές δαπάνες (Στεργίου, 2013).

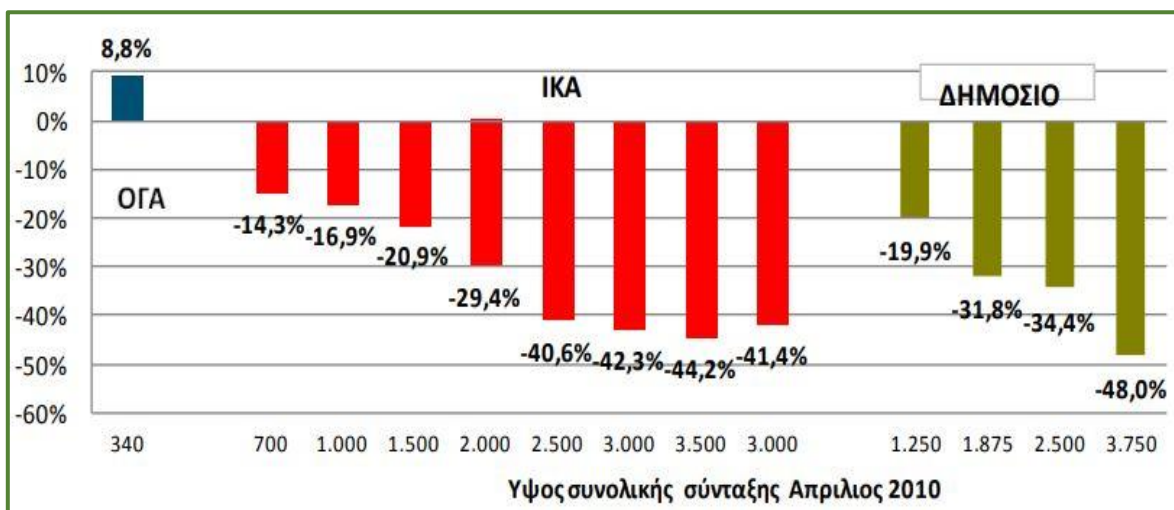
Σειρά θα είχε ο νόμος 3996/2011 που προέβλεπε αυστηροποίηση προϋποθέσεων συνταξιοδότησης γονέων, αδελφών και αναπήρων και περιορισμό θεμελίωσης συνταξιοδότησης γυναικών μισθωτών με 4.500 ημέρες εργασίας. Παρότι ο νόμος δημοσιεύθηκε στις 5/8/2011 οι διατάξεις του είχαν αναδρομική ισχύ από 1/1/2011 δηλ. θα καταλάμβανε και συνταξιοδοτικά αιτήματα που υποβλήθηκαν πριν τη δημοσίευση (Πετρόγλου, 2011).

Με τον νόμο 4046/2012 (Μνημόνιο ΙΙ) σηματοδοτήθηκαν και άλλες παρεμβάσεις στον κοινωνικοασφαλιστικό χάρτη της χώρας που, αυτονόητα, θα ήταν κυρίως περικοπές. Ο νόμος 4051/2012 προέβλεπε, στο άρθρο 1, περικοπές της τάξης του 12% για συνταξιούχους του Δημοσίου με σύνταξη άνω των 1.300€ και στο άρθρο 6 μείωση για τις υπόλοιπες κατηγορίες συνταξιούχων. Η μείωση είχε αναδρομική ισχύ από 1/1/2012.

Ακολούθησε ο νόμος 4093/2012 με κυριότερα σημεία τις νέες μειώσεις, αυτή τη φορά σε συντάξεις άνω των 1.000€, την αύξηση των ορίων ηλικίας σε όσους θεμελιώνουν δικαίωμα σύνταξης από 1/1/2013 και μετά, καθώς και την κατάργηση επιδομάτων εορτών και επιδόματος αδείας. Οι γενικές προϋποθέσεις συνταξιοδότησης ήταν πλέον

- i. στο 62^ο έτος ηλικίας με 40 έτη ασφάλισης (12.000 ημέρες ασφάλισης)
- ii. στο 67^ο έτος ηλικίας με 15 έτη ασφάλισης (4.500 ημέρες ασφάλισης).

Η περιοριστική πολιτική ήταν πρωτοφανούς κλίμακας με αποτέλεσμα η σωρευτική μείωση στις συντάξεις, μόνο για το διάστημα 2010 – 2013 άγγιζε σε κάποιες περιπτώσεις και το 48% όπως βλέπουμε στο *Διάγραμμα 2.2*.

Πηγή: Τήνιος (2013)

Διάγραμμα 2.2

Σωρευτικές μεταβολές συντάξεων περιόδου 2010 - 2013

Στον δε δημόσιο τομέα, αφού έγιναν περικοπές στις αποδοχές των δημοσίων υπαλλήλων με τους νόμους 3833/2010 και 3845/2010 οι οποίες σύντομα κρίθηκαν ανεπαρκείς, θεσπίστηκε ενιαίο μισθολόγιο με τις διατάξεις του άρθρου 31 του ν. 4024/2011 το οποίο επέφερε μεγαλύτερες περικοπές. Τις νέες μειώσεις του 4024/2011 που έφταναν σε πολλές περιπτώσεις το 25%, ακολούθησαν πρόσθετες μειώσεις έως 25% με τις διατάξεις του ν. 4093/2012 (Άρειος Πάγος, 1/2021 Πλ. Ολομελ.) που περιλάμβαναν και κατάργηση επιδομάτων εορτών και αδειάς. Οι σωρευτικές μειώσεις αποδοχών που έλαβαν χώρα από το 2010 έως το 2013 στον δημόσιο τομέα κυμαίνονταν, ανά περίπτωση, από 20% έως 53% (Κουζής *et al.*, 2013).

Το 2015, με τον ν. 4336 (Μνημόνιο ΙΙΙ), επήλθε σταδιακή αύξηση των ορίων ηλικίας των περιπτώσεων πρόωρης συνταξιοδότησης ώστε, μέχρι το έτος 2023, αυτά θα είχαν εξισωθεί στο το γενικό όριο των 62 ετών. Οι διατάξεις του ν. 4336/2015 θα καταλάμβαναν και ειδικές περιπτώσεις περί συνταξιοδότησης γονέων, αδελφών και συζύγων αναπήρων όπως φαίνεται στον Πίνακα 2.4.

Πίνακας 2.4

Νέα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης με διατάξεις περί γονέων-αδελφών-συζύγων αναπήρων (βάσει του έτους συμπλήρωσης 25 ετών ασφάλισης)

ΕΤΟΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗΣ 25ετίας	2015 από 19/8/2015 και μετά	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ΗΛΙΚΙΑ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΗΣΗΣ	55 ετών & 11 μηνών	56 ετών & 9 μηνών	57 ετών & 8 μηνών	58 ετών & 6 μηνών	59 ετών & 5 μηνών	60 ετών & 3 μηνών	61 ετών & 2 μηνών	62 ετών

Πηγή: Εγκύκλιος 2/2016, ΟΑΕΕ

Στη σελ. 1021 του ίδιου νόμου, αναγγέλεται η σταδιακή κατάργηση του ΕΚΑΣ η οποία θα πρέπει να έχει θεσπισθεί και νομοθετικά έως τον Οκτώβριο του 2015. Τελικώς, η κατάργηση του άρθρου 20 του ν. 2434/1996 (με το οποίο θεσπίστηκε το ΕΚΑΣ) θα καταργηθεί με τον νόμο που έμεινε γνωστός ως «νόμος Κατρούγκαλου».

Στα πλαίσια του τρίτου Μνημονίου, ψηφίσθηκε ο νόμος Κατρούγκαλου, ν. 4387/2016 *Ενιαίο Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλειας – Μεταρρύθμιση ασφαλιστικού – συνταξιοδοτικού συστήματος* προκειμένου, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση, να αντιμετωπίσει την αναποτελεσματικότητα, το πρόβλημα βιωσιμότητας και την εν γένει ανισότητα του ελληνικού ΣΚΑ (Αιτιολογική Έκθεση προς τη Βουλή των Ελλήνων, 2016). Ο νόμος, που δικαιούται να αποκαλείται «μεταρρυθμιστικός», προέβλεπε πλειάδα αλλαγών μεταξύ των οποίων

- η σύσταση του ΕΦΚΑ (Ενιαίος Φορέας Κοινωνικής Ασφάλισης, άρθρο 51) στον οποίο εντάχθηκαν όλοι οι τότε υφιστάμενοι φορείς κύριας ασφάλισης
- η θέσπιση εθνικής και ανταποδοτικής σύνταξης (αλλάζοντας φραστικά τις έννοιες «βασική» και «αναλογική» του ν. 3863/2020), το άθροισμα των οποίων θα αποτελεί το σύνολο της κύριας σύνταξης (άρθρο 2)
- η υπαγωγή στον ΕΦΚΑ του συνόλου του προσωπικού του Δημοσίου, των ενόπλων δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας (άρθρο 4)
- Επανυπολογισμός/αναπροσαρμογή των ήδη καταβαλλόμενων συντάξεων (άρθρο 14)
- Θέσπιση νέων συντελεστών αναπλήρωσης, για την ανταποδοτική σύνταξη (άρθρο 8)

- Σύνδεση εισφορών ελεύθερων επαγγελματιών με το δηλωθέν τους εισόδημα (άρθρο 39), παραβλέποντας όμως τον παράγοντα φοροδιαφυγή (Κουμαριανός, 2019).

Ο νόμος 4387/2016 έτυχε σφοδρών αντιδράσεων καθώς θεωρήθηκε ότι ο κύριος άξονας των μεταρρυθμίσεων που εισήγαγε ήταν η μείωση της συνταξιοδοτικής δαπάνης και – σε κάποιες περιπτώσεις – η αύξηση των εισφορών. Παρά το γεγονός ότι η τότε κυβέρνηση υποστήριζε ότι οι άμεσες απώλειες που προκαλούνται από τον ν. 4387/2016 δεν θα ξεπερνούσαν το 1,8 δισ., το σύνολο των απωλειών φαίνεται να ξεπέρασε τα 8 δισ. χωρίς να υπολογίζονται αυξημένες εισφορές επικουρικής ασφάλισης και περίθαλψης (Μητρόπουλος, 2018). Επιπλέον, σύμφωνα με υπολογισμούς (Symeonidis, 2021) βασισμένους σε στοιχεία του Γενικού Λογιστηρίου του κράτους (Πίνακας 2.5), έως το 2022, μόνο από τον επανυπολογισμό των συντάξεων του 2019 και το πάγωμα των αυξήσεων η συνταξιοδοτική δαπάνη θα ήταν μειωμένη κατά 7,88 δισεκατομμύρια ευρώ.

Πίνακας 2.5

Δημοσιονομικό όφελος από επανυπολογισμό και πάγωμα συντάξεων

	2019	2020	2021	2022
Fiscal saving due to recalculations	2.133	2.066	2.001	
Cumulative fiscal saving due to the freezing of pensions indexation	128	292	504	=504+250=754
Total fiscal saving	2.261	2.358	2.505	754

Πηγή: Στοιχεία Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους όπως παρατίθενται σε Symeonidis, 2021.

Και καθώς είθισται από τη δεκαετία του 1990 κάθε κυβέρνηση να παρουσιάζει μία ασφαλιστική μεταρρύθμιση, η κυβέρνηση του Κυριάκου Μητσοτάκη ψήφισε τον επόμενο μεταρρυθμιστικό νόμο, τον ν. 4670/2020 ή «νόμο Βρούτση». Ο νόμος 4670/2020, παρά τις περί του αντιθέτου εξαγγελίες, διατήρησε τις βασικές αρχές του ν. 4387/2016 και τα κύρια σημεία του ήταν

- η διοικητική ενοποίηση ΕΦΚΑ και ΕΤΕΑΕΠ (Ενιαίο Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης και Εφάπαξ Παροχών). Το νέο σχήμα ονομάστηκε e-ΕΦΚΑ ή Ηλεκτρονικός Εθνικός Φορέας Κοινωνικής Ασφάλισης
- η αύξηση συγκεκριμένων ποσοστών αναπλήρωσης σε συμμόρφωση με δικαστικές αποφάσεις, με κυριότερη την ΣτΕ Ολ.1891/2019 η οποία έκρινε ότι τα ποσοστά αναπλήρωσης του ν. 4387/2016 ήταν δυσανάλογα μικρά για ασφαλισμένους με πολλά έτη ασφάλισης (άνω των 30)
- η μείωση των εισφορών των μισθωτών και θέσπιση κατηγοριών ασφαλιστικών κατηγοριών για ελεύθερους επαγγελματίες και αυτοαπασχολούμενους και
- η μικρότερη κράτηση επί της σύνταξης για συνταξιούχους που συνεχίζουν να απασχολούνται (ο ν. 4387/2016 προέβλεπε μείωση 60% της σύνταξης ενώ ο ν. 4670/2020 προβλέπει μείωση 30%).

Κάνοντας αυτήν την ανασκόπηση που μας πηγαίνει πίσω στις απαρχές του ελληνικού κράτους, βλέπουμε ότι οι έννοιες της κοινωνικής ασφάλισης, του κράτους πρόνοιας και του κράτους δικαίου δεν εμπεδώθηκαν πολύ αργότερα από ό,τι στην υπόλοιπη Ευρώπη, τη γενέτειρα της κοινωνικής ασφάλειας. Η χρονική υστέρηση αφορούσε περισσότερο στην εφαρμογή των κοινά αποδεκτών κοινωνικών στρατηγικών λόγω του κατακερματισμού του ΣΚΑ και της απροθυμίας ανάληψης βραχυπρόθεσμου πολιτικού κόστους παρά στην αξιακή αποδοχή των κοινωνικοασφαλιστικών αλλαγών που έπρεπε να γίνουν.

Βλέποντας κάποιος τη χρονολογική σειρά των νομοθετικών ρυθμίσεων καταλαβαίνει ότι το *Zeitgeist* της κάθε περιόδου, σε ό,τι αφορά τα ζητήματα κοινωνικής πολιτικής, δεν διέφευγε της οικονομικής και πολιτικής ελίτ της χώρας αλλά οι τομές ήταν ρηχές, αργοπορημένες και αποσπασματικές, για διάφορους λόγους.

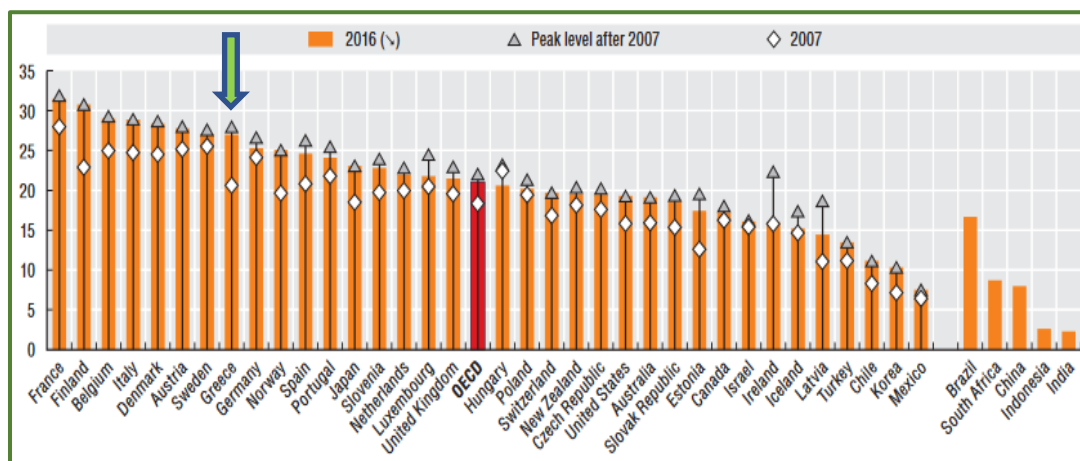
2.6 Ανακεφαλαίωση

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η εξέλιξη της κοινωνικής ασφάλισης της Ελλάδας κουβαλούσε πάντα το στίγμα μιας κοινωνίας που παρέλειψε κάποια στάδια της εξελικτικής πορείας των πιο προηγμένων ευρωπαϊκών χωρών (πχ εκτεταμένη εκβιομηχάνιση ή λειτουργικούς γραφειοκρατικούς θεσμούς) και αυτό θα είχε άμεσες επιπτώσεις στον χαρακτήρα και την αποτελεσματικότητά της όπως θα δούμε παρακάτω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ

3.1 Αναποτελεσματικότητα του ελληνικού συστήματος

Πηγή: OECD, *Society at a Glance 2016*

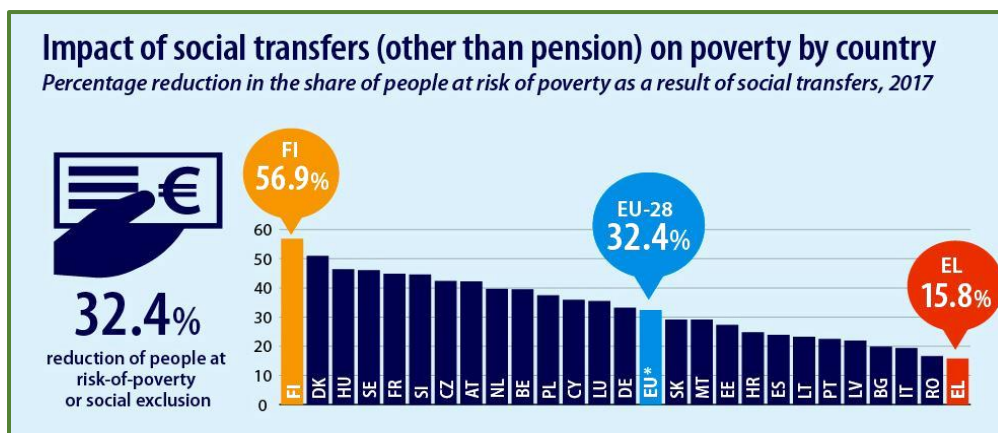
Διάγραμμα 3.1

Κοινωνικές δαπάνες χωρών ΟΟΣΑ ως ποσοστό του ΑΕΠ, 2016

Στο *Διάγραμμα 3.1* απεικονίζεται η κατάταξη της Ελλάδας ανάμεσα στις χώρες του ΟΟΣΑ με βάση τις κοινωνικές δαπάνες. Η Ελλάδα δαπανά περίπου το 27% του ΑΕΠ της για κοινωνικές δαπάνες όταν ο μέσος όρος δαπάνης/ΑΕΠ είναι το 22%. Το επίπεδο δαπάνης την τοποθετεί στην κορυφή του γραφήματος μαζί με χώρες όπως η Γαλλία, η Δανία, η Σουηδία και η Νορβηγία ενώ στο άλλο άκρο βλέπουμε χώρες όπως η Χιλή, η Τουρκία και το Μεξικό.

Είναι όμως το ελληνικό ΣΚΑ το ίδιο αποτελεσματικό όπως των βορειοευρωπαϊκών χωρών όπως θα ανέμενε ίσως κάποιος; Ένας από τους δείκτες που εξετάζονται προκειμένου να αξιολογήσουμε την αποτελεσματικότητα των ΣΚΑ, εκτός του Gini coefficient που αναλύθηκε πιο πάνω (βλ. *Διάγραμμα 1.4*) με πολύ φτωχά αποτελέσματα για την Ελλάδα, είναι ο βαθμός επίπτωσης των κοινωνικών μεταβιβατικών πληρωμών στη φτώχεια αφού εξαιρέσουμε τις συντάξεις που δεν περιλαμβάνονται σε υπολογισμούς αυτού του τύπου.

Όπως βλέπουμε στο Διάγραμμα 3.2, στην Ε.Ε. για το 2017, η Φινλανδία βρίσκεται στην πρώτη θέση στην αποτελεσματικότητα των κοινωνικών δαπανών στο να μειώνει τα ποσοστά των ανθρώπων που κινδυνεύουν να βρεθούν κάτω από το όριο της φτώχειας, ενώ η Ελλάδα στην τελευταία.

Πηγή: Eurostat, 2017

Διάγραμμα 3.2

Επίπτωση μεταβιβαστικών πληρωμών (πλην συντάξεων) στην καταπολέμηση της φτώχειας, στοιχεία 2017

Αυτό εξηγείται εν μέρει από το μεγάλο ποσοστό της κοινωνικής δαπάνης που απορροφούν στην Ελλάδα οι συντάξεις γήρατος, κάτι το οποίο όμως είναι κοινό χαρακτηριστικό όλων των αναπτυγμένων χωρών. Η Ελλάδα όμως ξεχωρίζει καθότι, σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat (2018), είναι η πρώτη χώρα σε συνταξιοδοτική δαπάνη στην Ε.Ε. αφού είναι η μοναδική που αφιερώνει πάνω από 16% του ΑΕΠ της προς αυτόν τον σκοπό. Τα στοιχεία αυτά έρχεται να επιβεβαιώσει και η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ILO, 2018) που κατατάσσει την Ελλάδα πρώτη παγκοσμίως σε συνταξιοδοτική δαπάνη ως ποσοστό του ΑΕΠ, ανάμεσα στις χώρες υψηλού εισοδήματος (high income countries).

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι η όποια αναδιανεμητική πτυχή της ελληνικής πολιτείας και του ΣΚΑ εξαντλείται εντός των ορίων των συντάξεων (γήρατος). Αυτό εξηγεί εν μέρει τα αποτελέσματα έρευνας της διαΝΕΟσις (2016α) που δείχνουν ότι οι άνω των 65 ετών βρίσκονται εισοδηματικά υπό ακραία φτώχεια σε ποσοστό μόλις 2,7%, ενώ υπό ακραία φτώχεια, με ποσοστά 17,6% και 24,4% είναι τα παιδιά και οι νέοι 18 – 29, αντίστοιχα.

3.2 Οι σχέσεις πατρωνίας - πελατείας ως παράγοντας διαμόρφωσης του ΣΚΑ

Ο Harold Lasswell, καθηγητής νομικής και πολιτικός επιστήμονας στο πανεπιστήμιο του Yale, έγραψε κάποτε ότι πολιτική είναι το ποιος παίρνει τι, πότε και πώς στο ομότιτλο βιβλίο του του 1936, *Politics: Who Gets What, When, How* (Britannica – “Harold Lasswell”, n.d.). Αν και έκτοτε ο τίτλος του βιβλίου χρησιμοποιείται ως ένας μάλλον κυνικός ορισμός της πολιτικής, στην περίπτωση της Ελλάδας ο ορισμός αποκτά ένα ιδιαίτερο νόημα.

Ήδη έγινε λόγος στην παρούσα για τα δομικά, διαρθρωτικά προβλήματα του ελληνικού ΣΚΑ όπως ο κατακερματισμός, η ανισότητα χρηματοδότησης, οι διαφοροποιήσεις στις παροχές (κυρίως συντάξεις και εφάπαξ), η έλλειψη μακροχρόνιου προγραμματισμού, η πολυνομία και η ρηχότητα των μεταρρυθμίσεων, με κοινή συνιστώσα όλων αυτών των προβλημάτων τη διαχρονικότητα. Στην Ελλάδα, η ύπαρξη διαφορετικών επαγγελματικών ομάδων σήμαινε διαφορετικά προνόμια, διαφορετική μεταχείριση αλλά και διαφορετικό βαθμό πρόσβασης στην πολιτική εξουσία και, ως εκ τούτου, στο δημόσιο χρήμα. Οι σχέσεις πάτρωνα (κόμμα-κράτος) και πελάτη (ψηφοφόρος) υπάρχουν στην Ελλάδα από τις απαρχές περίπου του ελληνικού κράτους και οι πελατειακές σχέσεις, όπως όλα τα διαχρονικά φαινόμενα, είναι ένα φαινόμενο δυναμικό το οποίο εξελίσσεται.

Στην οθωμανική περίοδο, και εφόσον δεν υπήρχε η έννοια της πολιτικής και κομματικής εκπροσώπησης, υπήρχαν ιδιότυπες πελατειακές «πυραμίδες» με βάση την οικογένεια όπου στην κορυφή ήταν οι οικογένειες προκρίτων (Βικιπαίδεια, 2021). Σταδιακά, και μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τα αποκαλούμενα «τζάκια» έδωσαν τη θέση τους στην ολιγάριθμη αλλά σταθερά ανερχόμενη μεσαιά τάξη. Στην κορυφή της πυραμίδας ανήλθαν τα πολιτικά κόμματα (Μουζέλης, 1978 σε Υπουργείο Παιδείας, 2021β [Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας]) τα οποία συνέχισαν αυτή την ιδιαίτερη δυαδική σχέση ανταλλαγής η οποία αποτέλεσε και τον κύριο τρόπο πολιτικής συμμετοχής των εργαζομένων αφού η συμμετοχή σε επαγγελματικές και πολιτικές οργανώσεις ή συνδικάτα δεν ήταν διαδεδομένη όπως ήταν στη δυτική Ευρώπη, σε πιο ώριμες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες.

Βέβαια, αυτό δεν ήταν ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής κοινωνίας μόνο αλλά και άλλων χωρών της νότιας Ευρώπης ή της Λατινικής Αμερικής (Σωτηρόπουλος, 2007). Τα κομματικά πελατειακά δίκτυα όμως, θα πρέπει να σημειωθεί, δεν ήταν μια απλή συνέχεια των πελατειακών δικτύων που υπήρχαν επί οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά

μετεξελίχθηκαν σε κάτι καινούργιο αφού απέκτησαν ρόλο και χαρακτήρα εθνικό αντί του τοπικού-οικογενειακού που υπήρχε, έως τη δημιουργία πολιτικών κομμάτων.

Ο Εκλογικός Νόμος του 1844 προέβλεπε δικαίωμα ψήφου σε όλους τους άντρες άνω των 25, μια πρωτοποριακή για την εποχή ρύθμιση, που είχε όμως και αρνητικές επιπτώσεις σε μία κοινωνία ουσιαστικά προαστική, προκαπιταλιστική. Η ψήφος κατέστη είδος ανταλλάξιμο σε ένα κράτος το οποίο προκήρυσσε συχνά εκλογές και είχε μεγάλο μέρος του εθνικού εισοδήματος να διανέμει σε αντίθεση με τις βιομηχανικά ευρωπαϊκά κράτη της εποχής στα οποία η πλειονότητα του πλούτου μοιραζόταν μέσω των εμπορικών και ιδιωτικών οικονομικών συναλλαγών. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στην Ελλάδα των τελών του 19^{ου} αιώνα, οι κρατικές δαπάνες ως ποσοστό του συνολικού εθνικού εισοδήματος κυμαίνονταν από 20% έως 30% όταν στις εκβιομηχανισμένες χώρες της Ευρώπης κυμαίνονταν από 9% έως 15% (Πατρώνης, 2015).

Περίπου μοιραία, αναπτύχθηκαν πελατειακές σχέσεις και κομματικά δίκτυα πατρωνίας τα οποία συνόδευσαν διαχρονικά το ελληνικό κράτος και το ΣΚΑ στην εξέλιξή τους. Οι πελατειακές σχέσεις στην Ελλάδα, σταδιακά, απέκτησαν χαρακτήρα πολιτικού συστήματος, τον “clientelism (πελατειασμό)” – εφεξής: *πελατειασμός*. Ο πελατειασμός, σύμφωνα με το λεξικό Merriam-Webster, ορίζεται ως «ένα πολιτικό ή κοινωνικό σύστημα που βασίζεται στη σχέση ενός πελάτη και ενός πάτρωνα με τον πελάτη να προσφέρει στον πάτρωνα πολιτική υποστήριξη (με τη μορφή ψήφου) σε αντάλλαγμα προνομίων ή παροχών» ενώ στο ίδιο λήμμα του λεξικού, ως παράδειγμα πελατειασμού αναφέρεται η Ελλάδα.

Η σχέση πάτρωνα – πελάτη χαρακτηρίζεται από ασυμμετρία δύναμης με τον πάτρωνα να βρίσκεται σε θέση ισχύος, αλλά και από ομοιότητες με ένα ολιγοπωλιακό σύστημα όπου οι λίγοι πάτρωνες προσφέρουν στους πολυάριθμους πελάτες (Trantidis, 2016).

Το πελατειακό δίκτυο το οποίο πλέον το διαχειρίζονταν τα κόμματα απέκτησε ένα κομματικό-ιδεολογικό πρόσημο το οποίο ήταν κάτι άγνωστο για τον προεπαναστατικό ελλαδικό χώρο αλλά έμελλε να εδραιωθεί και να ισχυροποιηθεί υπέρμετρα στις επόμενες δεκαετίες. Το μοντέλο πατρωνίας, όπως ήταν φυσικό, είχε αντίκτυπο και στην κοινωνική ασφάλιση. Για παράδειγμα, οι αθρόες, άνευ προγραμματισμού προσλήψεις στον δημόσιο τομέα απομυζούσαν πόρους από τον κρατικό προϋπολογισμό, επιπλέον δε, οι στρατιές των

διορισμένων υπαλλήλων – οι οποίοι θυμίζουμε δεν κατέβαλλαν εισφορές⁴ – έπρεπε και να συνταξιοδοτηθούν.

Η Ελλάδα των τελών του 19^{ου} αιώνα είχε πιθανότατα το μεγαλύτερο ποσοστό κρατικών δαπανών στην Ευρώπη, ο κύριος όγκος των οποίων ήταν μισθοδοτικές (Πατρώνης, ό.π, σ. 148), κάτι που δεν άφηνε δημοσιονομικό χώρο για επενδύσεις ή αξιόλογες δαπάνες ασφαλιστικού χαρακτήρα. Επιπρόσθετα, η ραγδαία αστικοποίηση σε μια χώρα της οποίας ο αστικός ιστός δεν διέθετε αξιόλογη βιομηχανία δημιουργούσε ανάγκη για θέσεις εργασίας, μια ανάγκη που εν μέρει κάλυπτε το κράτος με προσλήψεις στον δημόσιο τομέα. Ενδεικτικά, το 1870, η αναλογία δημόσιων υπαλλήλων προς τον γενικό πληθυσμό ήταν η επταπλάσια αυτής που υπήρχε στο Ηνωμένο Βασίλειο (Μουζέλης, 2017).

Οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι οποίοι δεν κατέβαλλαν ασφαλιστικές εισφορές, απέκτησαν συνταξιοδοτικό φορέα το 1861 όπως θα αποκτούσαν και πολλοί άλλοι κλάδοι, αποσπασματικά, με κριτήριο την ισχύ που διέθεταν στα πλαίσια του πολιτικού-κομματικού πελατειακού δικτύου. Όπως σημειώνει ο Τσαλίκης (2008), κατά τη μετεπαναστατική περίοδο και έως ότου να συσταθούν οργανωμένοι ασφαλιστικοί φορείς, οι συντάξεις απονέμονταν με βασιλικό διάταγμα το οποίο θα καθόριζε και το ύψος της σύνταξης. Εξυπακούεται ότι οι ευρισκόμενοι πλησίον της εξουσίας είχαν τον πρώτο λόγο στη λήψη κάποιας σύνταξης.

Όσο εδραιωνόταν ο ιδιότυπος ελληνικός κοινοβουλευτισμός (πολιτική βία, εξαγορά ψήφων κ.ά.), τόσο βάθαιναν και οι διαφοροποιήσεις οι οποίες εν τέλει θα έστρωναν το χαλί για τον δικομματισμό των τελών του 19^{ου} αιώνα («Νεωτερικόν Κόμμα» Τρικούπη και «Εθνικόν Κόμμα» Δηλιγιάννη) αλλά και για τον Εθνικό Διχασμό του 1914 – 1917. Η έλλειψη κοινωνικής συνοχής όμως αντανάκλυνε και στο κοινωνικοασφαλιστικό πεδίο το οποίο δεν είχε ενιαίο εργατικό μέτωπο ή οργανωμένους συνδικαλιστικούς φορείς στα πρότυπα των προηγμένων, βιομηχανικών χωρών. Βέβαια, σπουδαίο ρόλο ως προς αυτό έπαιξε και η οικονομική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας: μεγάλος αγροτικός τομέας, αναιμική εκβιομηχάνιση κ.λπ.

Οι ασφαλιστικές διεκδικήσεις περνούσαν μέσα από το δίπολο πάτρωνα – πελάτη με αποτέλεσμα τη συσσώρευση πολυάριθμων ασφαλιστικών νομοθετημάτων και τη δημιουργία πολλών φορέων μικρού μεγέθους. Ενδεικτικό του όγκου τους είναι πως, όταν το 1929, στα

⁴ Σε ενότητα 2.5 Τα χρόνια των μεταρρυθμίσεων

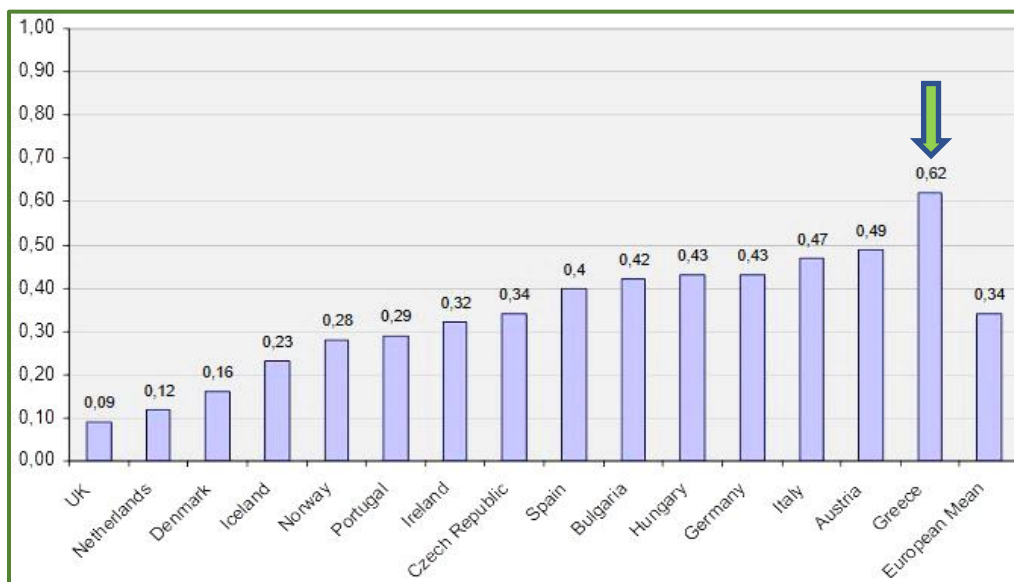
πλαίσια της ιδέας του Ελευθέριου Βενιζέλου για δημιουργία ενός εθνικού και ενιαίου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, επιχειρήθηκε κωδικοποίηση των ασφαλιστικών νομοθετημάτων, συγκεντρώθηκαν περίπου 250 νομοθετήματα και πάσης φύσεως διατάγματα (Αγγελίδου & Αναστασιάδου, 2020).

Παρόλα αυτά, η κοινωνική ασφάλιση έκανε βήματα προς την κατεύθυνση της κάλυψης μεγαλύτερου ποσοστού του πληθυσμού διατηρώντας όμως τις υπάρχουσες παθογένειες. Οι κοινωνικές δαπάνες ήταν αυξημένες λόγω της διεύρυνσης του θεσμού των συντάξεων αλλά οι δαπάνες πρόνοιας ήταν εξαιρετικά περιορισμένες καθώς οι ελίτ (οικονομικές και πολιτικές) δεν φαίνονταν να ενστερνίζονται το κεϋνσιανό οικονομικό πρότυπο. Επίσης, οι χαμένοι του εμφυλίου υφίσταντο διακρίσεις τόσο στην αγορά εργασίας (πχ αποκλεισμός από θέσεις στο Δημόσιο), όσο και συνταξιοδοτικές (Μουζέλης & Παγουλάτος, 2003).

Με το τέλος της μεταπολίτευσης, οι κοινωνικές προσδοκίες για πλήρη εκδημοκρατισμό, άνοδο του βιοτικού επιπέδου και «σύγκλιση με την Ευρώπη» γίνονται απόλυτη προτεραιότητα αλλά οι προσδοκίες αυτές εξυπηρετούνται σε σημαντικό βαθμό πάλι μέσω πελατειακών δικτύων και όχι μέσω της ανάπτυξης των θεσμών. Στις δυτικές αναπτυγμένες οικονομίες το κράτος διατηρούσε έναν διακριτό από την κοινωνία ρόλο· στην Ελλάδα αυτός ο διαχωρισμός φαίνεται να μην έγινε ποτέ. Και ο συνεκτικός ιστός που εμποδίζει τον διαχωρισμό αυτόν δεν είναι άλλος από το δίκτυο πατρωνίας – πελατειακών σχέσεων: μεταξύ 1981 και 1989, ο αριθμός των ατόμων που εργάζονται στο Δημόσιο αυξάνεται τουλάχιστον κατά 21% (Τσουκαλάς, 1993).

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των πελατειακών δικτύων είναι ότι, όταν ανακύπτουν μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, τα δίκτυα προσπαθούν να τις αποτρέψουν ή να τις καθυστερήσουν. Οι ομάδες συμφερόντων είναι πολύ πιο σχολαστικές με τις επερχόμενες μεταρρυθμίσεις όταν θεωρούν ότι αυτές θα επιφέρουν αλλαγές αναδιανεμητικού χαρακτήρα (Ciminelli *et al.*, 2019) και συνεπακόλουθη απειλή των συμφερόντων τους. Αυτό ήταν επώδυνα φανερό από τη δεκαετία του 1930 με τις αποτυχημένες απόπειρες ενοποιήσεις κλαδικών ταμείων έως τις διαχρονικές αντιδράσεις στις συγχωνεύσεις των «ευγενών» ταμείων. Στην Ελλάδα, το δίκτυο πάτρωνα – πελάτη φαίνεται να αντέχει στον χρόνο και να μετασηματίζεται ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες.

Στο επόμενο γράφημα αποτυπώνεται ο βαθμός κομματικής πατρωνίας βάσει συγκριτικής έρευνας του 2011 που αφορούσε σε 15 επιλεγμένες ευρωπαϊκές χώρες και η Ελλάδα εμφανίζεται να έχει το πιο ισχυρό δίκτυο κομματικής πατρωνίας.

Πηγή: Kopecký & Mair, 2011

Διάγραμμα 3.3

Δείκτης κομματικής πατρωνίας σε 15 ευρωπαϊκές δημοκρατίες

Ο πελατειασμός εδράζεται στην ιδιότυπη δυαδική σχέση πάτρωνα – πελάτη η οποία από τη φύση της είναι μια σχέση ιδιωτική. Ο πάτρωνας που εμπλέκεται σε αυτό το *quid pro quo*, συμφωνεί να προσφέρει μόνο στον πελάτη (είτε ο πελάτης είναι μεμονωμένα άτομα, είτε ομάδες συμφερόντων που προσφέρουν την ψήφο τους) και όχι στο σύνολο της κοινωνίας. Αυτό αντιστρατεύεται την ίδια την έννοια της κοινωνικής ασφάλισης που στηρίζεται στην καθολικότητα και την κοινωνική αλληλεγγύη αλλά εγείρει και ζητήματα βαθύτερα όπως η λειτουργία του κράτους και της δημοκρατίας.

Εκτεταμένα δίκτυα πελατειακών σχέσεων είναι πιθανότερο να βρεθούν σε χώρες που έχουν έντονη κρατική παρουσία και παρέμβαση στην οικονομία, αδύναμους δημοκρατικούς θεσμούς και βραχεία δημοκρατική παράδοση (Singer, 2009) όμως, καθώς αυτές οι κοινωνίες εξελίσσονται, αντίστοιχα εξελίσσονται και τα πελατειακά δίκτυα τα οποία πλέον χρειάζονται πόρους για να λειτουργήσουν. Η εξάπλωση του πελατειασμού προετοιμάζει το έδαφος για

γενικευμένη διαφθορά καθώς υπονομεύει το κράτος δικαίου και την έννοια της λογοδοσίας. Αυτοί που αποτελούν μέρος της εξωθεσμικής δυαδικής σχέσης πάτρωνα/πελάτη είναι βέβαιο ότι θα έχουν μειωμένες αντιστάσεις ή ενστάσεις έναντι μιας εκτεταμένης πολιτικής διαφθοράς και όσοι είναι εκτός του δικτύου θα θεωρούν την πολιτική εξουσία, τους δημόσιους θεσμούς, τη λειτουργία του κράτους ή και την ίδια τη δημοκρατία, απόντα.

Η ανοχή στη διαφθορά, λέει ο Σωτηρόπουλος (2016), οδηγεί στην απονομιμοποίηση της δημοκρατίας. Ο λαϊκισμός και οι πολιτικοί εκπρόσωποί του, μοιραία, θα έχουν σημαντική απήχηση, τόσο στους ήδη ευνοημένους των δικτύων πατρωνίας όσο και σε αυτούς που έχουν αποκλειστεί και προσδοκούν να αποτελέσουν κομμάτι τους στο μέλλον.

Διαφθορά και πελατειασμός, δύο έννοιες που επικαλύπτουν η μία την άλλη σε πολλές περιπτώσεις και χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τις ίδιες πρακτικές, διαφέρουν κυρίως ως προς το ότι η ασυμμετρική σχέση ισχύος πάτρωνα/πελάτη (του πελατειασμού), στη διαφθορά αντικαθίσταται συχνά από μία συμμετρική σχέση όπου ο πελάτης (που συχνά προσφέρει οικονομικό αντάλλαγμα) βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο ισχύος με τον κάτοχο (πολιτικού) αξιώματος (Máiz, 2003).

Στην περίπτωση του ελληνικού μοντέλου πελατειασμού όμως, οι δύο έννοιες του πελατειασμού και της διαφθοράς (εν προκειμένω της πολιτικής διαφθοράς όπως αυτή θα αναλυθεί παρακάτω) είναι έννοιες συγγενικές α) λόγω του ότι η Ελλάδα είχε μία λειτουργική, καίτοι στρεβλή, δημοκρατία και β) λόγω της έκτασης που πήρε ο πελατειασμός και κατέστη εθνικό και αποκεντρωμένο φαινόμενο στα πλαίσια του οποίου ο πάτρωνας παρέχει κρατικούς πόρους στην εκλογική πελατεία του. Το είδος αυτό της δημοκρατίας μπορεί να ονομασθεί *πελατειακή δημοκρατία* (Kitschelt, 2000 και Beck⁵ όπως αναφέρεται σε O'Bannon, 2009) και όταν ο πελατειασμός επιφέρει διαφθορά μέσω της αποδυνάμωσης του κράτους δικαίου που υφίσταται στις λειτουργικές δημοκρατίες, τότε, λέει ο Singer (ό.π., σ. 9), ο πελατειασμός μπορεί να συσχετισθεί με όλα τα είδη της διαφθοράς, τόσο της μικρής όσο και της μεγάλης (πολιτικής) διαφθοράς.

⁵ Η Beck ορίζει την πελατειακή δημοκρατία ως ένα πλήρως εκδημοκρατισμένο καθεστώς εμποτισμένο με πελατειακές σχέσεις οι οποίες λειτουργούν ως βάση για πολιτική κινητοποίηση (political mobilization) και λογοδοσία.

3.3 Διαφθορά: ορισμοί, προσεγγίσεις και προβλήματα αυτών

3.3.1 Ορισμοί

Η διαφθορά ως κοινωνικό φαινόμενο έχει παρουσία διαχρονική και συναντάται, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, όπου υπάρχουν στοιχειωδώς οργανωμένες κοινωνίες. Διαφθορά υπήρχε και στην αρχαιότητα αν και αντιμετωπιζόταν ως μία εγκληματική πρακτική οικονομικής υφής ενώ στη σημερινή εποχή θεωρείται ένα κοινωνικό φαινόμενο (Cifaldi, 2018). Η διαφθορά είναι καταγεγραμμένη ήδη από την 1^η Δυναστεία της φαραωνικής Αιγύπτου (3100 – 2700 π.Χ.) και αφορούσε σε δωροδοκία στο δικαστικό σώμα (Biswas, 2018). Επίσης, η διαφθορά δεν γνωρίζει σύνορα, σύμφωνα με το Γραφείο του Ύπατου Αρμοστή των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, αντιθέτως, υπάρχει σε όλες τις χώρες, ανεξαρτήτως πολιτικού ή οικονομικού συστήματος, τόσο σε δημόσιο όσο και σε ιδιωτικό επίπεδο (United Nations-OHCHR, 2022).

Η διαφθορά, σε επίπεδο εννοιολογικού προσδιορισμού, έχει αποτελέσει αντικείμενο διαφωνιών (Johnston, 1996) και είναι ένα φαινόμενο το οποίο διεκδικεί έναν από τους μεγαλύτερους αριθμούς ορισμών. Ένας από τους πρώτους διεθνώς αποδεκτούς ορισμούς ήταν του Joseph Nye (1967) σύμφωνα με τον οποίο «διαφθορά είναι η συμπεριφορά εκείνη που αποκλίνει από τα τυπικά καθήκοντα μιας δημόσιας θέσης με σκοπό το ιδιωτικό όφελος ή τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης (status)». Ένας ακόμη γνωστός ορισμός, της Rose-Ackerman (2004), λέει ότι «διαφθορά είναι η κακή χρήση (ή κατάχρηση) δημόσιας ισχύος για προσωπικό ή πολιτικό όφελος» αλλά ο πιο λιτός και δημοφιλής, όχι μακριά από τον προηγούμενο, είναι αυτός της Διεθνούς Διαφάνειας, που ορίζει τη διαφθορά ως την «κατάχρηση της εξουσίας για προσωπικό όφελος» (Διεθνής Διαφάνεια Ελλάς, 2022).

Ο Robert Klitgaard (1998) έχει προτείνει μία εξίσωση ως έναν οιονεί ορισμό της διαφθοράς. Η εξίσωση αυτή είναι $C = M + D - A$, όπου C είναι η διαφθορά (Corruption), M είναι το μονοπώλιο (Monopoly), D είναι η διακριτική ευχέρεια (Discretion) και A είναι η λογοδοσία (Accountability). Βάσει αυτής της εξίσωσης, το μονοπώλιο (εδώ εννοείται το μονοπώλιο ισχύος πάνω σε ένα αγαθό ή υπηρεσία) αυξάνει τη διαφθορά, όπως αυξάνει τη διαφθορά και η αυξημένη διακριτική ευχέρεια των στελεχών της δημόσιας διοίκησης ή των αξιωματούχων οι οποίοι έχουν χώρο για προσωπική κρίση και δράση.

Η εξίσωση αυτή απέκτησε φήμη αλλά δεν άργησε να αμφισβητηθεί καθώς ένα κοινωνικό φαινόμενο όπως η διαφθορά δύσκολα περιγράφεται στην ολότητά του με μια μαθηματική εξίσωση. Αν, για παράδειγμα, ένα άτομο ή ένας φορέας έχουν το μονοπώλιο εξουσίας πάνω σε ένα αντικείμενο, και η εξουσία αυτή αποκεντρωθεί και μοιραστεί σε περισσότερους, αυτό σημαίνει ότι θα εκλείψουν τα φαινόμενα διαφθοράς; Ο Mathew Stephenson (2014) λέει ότι σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να μειωθεί η διαφθορά αλλά, σε άλλες, μπορεί να οδηγήσει σε ανταγωνισμό της πιο ελκυστικής (παράτυπης ή παράνομης) προσφοράς και επακόλουθη αύξηση της διαφθοράς. Αν ο ίδιος ο κρατικός μηχανισμός – στην ολότητά του – είναι διεφθαρμένος, μια αποκέντρωση δεν θα είχε θεαματικά αποτελέσματα: έρευνα του 2021 έδειξε ότι 18.600 Μεξικανοί δίνουν λεφτά «κάτω από το τραπέζι» ημερησίως σε δημόσιους λειτουργούς και αστυνομικούς (Blust, 2022).

Η εξίσωση του Klitgaard δεν λαμβάνει υπόψη θέματα ατομικής ευθύνης και ηθικής ή περιπτώσεις όπου η διαφθορά είναι ενδημική, ένα πολιτισμικό χαρακτηριστικό ή φαινόμενο μιας δεδομένης κοινωνίας. Το Πρόγραμμα Ανάπτυξης του ΟΗΕ (United Nations Development Programme ή UNDP) εμπλούτισε την εξίσωση Klitgaard εισάγοντας τις έννοιες ακεραιότητα (integrity) και διαφάνεια (transparency). Η εξίσωση πήρε τη μορφή $Corruption = (Monopoly + Discretion) - (Accountability + Integrity + Transparency)$ (UNDP, 2008).

Παρατηρούμε ότι σε όλους τους παραπάνω ορισμούς η διαφθορά προκαλείται από συγκεκριμένες συμπεριφορές ή ενέργειες, και σε αυτό το σημείο έγκειται η εγγενής δυσκολία μιας καθολικά αποδεκτής προσέγγισης: η συμπεριφορά ή η ενέργεια που είναι μη αποδεκτή σε μια κοινωνία, μπορεί να γίνεται αποδεκτή σε μια άλλη. Ή, όπως το έθεσε ο Johnston (1991), το πρόβλημα είναι ποιανού τις αξίες να λάβουμε υπόψη (“whose standards to apply”).

3.3.2 Τυπολογική προσέγγιση

Ένα πρόσθετο πρόβλημα προσδιορισμού είναι ο τυπολογικός πλουραλισμός που έχει δημιουργηθεί. Οι τύποι διαφθοράς είναι πολυάριθμοι και βασίζονται στην οπτική γωνία υπό την οποία εξετάζει ο κάθε ερευνητής το φαινόμενο.

Μία κατηγοριοποίηση που έχει προταθεί είναι με βάση το είδος των κρατικών πόρων (resources) που διατίθενται και για τους οποίους προκύπτει η διαφθορά. Η συγκεκριμένη προσέγγιση είναι μία εμπειρική, πραγματιστική προσέγγιση. Οι τύποι διαφθοράς που προκύπτουν με βάση την ανάλυση αυτή, είναι:

- Ο νομοθετικός τύπος διαφθοράς (legislative corruption). Αντικείμενο της διαφθοράς είναι κυβερνητικές πολιτικές και ρυθμίσεις και χρησιμοποιείται χρηματισμός προκειμένου να επιτευχθεί ευνοϊκή ρύθμιση.
- Ο εργολαβικός τύπος διαφθοράς (contracting corruption). Αντικείμενο της διαφθοράς είναι συμβόλαια, διαγωνισμοί, αναθέσεις, δημόσια έργα κ.λπ.
- Ο εργασιακός τύπος διαφθοράς (employment corruption). Το αντικείμενο είναι θέσεις εργασίας στον δημόσιο τομέα.
- Διαφθορά επί υπηρεσιών που παρέχει το κράτος (services corruption). Η διαφθορά μέσω δωροδοκίας αποσκοπεί, πχ, στην ακύρωση μιας παράβασης, στην ταχύτερη έκδοση εγγράφου κ.λπ. (Bussell, 2015).

Η συνηθέστερη τυπολογική διάκριση όμως που υπάρχει είναι αυτή μεταξύ μικρής και μεγάλης διαφθοράς (petty and grand corruption) ή γραφειοκρατικής και πολιτικής διαφθοράς, αντίστοιχα. Γραφειοκρατική ή μικρή διαφθορά είναι αυτή που λαμβάνει χώρα σε επίπεδο δημόσιας διοίκησης και εφαρμογής της νομοθεσίας και πολιτική ή μεγάλη διαφθορά είναι αυτή που παρατηρείται στο επίπεδο λήψης πολιτικών αποφάσεων. Η πολιτική διαφθορά είναι αυτή που κυριαρχεί στη λειτουργία των απολυταρχικών καθεστώτων (Amundsen, 1999). Η πολιτική διαφθορά δεν αποσκοπεί απλά στην εξαγορά της ψήφου αλλά στον προσπορισμό, από μέρους του κατόχου δημόσιας θέσης ή αξιωματούχου, οικονομικού οφέλους ή ενδυνάμωση και παράταση της εξουσίας που κατέχει.

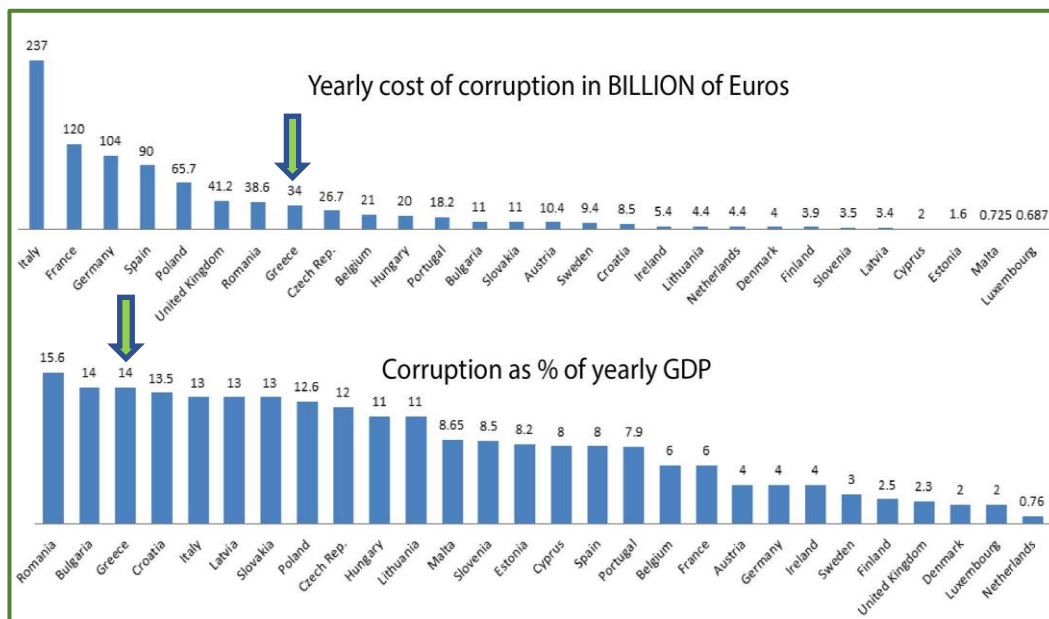
Μία ακόμη πολύ γνωστή διάκριση μεταξύ των τύπων της διαφθοράς είναι αυτή επί τη βάσει της κοινωνικής αποδοχής. Ο Heidenheimer (2002), κατηγοριοποιεί το φαινόμενο σε αποχρώσεις και ονομάζει τη διαφθορά

- λευκή (white corruption) όταν πτυχές ή συμπεριφορές διαφθοράς τυγχάνουν ευρείας κοινωνικής αποδοχής, τόσο από τις «μάζες» όσο και από τις ελίτ

- γκρίζα (grey corruption) όταν υπάρχει μερική αποδοχή των διεφθαρμένων πρακτικών αλλά ένα κομμάτι της κοινωνίας (συνήθως οι ελίτ) επιθυμεί την καταστολή τους και
- μαύρη (black corruption) τη διαφθορά για την οποία υπάρχει πλήρης κοινωνική συμφωνία ως προς το ότι αυτή πρέπει να παταχθεί.

Η διαφθορά όμως, εκτός των προβλημάτων που προκαλεί στη δημοκρατική λειτουργία των κρατών ή στην κοινωνική συνοχή αφού τα επίπεδα εμπιστοσύνης στους θεσμούς ή στο ίδιο το κοινωνικό σύνολο είναι χαμηλά, προκαλεί και προβλήματα σε οικονομικό επίπεδο. Το 2018, ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ, António Guterres, είπε ότι το εκτιμώμενο κόστος της διαφθοράς παγκοσμίως είναι άνω των 2,6 τρισεκατομμυρίων δολαρίων, ποσό που αντιστοιχεί στο 5% του παγκόσμιου ΑΕΠ.

Η διαφθορά ληστεύει πόρους που θα μπορούσαν να διοχετευθούν σε σχολεία και νοσοκομεία αλλά αποθαρρύνει και επενδύσεις σε χώρες που τις έχουν ανάγκη, δήλωσε ο Γ.Γ. (United Nations – Security Council, 2018). Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (European Parliament, 2016) υπολογίζει ότι το ετήσιο κόστος της διαφθοράς στην Ε.Ε. μπορεί να αγγίζει τα 990 δισ. ευρώ.

Πηγή: The Greens/EFA Group (2018)

Διάγραμμα 3.4

Ετήσιο κόστος της διαφθοράς στην Ε.Ε

Στο *Διάγραμμα 3.4* φαίνεται ότι η Ελλάδα πληρώνει (κυριολεκτικά) βαρύ τίμημα για τη διαφθορά. Όπως λέει η πολιτική ομάδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου *Ομάδα των Πρασίνων/Ευρωπαϊκή Ελεύθερη Συμμαχία (The Greens/EFA)* (2018), η Ελλάδα σημειώνει απώλειες 34 δισ. ευρώ λόγω της διαφθοράς (ή 14% του ΑΕΠ της) όταν το σύνολο των κοινωνικών δαπανών της είναι 35,9 δισ. ευρώ.

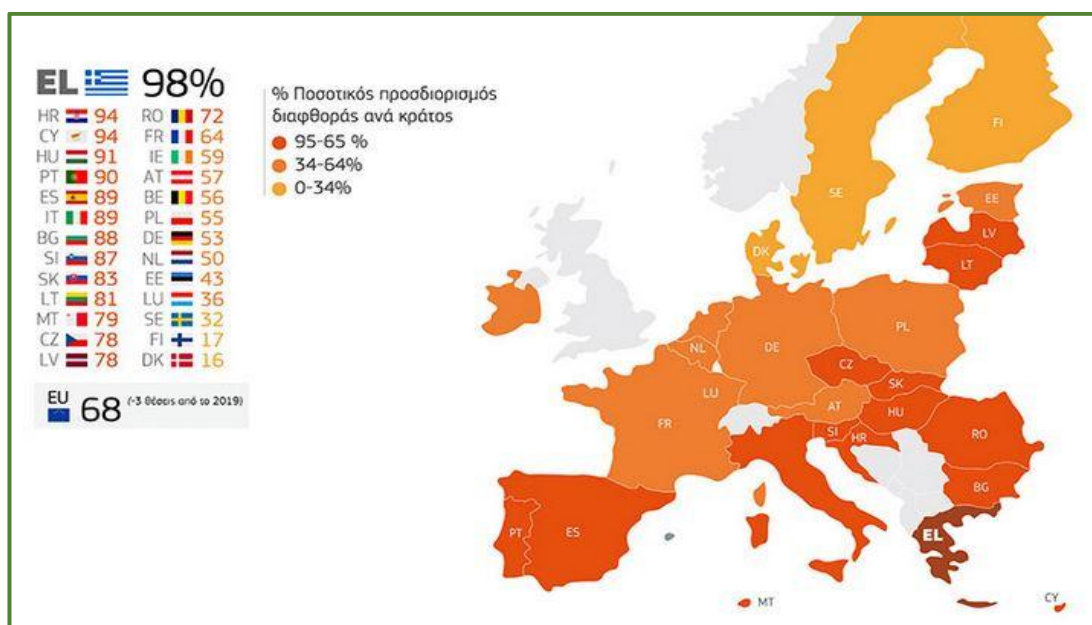
Διαδεδομένη όμως είναι και η άποψη σε πολλούς μελετητές του φαινομένου ότι η διαφθορά, υπό συγκεκριμένες συνθήκες, μπορεί να επιτελέσει θετικό ρόλο. Σε ακραίες δε περιπτώσεις, η ύπαρξή της μπορεί να είναι όχι απλώς επιθυμητή αλλά απαραίτητη για τη λειτουργία της οικονομίας όπως υποστηρίζει ο Morgan (1964). Οι περιπτώσεις αυτές αφορούν σε αναπτυσσόμενες οικονομίες με υπανάπτυκτους θεσμούς οι οποίοι δεν μπορούν να αναμορφωθούν άμεσα, κάτι που θα ήταν η ενδεδειγμένη λύση. Η δεύτερη καλύτερη λύση, θεωρούν οι Heckelman & Powell (2008), είναι η αποφυγή των γραφειοκρατικών περιορισμών μέσω διαφθοράς κάτι που μπορεί να κινήσει την οικονομία και να αποτελέσει έναν εναλλακτικό δρόμο προς την ανάπτυξη. Οι Kauffman & Wei (1999) αναφέρουν το γνωστό απόσπασμα από έργο του Huntington που έλεγε «σε ό,τι αφορά στην οικονομική ανάπτυξη, το μόνο χειρότερο από μία κοινωνία με μια άκαμπτη, υπερ-συγκεντρωτική, ανέντιμη γραφειοκρατία είναι μια [κοινωνία] με μια άκαμπτη, υπερ-συγκεντρωτική, έντιμη γραφειοκρατία».

Όταν ο βαθμός διάβρωσης μίας κοινωνίας από τη διαφθορά είναι μεγάλος τότε η διαφθορά ονομάζεται *συστημική ή ενδημική*. Οι Meng & Friday (2014) δίνουν έναν περιεκτικό ορισμό σύμφωνα με τον οποίο «συστημική ή ενδημική διαφθορά είναι η διάχυτη σε όλη την κοινωνία διαφθορά, την οποία ο πληθυσμός θεωρεί μέρος των πολιτισμικών του προσδοκιών: η διαφθορά είναι αναπόσπαστο κομμάτι του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού συστήματος».

Ο Joseph Nye (ό.π., σ. 417) αναφέρει ότι η άποψη πως η διαφθορά είναι ενδημική σε όλες τις κυβερνήσεις έχει υποστηρικτές. Όμως η άποψη που έχει επικρατήσει είναι ότι η διαφθορά είναι ενδημική σε νεαρές δημοκρατίες (Chalmers & Setiyono, 2012) και σε χώρες με αδύναμους θεσμούς, συνήθως σε αναπτυσσόμενες οικονομίες αλλά όχι πάντα. Μία χώρα που θεωρείται ευρέως ότι αντιμετωπίζει πρόβλημα ενδημικής διαφθοράς είναι και η Ελλάδα (βλ. ενδεικτικά Featherstone, 2015, Calomiris, 2010 και Azariadis & Ioannides, 2015).

3.4 Η διαφθορά ως διαχρονικό πρόβλημα στην Ελλάδα

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε το 2022 έρευνα του «Ευρωβαρόμετρου» στην οποία αποτυπώνονται οι απόψεις των πολιτών σχετικά με την ύπαρξη διαφθοράς στη χώρα τους. Στην ερώτηση «πόσο διαδεδομένη θεωρείτε ότι είναι η διαφθορά στη χώρα σας» οι Έλληνες απάντησαν σε ποσοστό 98% ότι θεωρούν τη διαφθορά στην Ελλάδα διαδεδομένη, ένα ποσοστό το οποίο ήταν το υψηλότερο που καταγράφηκε στη συγκεκριμένη έρευνα όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 3.5, με τον μέσο ευρωπαϊκό όρο να είναι το 68% (Eurobarometer, 2022).

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο – Ε.Ε., 2022

Διάγραμμα 3.5

Ποσοτικός προσδιορισμός αντιλαμβανόμενης διαφθοράς ανά κράτος

Τα ευρήματα της έρευνας του Ευρωβαρόμετρου επιβεβαιώνουν και ο Δείκτης Αντίληψης Διαφθοράς (Corruption Perceptions Index ή CPI) όπως αυτός αποτυπώνεται σε έκθεση της Διεθνούς Διαφάνειας για το έτος 2021. Αν και φαίνεται η Ελλάδα να έχει κάνει

βήματα προόδου, καταλαμβάνει τη διόλου κολακευτική 58^η θέση (Transparency International, 2021).

Κι επειδή ο βαθμός της διαφθοράς είναι συνάρτηση της λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών (Kolstad & Wiig, 2011), αξίζει να αναφέρουμε ότι στον Δείκτη Δημοκρατικότητας (Democracy Index)⁶, για το έτος 2019, η Ελλάδα κατέλαβε την 39^η θέση κάτι που την κατατάσσει κάτω από μη ευρωπαϊκές χώρες όπως η Μποτσουάνα και το Πράσινο Ακρωτήριο. Η Ελλάδα, σύμφωνα με τον Δείκτη Δημοκρατικότητας, ανήκει στις ατελείς δημοκρατίες (flawed democracies) (Βικιπαίδεια, 2020).

Το φαινόμενο της διαφθοράς δεν είναι κάτι το καινοφανές στην περίπτωση της Ελλάδας. Όπως είδαμε στην αναδρομή των δικτύων πατρωνίας, η διαφθορά υφίσταται, μεταλλασσόμενη, απ' αρχής του ελληνικού κράτους. Όμως, όπως δείχνουν όλες οι διεθνείς έρευνες, η διαφθορά φαίνεται να αντέχει έναντι των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών, έναντι της ενσωμάτωσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έναντι της σταθεροποίησης της δημοκρατίας αλλά και έναντι της ανόδου του βιοτικού επιπέδου παρότι υπάρχει συμφωνία ως προς το ότι η μακρά περίοδος δημοκρατίας αλλά και ο περιορισμός της φτώχειας περιορίζουν σημαντικά τη διαφθορά (Βαβούρας, 2019).

Το φαινόμενο όμως δεν μπορεί να εξεταστεί μόνο από στενή πολιτική ή οικονομική σκοπιά. Η ύπαρξη εκτεταμένης διαφθοράς δείχνει έλλειψη δέσμευσης σε συγκεκριμένα ηθικά πρότυπα (Koutsoukis, 2003) και τα ηθικά πρότυπα άπτονται του πολιτισμικού χαρακτήρα της κάθε κοινωνίας. Ο βαθμός επίπτωσης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών στη δημιουργία διαφθοράς ποικίλλει ή και αμφισβητείται (βλ. σχετικά Scholl & Schermuly, 2018 και Barr & Serra, 2006) αλλά ο Κ. Δανόπουλος λέει ότι στην περίπτωση της Ελλάδας, το πρόβλημα της διαφθοράς είναι πρωτίστως πολιτισμικό (Danopoulos, 2014).

Επίσης, το παράρτημα της Διεθνούς Διαφάνειας στην Ελλάδα (TI-G), έπειτα από διετή ποιοτική έρευνα με τίτλο *National Integrity Systems Assessment* που επικεντρώθηκε σε θεσμούς όπως κόμματα, δημόσια διοίκηση, κοινωνία των πολιτών (civil society), ΜΜΕ, Ανεξάρτητες Αρχές κ.ά., κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το νομοθετικό πλαίσιο καταπολέμησης της διαφθοράς είναι μεν επαρκές, πλην όμως, υπάρχουν σοβαρά

⁶ Έρευνα που διενεργείται από το τμήμα Intelligence Unit του Economist. Ο Δείκτης Δημοκρατικότητας αποτελείται από 60 επιμέρους δείκτες όπως πλουραλισμός, λειτουργία της κυβέρνησης, ατομικές ελευθερίες κ.ά.

προβλήματα εφαρμογής. Η έρευνα, καταλήγοντας, σημείωνε πως το πρόβλημα της διαφθοράς στην Ελλάδα είναι κυρίως πρόβλημα *κρίσης αξιών* (Transparency International – Greece, 2012).

Σε λειτουργικό επίπεδο όμως, οι παράγοντες που φαίνεται να δημιουργούν και να διαιωνίζουν τη διαφθορά στην Ελλάδα είναι η πολιτικοποίηση (ή κομματικοποίηση) της δημόσιας διοίκησης, η πολυνομία και η εξάρτηση της οικονομίας από το κράτος (κρατικοδίαιτη οικονομία) (Lambropoulou *et al.*, 2008). Όταν οι πρακτικές αυτές παραμένουν περίπου αναλλοίωτες στο πέρασμα του χρόνου και στις εναλλαγές των κυβερνήσεων, και εφόσον δεν εμπίπτουν στην κατηγορία της μικρής διαφθοράς, τότε είναι προφανές ότι η πολιτική διαφθορά (δηλ. η μεγάλη διαφθορά ή *grand corruption* [Amundsen, ό.π., σ. 3]) είναι η κυρίαρχη διαφθορά στην Ελλάδα.

Η συχνότερη πρακτική διαφθοράς των ασκούντων την εξουσία στην Ελλάδα, υποστήριξε ο πρώην Επίτιμος Πρόεδρος του Αρείου Πάγου Σ. Ματθίας (2005), αφορά σε ενέργειες (ή παραλείψεις ενεργειών) όχι με σκοπό το άμεσο χρηματικό όφελος αλλά μέσω του να «ευνοούν ή να ανέχονται τη διαφθορά υπέρ άλλων», να αποκομίζουν πολιτικά οφέλη ή/και να αποφεύγουν το πολιτικό κόστος.

3.5 Κοινωνική ασφάλιση συν διαφθορά ίσον μειωμένο κράτος δικαίου

Ο Max Weber θεωρούσε ότι η γραφειοκρατία είναι το πιο ορθολογικό μέσο άσκησης εξουσίας πάνω στους ανθρώπους (Philo & Walton, 1973). Και ενώ η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνιση αποτέλεσαν μία πρόκληση για τη δημόσια διοίκηση που έπρεπε να σηκώσει το βάρος της ολοένα αυξανόμενης νομοθεσίας πρόνοιας και ασφάλισης, η Ελλάδα, όπως και οι υπόλοιπες χώρες της νότιας Ευρώπης, δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει μια γραφειοκρατία βεμπεριανού ορθολογισμού, επαγγελματισμού και αποτελεσματικότητας, για ποικίλους λόγους. Αντί μίας βεμπεριανού τύπου δημόσιας διοίκησης, οι ελληνικές κυβερνήσεις συντηρούσαν έναν δημόσιο τομέα ο οποίος, σύμφωνα με τον Ferrera (1996), αποτελούσε διαχρονικά ένα έδαφος εύφορο για διαφθορά και πελατειασμό.

Η ελληνική γραφειοκρατία είχε σχέση αιτίας και αιτιατού με ένα κράτος που δεν κατάφερε να μετασχηματισθεί σε ένα εκβιομηχανισμένο κράτος. Ο νομπελίστας

οικονομολόγος Douglass C. North, εξετάζοντας τη σχέση κράτους δικαίου, προηγμένης οικονομίας και ικανότητας θεσμικών αλλαγών, λέει ότι προκειμένου να επέλθουν οι θεσμικές αλλαγές αυτές που θα εκσυγχρονίσουν ένα κράτος, είναι κρίσιμο να έχει προηγηθεί ο διαχωρισμός *θεσμών* και *οργανισμών*, όπου θεσμοί είναι *οι κανονισμοί του παιχνιδιού* (ρυθμίσεις) και οργανισμοί είναι οι (οικονομικοί) *παίκτες* (North, 1993).

Στην Ελλάδα, η διαφθορά και ο πελατειασμός, αντίθετα, πίεζαν προς την κατεύθυνση του εναγκαλισμού θεσμών και οργανισμών. Το αποτέλεσμα ήταν μια αναποτελεσματική γραφειοκρατία που συνδυάστηκε με ένα κατακεραματισμένο σύστημα ασφάλισης και μια εξίσου χαοτική νομοθεσία. Το μωσαϊκό των ασφαλιστικών ρυθμίσεων, υποστηρίζει ο Τήνιος (2009), είναι αποτέλεσμα της στρατολόγησης της κοινωνικής ασφάλισης από τις πολιτικές δυνάμεις και της μετατροπής της σε ένα εργαλείο της πολιτικής διαφθοράς και του πελατειακού κράτους.

3.6 Πελατειασμός και διαφθορά στην κοινωνική ασφάλιση, πρώτα δείγματα

Οι εκλογικές αναμετρήσεις και οι εναλλαγές των κυβερνήσεων, στις πρώτες δεκαετίες λειτουργίας του ελληνικού κράτους ήταν συχνές⁷ και συνεπάγονταν προσλήψεις νέων δημοσίων υπαλλήλων (ψηφοφόρων της νεοεκλεγείσας κυβέρνησης) αλλά και απολύσεις υπαλλήλων που είχαν τοποθετηθεί από την απερχόμενη κυβέρνηση.

Ο Χ. Τρικούπης επιχείρησε να τιθασεύσει τη διείδυση της πολιτικής διαφθοράς στον κρατικό μηχανισμό καθώς το μισθολογικό κόστος των υπεράριθμων κρατικών υπαλλήλων αλλά και το συνταξιοδοτικό βάρος αυτών έβαινε αυξανόμενο. Στον νόμο ΑΡΉΓ'/1884 *Περί προσόντων και πειθαρχικής τιμωρίας των Δημοσίων Λειτουργών*, ορίζονταν, μεταξύ άλλων, ο τρόπος επιβολής πειθαρχικών ποινών των δημοσίων υπαλλήλων, ένα βασικό προσοντολόγιο για διορισμό και προαγωγή αλλά και οι αποδεκτοί λόγοι μετακίνησης και απόλυσης των υπαλλήλων (Πυργιωτάκης, 1988), κατοχυρώνοντας εμμέσως τη μονιμότητα στον δημόσιο τομέα.

⁷ Σαράντα κυβερνήσεις ανέλαβαν τα ηνία της χώρας κατά την εικοσαετία 1862 – 1882 (Βικιπαίδεια, 2022).

Οι αντιδράσεις στις μεταρρυθμίσεις Τρικούπη 1882 – 1885 ήταν έντονες (οι μεταρρυθμίσεις της περιόδου περιλάμβαναν μέχρι και μείωση του αριθμού των βουλευτών) και με ένα από τα πρώτα νομοθετήματα που έφερε προς ψήφιση η διάδοχη κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη, ακυρώθηκαν οι διατάξεις περί μονιμότητας των υπαλλήλων (*ibid.*, σ. 207), προς απογοήτευση του Χ. Τρικούπη⁸.

Ένα γνωστό βιβλιογραφικό παράδειγμα για την παθογένεια του ελληνικού ΣΚΑ είναι η μη εφαρμογή του ν. 5733/1932 που αναφέρθηκε πιο πάνω, ενός νόμου μέσω του οποίου επιχειρούνταν μία πρώτη ουσιαστική μεταρρύθμιση του νεαρού ασφαλιστικού συστήματος της χώρας. Ο νόμος προέβλεπε την, από ισχύος του, ασφάλιση όλων των νέων μισθωτών στο ΙΚΑ αλλά έγινε δεκτός με έντονες αντιδράσεις και συνέβαλε αποφασιστικά στην πτώση δύο κυβερνήσεων, των κυβερνήσεων Βενιζέλου και Παπαναστασίου (Τήνιος, 2010), παρόλο που η κυβέρνηση Βενιζέλου, υπό την πίεση αντιδράσεων, δεν είχε συμπεριλάβει στον νόμο τις εξαγγελθείσες διατάξεις περί συγχωνεύσεων των ήδη υπαρχόντων κλαδικών ταμείων στο ΙΚΑ.

Εργοδότες, ιατρικοί και φαρμακευτικοί σύλλογοι, κλαδικά ταμεία που ανησυχούσαν για την αυτοτέλειά τους, η Ένωση Τραπεζών, ο ΣΕΒ κ.ά. αντέδρασαν εντονότατα στην εφαρμογή του νόμου (Παπαδάκης, 2022) η οποία δεν έμελλε να προχωρήσει. Η ανάγκη διατήρησης των δικτύων πελατειασμού ήταν πιο πειστική από την ανάγκη μεταρρύθμισης της κοινωνικής ασφάλισης: η δημιουργία επαγγελματικών ταμείων (κληρικών, υγειονομικών, τυπογράφων, κεραμοποιών κ.ά.) συνεχιζόταν απρόσκοπτα «κυρίως λόγω συντεχνιακών πιέσεων» όπως λέει ο Υφαντόπουλος (1990).

Τελικά, οι διατάξεις περί συγχωνεύσεων των υπαρχόντων κλαδικών ταμείων καταργήθηκαν και τυπικά με τον νόμο 6298/1934 περί ΙΚΑ του Παναγή Τσαλδάρη. Επιπλέον, η έναρξη λειτουργίας του ΙΚΑ μπήκε στον πάγο· το ΙΚΑ λειτούργησε για πρώτη φορά το 1937, επί δικτατορίας Μεταξά, σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη.

⁸ Ο Χ. Τρικούπης δήλωσε: «Ο λαός θέλει υπαλληλίαν φατριαστικήν, διότι άλλως δεν θα επανέφερον εκ νέου πανίσχυρον τον κομματάρχην (σ.σ. εννοώντας τον Δηλιγιάννη) όστις κατήργησε τους νόμους περί προσόντων» (Πυργιωτάκης, ό.π. σ. 207)

3.7 Το αποτύπωμα της διαφθοράς στο ΣΚΑ κατά τη μεταπολεμική περίοδο

Το 1947, στα πλαίσια του Δόγματος Τρούμαν (Truman Doctrine), η Ελλάδα, εκτός από την οικονομική βοήθεια ύψους 400.000.000 δολαρίων, θα δεχόταν και τεχνική βοήθεια προκειμένου να αναμορφωθούν οι θεσμοί της χώρας. Το σχέδιο, που ονομάστηκε *The American Mission For Aid To Greece (AMAG)*⁹, προέβλεπε τη σύσταση ομάδας εργασίας για τη μεταρρύθμιση των θεσμών, της δημόσιας διοίκησης και του συνταξιοδοτικού συστήματος, κάτι που είχε ζητήσει το ελληνικό κράτος (Gallagher, 1948).

Η ομάδα αυτή ονομάστηκε *American Committee for Government Organization* και εστίασε στην παθογένεια της δημόσιας διοίκησης λόγω της οποίας υπήρχαν φαινόμενα όπως

- εβδομάδα 25 ωρών εργασίας για τους ΔΥ (το ωράριο ήταν συχνά 09:00 – 13:00)
- υπερωρίες ΔΥ που έφταναν σε πολλές περιπτώσεις το 75% του μισθού
- συντάξεις που είχαν απονεμηθεί για πολιτικούς λόγους, χωρίς αρκετό συντάξιμο χρόνο
- υπερβολικός αριθμός ΔΥ (δύο ή τρεις φορές μεγαλύτερος από τον απαραίτητο για τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης)
- ιδιαίτερα χαμηλοί μισθοί στο Δημόσιο
- σημαντικός αριθμός ΔΥ που κατείχαν δύο θέσεις
- εξαιρετικά μεγάλος αριθμός επιτροπών¹⁰ στις δημόσιες υπηρεσίες που απορροφούσαν σημαντικά κονδύλια
- προαγωγές βάσει αρχαιότητας και όχι βάσει προσόντων (*ibid.*, σ.σ. 250 – 255).

Ιδιαίτερη μνεία γινόταν στο εξαιρετικά συγκεντρωτικό κράτος, «ίσως το λιγότερο αποκεντρωμένο παγκοσμίως». «Κυριολεκτικά, κάθε απόφαση λαμβάνεται στην Αθήνα» (*ibid.*, σ. 251). Στη διεθνή βιβλιογραφία έχει εξετασθεί εκτενώς η σχέση κρατικής δομής και

⁹ AMAG: Σχέδιο της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής βάσει του οποίου θα αντιμεπιζόταν ο κίνδυνος κατάληψης της εξουσίας από κομμουνιστές στην Τουρκία και την Ελλάδα, με την Ελλάδα να αντιμετωπίζει το σοβαρότερο πρόβλημα (Wikipedia – Truman Doctrine, 2022). Το τεχνικό κλιμάκιο το οποίο λειτουργούσε εν είδει «σκιάδους κυβέρνησης», παράλληλα με τους επίσημους ελληνικούς θεσμούς, αποτελούνταν από 300 άτομα και παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι την αντικατάστασή του από αντίστοιχο κλιμάκιο στα πλαίσια του σχεδίου Marshall, το 1948 (Αποθετήριο Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, χ.χ.)

¹⁰ Όταν οι Αμερικανοί παρατήρησαν ότι υπήρχε υπερβολικά μεγάλος αριθμός επιτροπών στο Δημόσιο, Έλληνες αξιωματούχοι πρότειναν να συσταθούν επιτροπές να μελετήσουν το ζήτημα (*ibid.*, σ. 255).

πολιτικής διαφθοράς και η μεγάλη πλειονότητα των ερευνών καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, όσο πιο συγκεντρωτικό το κράτος, τόσο μεγαλύτερος ο βαθμός πολιτικής διαφθοράς (βλ. σχετικά Shah *et al.*, 2004, Fisman & Gatti, 1999, Haryanto & Astuti, 2009).

Η αμερικανική επιτροπή, αν και θεωρούσε ότι έγιναν σημαντικά βήματα σε θέματα στρατιωτικά, οικονομίας και υποδομών, έβλεπε την κατάσταση να είναι στάσιμη στη δημόσια διοίκηση και στη μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού. Οι κυβερνήσεις Κωνσταντίνου Τσαλδάρη και Θεμιστοκλή Σοφούλη δεν ήταν πρόθυμες να συζητήσουν αλλαγές στο συνταξιοδοτικό πέραν του να κοπούν οι συντάξεις που λαμβάνονταν παρανόμως, αν και σημείωναν ότι και αυτές καταβάλλονταν σε ανθρώπους που, στην πλειονότητά τους, δεν είχαν άλλους πόρους. Η αμερικανική επιτροπή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα ήταν η λιγότερο πρόθυμη χώρα στην Ευρώπη να αντιμετωπίσει τα μεταπολεμικά προβλήματά της καθώς οι κυβερνήσεις της δεν ήθελαν να διαταράξουν «περιχαρακωμένα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα». Οι πιο «θερμές» κυβερνητικές αντιδράσεις κατά των προτεινόμενων από τους Αμερικανούς μεταρρυθμίσεων, αφορούσαν στη μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος (Gallagher, *ό.π.*, σελ. 256 – 258).

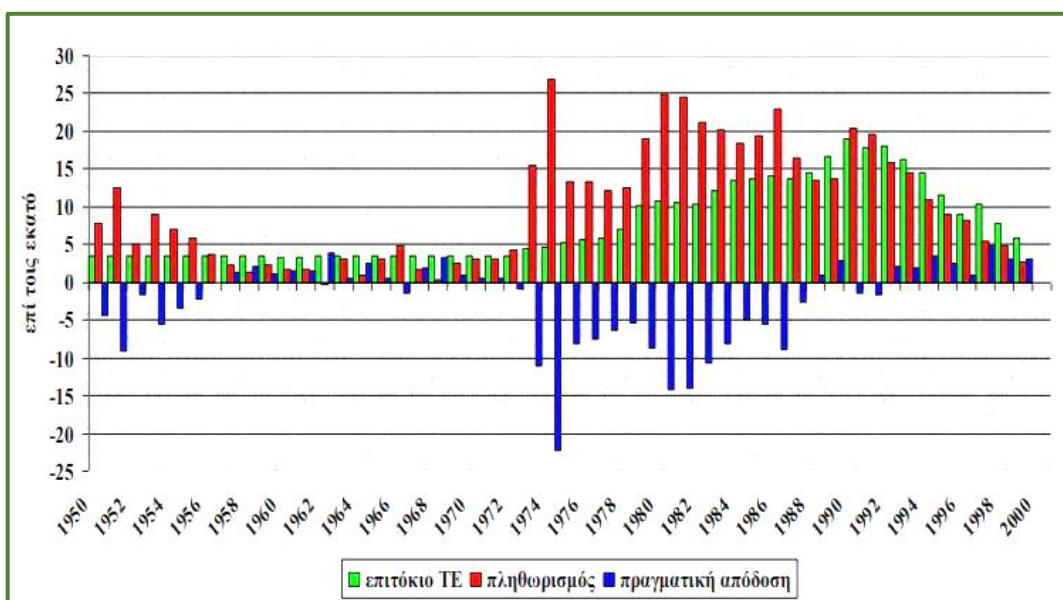
3.7.1 Η διαχείριση των αποθεματικών των ασφαλιστικών φορέων

Το άρθρο 24 του ν. 6298/1934 περιείχε τη μάλλον διορατική διάταξη που προέβλεπε επένδυση των διαθέσιμων κεφαλαίων του ΙΚΑ σε χρεόγραφα¹¹ του Κράτους, «προσοδοφόρα ακίνητα» κ.ά.. Όμως, βάσει του αναγκαστικού νόμου 1611/1950 και αρχής γενομένης από 1/1/1951, τα αποθεματικά των ασφαλιστικών ταμείων (όπως και των πάσης φύσεως ΝΠΔΔ) κατατίθεντο υποχρεωτικά στην Τράπεζα της Ελλάδος (ΤτΕ) με επιτόκιο το οποίο θα καθόριζε η τότε Νομισματική Επιτροπή.

Το καθορισθέν επιτόκιο της ΤτΕ ήταν 4%, κατά πολύ μικρότερο από τον πληθωρισμό, κάτι που μακροπρόθεσμα οδήγησε σε σοβαρές απώλειες των δεσμευμένων καταθέσεων των ασφαλιστικών ταμείων καθώς, για το διάστημα 1950 – 1991, τα επιτόκια καταθέσεων ταμειυτηρίου των εμπορικών τραπεζών και τα επιτόκια προθεσμιακών καταθέσεων ήταν

¹¹ Επενδυτικά προϊόντα όπως έντοκα γραμμάτια ελληνικού Δημοσίου, ομόλογα, μετοχές κ.ά.

(μεσοσταθμικά) κατά 29,17% και 55,8%, αντίστοιχα, υψηλότερα από το επιτόκιο αναγκαστικών καταθέσεων της ΤτΕ (Ρούπας, 2010).

Πηγή: Θ. Ρούπας, σε *Επιθεώρηση Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης*, τόμος ΝΒ' (2010), σ. 455

Διάγραμμα 3.6
Μέση απόδοση αποθεματικών ασφαλιστικών ταμείων 1950 – 2000

Στο *Διάγραμμα 3.6* παρατηρούμε ότι οι πραγματικές αποδόσεις των αποθεματικών των ασφαλιστικών ταμείων (μπλε ράβδοι) διαχρονικά ήταν μικρές, αρνητικές και έντονα αρνητικές. Έντονα αρνητικές αποδόσεις, όπως φαίνεται, έχουμε κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980 κυρίως λόγω του πληθωρισμού που προσέγγιζε ή ξεπερνούσε το 20%. Το Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας (2007) υπολογίζει ότι, μόνο κατά τα έτη 1973 και 1974, τα πλεονάσματα των ασφαλιστικών ταμείων έχασαν το 1/3 της αξίας τους.

Η υποχρεωτική δέσμευση στην ΤτΕ με χαμηλότατο επιτόκιο, το γεγονός ότι οι βραχυπρόθεσμες καταθέσεις των ταμείων στις εμπορικές τράπεζες ήταν άτοκες (Νεκτάριος, 2007) αλλά και η παντελής έλλειψη επενδυτικής στρατηγικής σε ό,τι αφορά στα αποθεματικά, αποτέλεσαν και αποτελούν αντικείμενο σφοδρής κριτικής. Ιδιαίτερα γνωστή είναι η έκφραση «καταλήστευση των αποθεματικών των ταμείων» με την κριτική να επικεντρώνεται στο ότι βιομήχανοι, έμποροι και εφοπλιστές εξασφάλιζαν χαμηλότοκα δάνεια (Ζαχαρόπουλος, 2007) την ίδια στιγμή που οι φορείς κοινωνικής ασφάλισης έπρεπε

να δανείζονται με επιτόκια που άγγιζαν το 32% - 35% (Χλέτσος, 2003). Οι νύξεις περί πολιτικής διαφθοράς ήταν σαφείς.

Ο αντίλογος ήταν ότι, εν μέρει, χάρη στα χαμηλότοκα δάνεια η ελληνική οικονομία αναπτύχθηκε (Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών, 2016) με ρυθμούς πρωτόγνωρους κάτι που ήταν και το πνεύμα του Α.Ν. 1611/1950, του οποίου το άρθρο 4 προέβλεπε τη χρηματοδότηση της γεωργίας, του εμπορίου και της βιομηχανίας από τις αναγκαστικές καταθέσεις των ασφαλιστικών φορέων. Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί και η άποψη που δικαίως θεωρεί ότι, δεδομένου του τεράστιου μεγέθους της συνταξιοδοτικής δαπάνης, μία ορθολογικότερη διαχείριση των αποθεματικών δεν θα ήταν από μόνη της επαρκής λύση του προβλήματος βιωσιμότητας του ΣΚΑ (βλ. σχετικά Αναγνώστου – Δεδούλη, 2010 και Τήνιος, 2010β).

3.7.2 Αδήλωτη ή υποδηλωμένη εργασία, εισφοροδιαφυγή και διαφθορά

Αυτό που θα μπορούσε να όμως να αποτελέσει μέρος της λύσης του προβλήματος βιωσιμότητας του ελληνικού ΣΚΑ είναι η καταπολέμηση της εισφοροδιαφυγής, ένα φαινόμενο που στερεί πόρους από το ΣΚΑ και, λόγω της έκτασής του, διαταράσσει τη λειτουργία της αγοράς στρεβλώνοντας τους όρους ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων. Επιπρόσθετα όμως, όπως λέει το *Πόρισμα της Επιτροπής Ειδικών για το Ασφαλιστικό* (2010), η εισφοροδιαφυγή πληγώνει τον ίδιο τον μηχανισμό κοινωνικής αλληλεγγύης και αναδιανομής και ωθεί τις συντάξεις προς τα κάτω.

Η εισφοροδιαφυγή¹², αποτέλεσμα της αδήλωτης ή υποδηλωμένης εργασίας¹³ αποτελεί μέρος αυτού που ονομάζεται «αδήλωτη οικονομία» η οποία, στην περίπτωση της Ελλάδας, αντιστοιχεί περίπου στο 25% του ΑΕΠ (International Labour Office, 2016). Υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία που συσχετίζει την ύπαρξη διαφθοράς και σκιώδους οικονομίας/αδήλωτης

¹² Δηλ. η μη εμπρόθεσμη ή προσήκουσα σε σχέση με την πραγματική παροχή εργασίας ή την άσκηση δραστηριότητας, καταβολή εισφορών στα Ταμεία που ασφαλίζουν είτε μισθωτούς είτε αυτοαπασχολούμενους (Μπούρλος, 2010, σ.3).

¹³ Αδήλωτη είναι η εργασία που δεν έχει γνωστοποιηθεί στο κράτος στην ολότητά της (αδήλωτοι απασχολούμενοι) και υποδηλωμένη η εργασία που αφορά σε νόμιμα δηλωμένους απασχολούμενους για τους οποίους όμως δηλώνεται μέρος μόνο της αμοιβής τους ή της απασχόλησής τους (βλ. σχετικά το site της Ανεξάρτητης Αρχής Επιθεώρησης Εργασίας).

εργασίας, όπως φαίνεται να υπάρχει σχέση και μεταξύ της αδήλωτης οικονομίας, της πολυνομίας και των αδύναμων θεσμικά κρατών (βλ. σχετικά Koufopoulou *et al.*, 2021, Hassan, 2011, Buehn & Schneider, 2009). Η ύπαρξη διαφθοράς και πολυνομίας, εκτός των άλλων, οδηγεί σε μεγαλύτερα φορολογικά βάρη για τις επιχειρήσεις που κινούνται στα πλαίσια της «επίσημης» οικονομίας και προσφέρει κίνητρα στις επιχειρήσεις αυτές για την εισδοχή τους στην «αδήλωτη» οικονομία (Friedman *et al.*, 1999).

Το κράτος όμως, παραδόξως, δεν είναι πάντα αρωγός στην καταπολέμηση της εισφοροδιαφυγής. Σύμφωνα με το προαναφερόμενο Πόρισμα της Επιτροπής Ειδικών για το Ασφαλιστικό (ό.π., σ. 25 – 26), κάποιες από τις αιτίες της εισφοροδιαφυγής είναι οι αλληπάλληλες ευνοϊκές ρυθμίσεις για τους οφειλέτες ασφαλιστικών εισφορών, οι λιγοστοί έλεγχοι και η απουσία πολιτικής βούλησης να παταχθεί το φαινόμενο. Το Πόρισμα συνεχίζει λέγοντας ότι, σε πλήθος 10.000 επιχειρήσεων, οι ετήσιοι ουσιαστικοί έλεγχοι δεν υπερβαίνουν τους 300 κάτι που οφείλεται κυρίως στην έλλειψη προσωπικού (*ibid.*, σ. 26).

Αναπόφευκτα, οι αναφορές σε σκόπιμη αποδυνάμωση του Σ.ΕΠ.Ε. (Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας)¹⁴ την οποία επιθυμούν κάποιες ομάδες συμφερόντων (Kornelakis *et al.*, 2017) είναι πολλές αλλά, ανεξαρτήτως σκοπιμότητας, τα νούμερα συνηγορούν υπέρ του ότι το Σώμα είναι υποστελεχωμένο: το 2008, προ εποχής Μνημονίων, υπήρχαν 400 επιθεωρητές για το σύνολο της χώρας (Anagnostopoulos & Siebert, 2015). Το 2016 οι επιθεωρητές εργασίας ήταν 324 (International Labour Office, 2016, σ. 42).

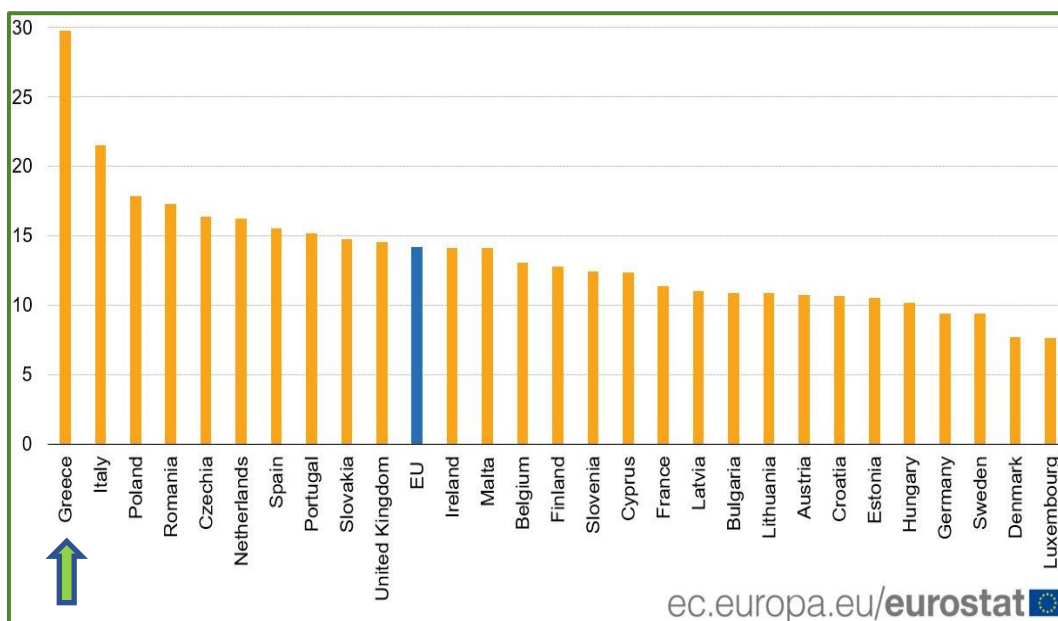
Το διαχρονικό μέτρο των συχνών ρυθμίσεων οφειλών είναι άλλη μία κρατική τακτική που έχει δεχθεί κριτική καθώς οι ρυθμίσεις αυτές έχουν κατηγορηθεί ότι έχουν περισσότερο «χαριστικό» και πελατειακό χαρακτήρα παρά εισπρακτικό. Πράγματι, συχνό είναι το φαινόμενο οφειλετών να καταβάλλουν την πρώτη δόση της ρύθμισης προκειμένου να καθίστανται δικαιούχοι ασφαλιστικής ενημερότητας και στη συνέχεια να εγκαταλείπουν τη ρύθμιση. Οι συχνές, ευνοϊκές ρυθμίσεις κατέστησαν «καθεστώς αναμενόμενο» δημιουργώντας έτσι κίνητρο μη καταβολής εισφορών (Μπούρλος, ό.π., σ. 16) και, μακροπρόθεσμα, μπορούν να δημιουργήσουν κουλτούρα στρατηγικών κακοπληρωτών.

Η ρύθμιση οφειλών μη μισθωτών του άρθρου 2 του ν. 4611/2019 (γνωστή και ως «ρύθμιση 120 δόσεων») ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή καθώς παρείχε τη δυνατότητα «κουρέματος» του κεφαλαίου αλλά προσέφερε και σε όλους ανεξαιρέτως τους οφειλέτες

¹⁴ Έχει μετατραπεί σε ανεξάρτητη αρχή με ονομασία *Επιθεώρηση Εργασίας, Ανεξάρτητη Αρχή*

έκπτωση 85% επί όλων των προσαυξήσεων, τόκων και πρόσθετων τελών. Ο σχετικός νόμος δημοσιεύθηκε στις 17/5/2019 και οι επόμενες βουλευτικές εκλογές διεξήχθησαν στις 7/7/2019.

Ο Μαθθίας (ό.π., σ. 4), υποστηρίζει ότι αυτές οι ρυθμίσεις, «οι σκανδαλώδεις ευκολίες» όπως τις ονομάζει, καταλύουν την έννοια της ισονομίας και της νομιμότητας και δημιουργούν την αίσθηση στους συνεπείς ότι εμπαίζονται. Αυτό που αποτελεί βεβαιότητα είναι ότι ένα ΣΚΑ το οποίο εμπεριέχει στους κόλπους του ένα τόσο υψηλό ποσοστό μη μισθωτών όσο αυτό που υπάρχει στην Ελλάδα, έχει μεγάλη δυσκολία στο να συγκεντρώσει την ασφαλιστέα ύλη. Σημειώνεται ότι το 99,9% των επιχειρήσεων στην Ελλάδα είναι μικρομεσαίες (OECD, 2020).

Πηγή: Eurostat (2018β)

Διάγραμμα 3.7

Μη μισθωτοί στην Ε.Ε. ως ποσοστό επί του εργατικού δυναμικού, 2018

Παρόλο που τα αίτια της εισφοροδιαφυγής είναι αρκετά, αυτό που φαίνεται να παίζει εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του φαινομένου είναι ο συνδυασμός μικρών επιχειρήσεων και μεγάλα ποσοστά μη μισθωτών (Anagnostopoulos & Bitzenis, 2015). Στο Διάγραμμα 3.7 παρατηρούμε ότι η Ελλάδα, με υπερδιπλάσιο ποσοστό από τον μέσο όρο της

Ε.Ε. (σχεδόν 30%), είναι η πρώτη χώρα σε ποσοστό μη μισθωτών και δεν πρέπει να λησμονείται ότι οι μη μισθωτοί συνεισφέρουν σε πολύ μεγάλο βαθμό στο σοβαρότατο πρόβλημα της φοροδιαφυγής¹⁵ το οποίο έχει άμεσες συνέπειες και στην κοινωνική ασφάλιση: σύμφωνα με τα στοιχεία προϋπολογισμού του ΕΦΚΑ για το έτος 2019, το 55% των εσόδων του προέρχεται από τον κρατικό προϋπολογισμό και η συνταξιοδοτική δαπάνη των μη μισθωτών (τ. ΟΑΕΕ, τ. ΕΤΑΑ και ΟΓΑ) ήταν αυτή που απορροφούσε τη μερίδα του λέοντος των κρατικών επιχορηγήσεων (Κατσαγάνης – Capital.gr, 2018).

Η σχέση πολιτικής διαφθοράς και φοροδιαφυγής έχει μελετηθεί εκτενώς στη βιβλιογραφία όπως και η σύνδεση πολιτικών/εκλογικών κύκλων και μειωμένων εσόδων από έμμεσους και άμεσους φόρους. Υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν κάμψη στον αριθμό φορολογικών ελέγχων σε αυτοαπασχολούμενους κατά τη διάρκεια προεκλογικών περιόδων (Skouras & Christodoulakis, 2010). Στην Ελλάδα το προνόμιο του να μην υπάρχουν νόμοι ανασφάλιστοι κατακτήθηκε με αγώνες¹⁶ αλλά – παραδόξως – το φαινόμενο της εισφοροδιαφυγής πόρρω απέχει από το να εκλείψει. Αυτό που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση είναι ότι η εισφοροδιαφυγή απειλεί ευθέως τη βιωσιμότητα της κοινωνικής ασφάλισης.

3.8 Θεσμοθετημένη ανισότητα

Εν έτει 1933, υπήρχαν 77 ασφαλιστικά ταμεία στην Ελλάδα με μόλις 384.000 ασφαλισμένους συνολικά (Υφαντόπουλος, ό.π., σ. 222) ή, κατά μέσο όρο, λιγότεροι από 5.000 ασφαλισμένοι ανά ταμείο. Ο κατακερματισμός του ΣΚΑ, ως τάση, συνέχισε τουλάχιστον έως τη δεκαετία του 1990 οπότε και το σύστημα αριθμούσε 325 φορείς όπως είδαμε στον Πίνακα 2.3, κάτι που εξηγεί την ανισότητα στις παροχές, συνταξιοδοτικές και μη. Ο πελατειασμός στην Ελλάδα, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, εξελίχθηκε και μεταλλάχθηκε σε κάτι πιο γενικευμένο, ως κομμάτι της πολιτικής διαφθοράς: από σύστημα προώθησης συμφερόντων ευνοουμένων ατόμων μεταλλάσσεται σε σύστημα ευνοουμένων

¹⁵ Η έρευνα που διεξήγαγε η διαΝΕΟσις με τη συνεργασία της *Ernst & Young* για τη φοροδιαφυγή στην Ελλάδα αναφέρει ως κύρια διαρθρωτική αιτία του φαινομένου τον υπερβολικά υψηλό αριθμό αυτοαπασχολούμενων και πολύ μικρών επιχειρήσεων (διαΝΕΟσις – Ernst & Young, 2016β).

¹⁶ Το 1961, το 56,7% του πληθυσμού (ο αγροτικός και ημιαστικός κυρίως) δεν είχε καμία κάλυψη, ασφαλιστική ή ιατροφαρμακευτική (Υφαντόπουλος, ό.π., σ. 222).

ομάδων. Αυτό το σύστημα, λέει ο Σωτηρόπουλος (2003), δανειζόμενος έναν όρο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, μπορεί να ονομασθεί «πελατειακός κορπορατισμός»¹⁷ και ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι η άνιση κατανομή πόρων και παροχών του κράτους πρόνοιας. Οι ανισότητες στις παροχές του ελληνικού ΣΚΑ είναι επί της ουσίας ανισότητες στην ίδια την αντιμετώπιση των ασφαλιστικών κινδύνων, που είναι ο πυρήνας και ο σκοπός της κοινωνικής ασφάλισης και εφόσον, όπως είναι γενικά αποδεκτό, οι ανισότητες είναι πολυάριθμες και διαχρονικές, τότε συνιστούν μια συστημική παθογένεια της ασφάλισης στην Ελλάδα.

3.8.1 Ανισότητα στην προστασία

Η ανισότητα, σύμφωνα με τη Symeonidou (1996), είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του ελληνικού ΣΚΑ, μαζί με την ανεπάρκεια και την έλλειψη συντονισμού μεταξύ των υπηρεσιών. Θα εξετάσουμε κάποιες περιπτώσεις ασφαλιστικών ανισοτήτων στην Ελλάδα καθώς είναι αποδεκτό ότι η διαφθορά αποτελεί παράγοντα ανισοτήτων και φτώχειας επηρεάζοντας τις κοινωνικές πολιτικές, την προοδευτική φορολόγηση και τη δημιουργία ανθρώπινου κεφαλαίου (Gurta *et al.*, 1998).

3.8.1.1. Κοινωνικοί πόροι

Ο νόμος 3305/1925 προέβλεπε την ίδρυση επαγγελματικών και βιοτεχνικών επιμελητηρίων στα οποία μπορούν να εγγράφονται οι ανήκοντες σε ένα ευρύ φάσμα επαγγελματιών όπως καπνοπώλες, ξενοδόχοι, ιδιοκτήτες εργοστασίων, φερετροποιοί, αρτοποιοί, εμπορορράπτες κ.ά. Το άρθρο 2 του ν. 6364/1934 (ο ιδρυτικός νόμος του ΤΕΒΕ)

¹⁷ Κορπορατισμός ή κορπορατιβισμός είναι η θεωρία ή πολιτική ιδεολογία που υποστηρίζει την οργάνωση της κοινωνίας σε επαγγελματικές (συντεχνιακές) ομάδες οι οποίες δρουν ως όργανα πολιτικής εκπροσώπησης (Merriam-Webster. (n.d.). Corporatism. In *Merriam-Webster.com dictionary*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/corporatism>)

ορίζει ότι τα υποχρεωτικώς υπαγόμενα στο ΤΕΒΕ πρόσωπα είναι οι επαγγελματίες που περιγράφονται στον ν. 3305/1925 αλλά προβλέπει ότι το Δ.Σ. του Ταμείου μπορεί να αποφασίζει και για την ασφάλιση άλλων επαγγελματιών που δεν περιλαμβάνονται στον ν. 3305. Το Ταμείο Εμπόρων (ΤΑΕ) ιδρύθηκε – κατά τα προβλεπόμενα στο άρθρο 50 του ν. 6298/1934 – το 1936 έπειτα από Υπουργική Απόφαση και ήρθε να ασφαλίσει πρόσωπα που ασκούσαν επαγγέλματα παραπλήσια, ή και τα ίδια πολλές φορές, με αυτά του ΤΕΒΕ, κάτι που προκαλούσε διενέξεις για την επιλογή φορέα υπαγωγής όπως λέει η Αναγνώστου – Δεδούλη (2008). Η πολυνομία και ο κατακερματισμός του συστήματος δήλωναν δυναμικό «παρών» ήδη από τη δεκαετία του 1930 και οι λόγοι είναι, σύμφωνα με τον Βακαλόπουλο, όπως αναφέρεται σε Κουμαριανό (2019), η ικανοποίηση συμφερόντων ομάδων πίεσης και η «προνομιακή θέσπιση κοινωνικών πόρων» τουλάχιστον σε επίπεδο ασφάλισης ελεύθερων επαγγελματιών.

Όπως έχουμε δει ήδη, τα έσοδα των ταμείων προέρχονται από ασφαλιστικές εισφορές, από κρατικές επιχορηγήσεις (πχ για κάλυψη ελλειμμάτων) και από εκμετάλλευση της περιουσίας τους (πχ επενδύσεις των αποθεματικών). Επίσης, σημαντική πηγή εσόδων για το ασφαλιστικό σύστημα αποτέλεσαν και οι κοινωνικοί πόροι ή πόροι «υπέρ τρίτων» οι οποίοι στην πλειονότητά τους έχουν καταργηθεί. Κοινωνικοί πόροι ονομάζονται τα ποσά που επιβαρύνουν το κοινωνικό σύνολο και τα οποία, μέσω συγκεκριμένων συναλλαγών, ενισχύουν οικονομικά τους ασφαλιστικούς φορείς.

Παραδείγματα κοινωνικών πόρων είναι

- το ποσοστό 0,5% επί αμοιβαίου στοιχήματος για το Ταμείο Πρόνοιας Επικουρικής Ασφάλισης Ιπποδρομιών
- το ποσοστό 20% επί δικαστικού ενσήμου υπέρ του Ταμείου Νομικών
- 0,01 ευρώ για κάθε 11 παραγόμενους τόνους τσιμέντου για το ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης Χημικών
- το γνωστό «αγγελιόσημο», δηλ. το 20% επί διαφημιστικής καταχώρισης σε έντυπο ή ηλεκτρονικό μέσο, υπέρ των ταμείων Τύπου
- το 1% των πάσης φύσεως τεχνικών και οικοδομικών έργων, πλην αυτών που εκτελούνται από το Δημόσιο, υπέρ του ΤΣΜΕΔΕ.

Οι κοινωνικοί πόροι έφτασαν να αριθμούν αρκετές εκατοντάδες¹⁸ αλλά, ενώ αρχικά είχαν θεσπισθεί προκειμένου να ενισχύσουν τις οικονομικές αδυναμίες των ασφαλιστικών φορέων προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, έφτασαν να αποτελούν, όπως λέει η Κουζιώρτη (2010) μια άδικη μορφή προσφυγής της κοινωνικής ασφάλισης στην έμμεση φορολογία. Σε κάποια ταμεία οι φόροι υπέρ τρίτων ξεπερνούσαν το 200% των συνολικών εσόδων (Ρούπας, ό.π. σ, 441) και κάποιοι από αυτούς κατέληξαν να είναι «σκανδαλώδεις» όπως λέει ο Σολωμός (2010), τέως υφυπουργός Υγείας: ποσοστό 6,5% επί της πώλησης φαρμάκων, πριν μερικές δεκαετίες, αποδιδόταν στο ταμείο Υγειονομικών.

Οι κοινωνικοί πόροι δεν ήταν απλά άδικοι αλλά υπέσκαπταν και τη λογική της ανταποδοτικότητας του συστήματος εφόσον ο (εν τη αγνοία του, συνήθως) καταβάλλον δεν μπορούσε να αποβλέπει σε κάποιο ανταποδοτικό όφελος. Η σημαντικότερη επίπτωση των κοινωνικών πόρων, σε συνδυασμό με την οικοδόμηση ενός «προκλητικού και ανήθικου» ΣΚΑ ήταν η κατάργηση της αρχής της κοινωνικής αλληλεγγύης εφόσον τα ταμεία που ήταν πιο κοντά στη λήψη των αποφάσεων (τα λεγόμενα «ευγενή») ήταν σε ακόμη πλεονεκτικότερη θέση από τα μη προνομιούχα ταμεία (*ibid.*).

Πίνακας 3.1

Μηνιαίο κατά κεφαλή ποσό κοινωνικών πόρων τ. ΕΤΤΑ¹⁹

	ΕΤΑΑ- ΤΣΜΕΔΕ	ΕΤΑΑ- ΤΑΝ	ΕΤΑΑ- ΤΣΑΥ
2002	48,32	44,17	0,20
2003	57,57	53,45	0,24
2004	52,65	607,59	0,34
2005	40,19	143,90	0,36
2006	46,27	166,88	0,39
2007	62,01	191,06	0,67
2008	57,80	202,56	0,62
2009	89,49	307,88	0,63
2010	67,16	165,39	0,61
2011	40,73	133,41	4,24
2012	35,35	106,46	0,27
2013	26,31	96,18	0,05
2014	28,15	66,53	0,29
2015	13,03	59,30	0,28

Πηγή: Έγγραφο οικ. 20680/814/15-5-2017 Υπουργείου Εργασίας,

[http://www.dslib.gr/content/news/ASFALISTIKO%20\(Egyklioi\)/%CE%BF%CE%B9%CE%BA.20680_814.pdf](http://www.dslib.gr/content/news/ASFALISTIKO%20(Egyklioi)/%CE%BF%CE%B9%CE%BA.20680_814.pdf)

¹⁸ 700 περίπου φόροι υπέρ τρίτων υπήρχαν το 2008 (Σιωμόπουλος, 2008).

¹⁹ Το τ. ΕΤΑΑ αποτελούνταν από το πρώην ΤΑΝ (νομικών), το πρώην ΤΣΜΕΔΕ (μηχανικών-εργοληπτών) και το πρώην ΤΣΑΥ (υγειονομικών) μέχρι που εντάχθηκε στον ΕΦΚΑ με το άρθρο 53 του ν. 4387/2016.

Παρατηρούμε στον *Πίνακα 3.1* ότι, ακόμη και εντός του ίδιου φορέα (τ. ΕΤΑΑ), οι διαφορές στο ύψος του κοινωνικού πόρου είναι χασοτικές. Το Υπουργείο Εργασίας όρισε τον μηνιαίο κοινωνικό πόρο για το πρώην Ταμείο Νομικών (ΤΑΝ) στα 607,59€ για το έτος 2004. Στον *Πίνακα 3.2* φαίνεται η επίπτωση του συνυπολογισμού του κοινωνικού πόρου στις τελικές συντάξιμες αποδοχές (στήλη ΣΥΝΟΛΟ στον *Πίνακα 3.2*), οι οποίες πολλαπλασιάζονται με το κατάλληλο ποσοστό αναπλήρωσης προκειμένου να υπολογισθεί το ποσό της ανταποδοτικής σύνταξης.

Πίνακας 3.2

Πίνακας συντάξιμων αποδοχών (εισφορές και κοινωνικοί πόροι) κλάδων τ. ΕΤΑΑ

	2016			2017		
	ΣΥΝΤΑΞΙΜΕΣ	ΚΟΙΝ.ΠΟΡΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ	ΣΥΝΤΑΞΙΜΕΣ	ΚΟΙΝ.ΠΟΡΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ
ΤΑΝ	774,25	927,70	1701,95	771,48	896,78	1668,26
ΤΣΜΕΔΕ	733,19	261,68	994,87	729,58	252,96	982,54
ΤΣΑΥ	961,21	3,70	964,91	956,86	3,57	960,43

Πηγή: Κουτσόλαμπρος (2018)

Ο παραπάνω πίνακας μάς δείχνει ότι, αφενός, οι συγχωνεύσεις φορέων στο παρελθόν ήταν κατ' επίφαση συγχωνεύσεις αφού ακόμη και οι ενδοκλαδικές ανισότητες ήταν βαθύτατες, αφετέρου δε, την ιδιαίτερη σημασία του κοινωνικού πόρου στη διαμόρφωση του ύψους των παροχών. Οι κοινωνικοί πόροι σίγουρα επιτέλεσαν σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του ΟΓΑ ο οποίος για πολλά χρόνια δεν είχε έσοδα από εισφορές, αλλά στις πλείστες των περιπτώσεων επέτεινε την ήδη βαθιά ανισοκατανομή πλούτου στην ελληνική κοινωνία.

Για παράδειγμα, οι φόροι υπέρ τρίτων, κατά τη δεκαετία του 1960, ως ποσοστό εσόδων των ασφαλιστικών ταμείων αποτελούσαν

- το 5,6% για το ΙΚΑ
- το 9% για το ταμείο των δημοσίων υπαλλήλων
- το 85% για το ταμείο των απασχολούμενων στον Τύπο
- το 88% για το ΤΑΝ
- το 96% για το ταμείο των χρηματιστών (Σωτηρόπουλος, ό.π., σ. 116).

Οι κοινωνικοί πόροι είναι μία ακόμη έκφανση της επίδρασης της πολιτικής διαφθοράς στην κοινωνική ασφάλιση αλλά και στο κράτος πρόνοιας αφού, όπως είχε επισημάνει ο πρώην υφυπουργός Οικονομικών Απόστολος Φωτιάδης (σε Τσώλης & Σιωμόπουλος, 2008), οι κοινωνικοί πόροι, στην πλειονότητά τους είναι προνομιακές χορηγήσεις που αποτελούν προϊόν διαπραγμάτευσης μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας ή τον έλεγχο της Βουλής. Έτερος πρώην υφυπουργός Οικονομικών, ο Γεώργιος Δρυς, δήλωσε το 2008 ότι οι κοινωνικοί πόροι επιβαρύνουν το κοινωνικό σύνολο και έπρεπε να είχαν καταργηθεί (*ibid.*).

Μετά την καταδικαστική απόφαση του 2002 του τότε Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (σήμερα Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης) που έκρινε παράνομους κοινωνικούς πόρους που καταβάλλονταν υπέρ του Ταμείου Νομικών (Σιωμόπουλος, 2008), ξεκίνησε η (πολύ) σταδιακή κατάργηση των φόρων υπέρ τρίτων. Η συντριπτική πλειονότητα των κοινωνικών πόρων καταργήθηκε με σειρά νόμους όπως οι 2873/2000, 4254/2014, 4336/2015, 4387/2016, 4393/2016. Παρατηρεί κανείς ότι ενώ η συζήτηση για κατάργηση των επιλεκτικά προνομιακών ρυθμίσεων των κοινωνικών πόρων είχε αρχίσει χρόνια πριν, σχεδόν όλοι οι νόμοι που τους καταργούσαν ψηφίστηκαν μετά την έλευση της «τρόικας».

3.8.1.2 Ανισότητα παροχών

Ο Barr (2001) λέει ότι τα pay-as-you-go συνταξιοδοτικά συστήματα βασίζονται σε μια υπόσχεση που λαμβάνουμε – από τα παιδιά μας ή από τις κυβερνήσεις μας – ότι, όταν συνταξιοδοτηθούμε, θα ζούμε από αυτά που παράγουν οι άλλοι. Έτσι, παράγουμε σήμερα εμείς ώστε να έχουμε αύριο δικαίωμα στα παραγόμενα από κάποιους άλλους. Η διαγενεακή αυτή σχέση στην Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ τόσο απλή καθώς, εξαιτίας των προαναφερόμενων δικτύων πολιτικής διαφθοράς, ένας σημερινός εργαζόμενος ίσως θα πρέπει να εργαστεί πιο σκληρά (δηλ. να παράγει περισσότερο) προκειμένου να χρηματοδοτήσει προνομιακές παροχές των σημερινών συνταξιούχων. Στο ελληνικό ΣΚΑ δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις συνταξιοδότησης με ποσοστό αναπλήρωσης άνω του 100% (σε κάποιες περιπτώσεις έως και 120%, σύμφωνα με τους Börsch-Supan & Tinios, 2001) όπως δεν ήταν σπάνιες και οι

περιπτώσεις αδικαιολόγητα χαμηλών συντάξεων (πχ πρώην ΤΣΑ) καθιστώντας την κοινωνική ασφάλιση «μια θάλασσα ανεπαρκών πόρων με νησιά προνομίων» (*ibid.*, σ. 431).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα προνομιακής νησίδας στην κοινωνική ασφάλιση ήταν το τ. ΤΕΑΕΥΕΕΟ. Το Ταμείο Επικουρικής Ασφαλίσεως Εκπροσώπων και Υπαλλήλων Εργατικών και Επαγγελματικών Ενώσεων συστάθηκε επί δικτατορίας Μεταξά με τον αναγκαστικό νόμο 971/1937 και ασφάλιζε εκπροσώπους εργατικών επαγγελματικών οργανώσεων και (προαιρετικά) υπαλλήλους αυτών των συνδικαλιστικών οργανώσεων (hellenicparliament.gr, 2012).

Οι ευνοϊκές προϋποθέσεις απονομής επικουρικής σύνταξης στα μέλη του περιλάμβαναν:

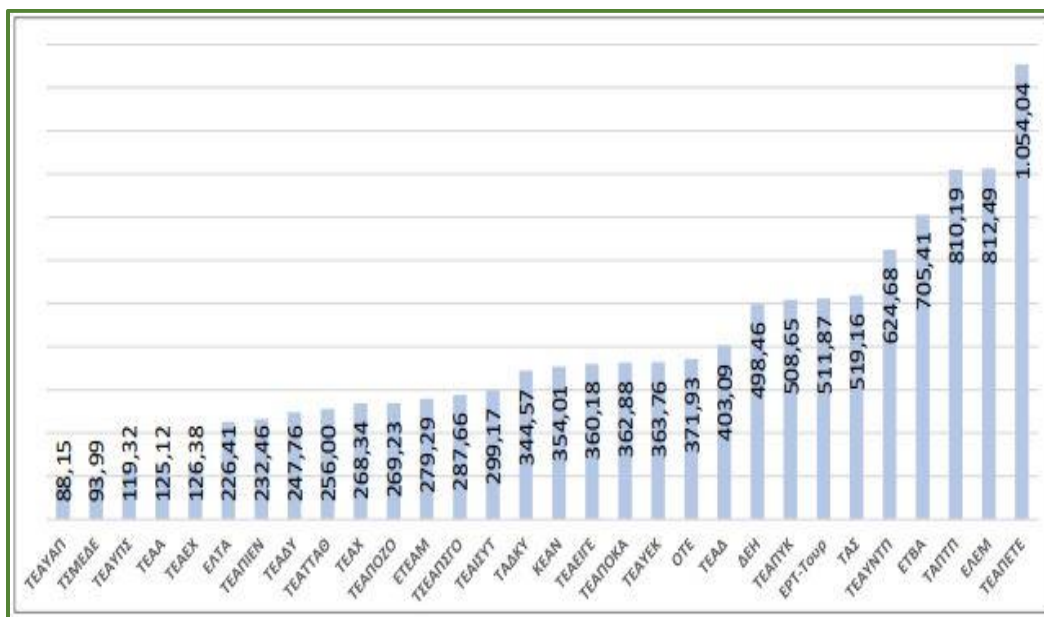
- θεμελίωση με 11½ ή 15½ έτη ασφάλισης (ανάλογα με το έτος έναρξης ασφάλισης)
- απονομή σύνταξης ακόμη και αν δεν έχει εκδοθεί η κύρια σύνταξη
- μη εφαρμογή των διατάξεων περί διπλοσυνταξιούχων καθώς οι δικαιούχοι μπορούσαν να λαμβάνουν και άλλη επικουρική σύνταξη
- εισφορές ασφαλισμένου που δεν ξεπερνούσαν το 3% αφού το 85% των εσόδων προερχόταν από φόρους υπέρ τρίτων (*ibid.*, σ. 2 – 3, Σιούλη, 2021 και Ληξουριώτης, 2013).

Το ΤΕΑΕΥΕΕΟ²⁰ εντάχθηκε με τον ν. 2676/1999 στο ΙΚΑ – ΤΕΑΜ και επιπλέον, με τον ν. 4093/2012, καταργήθηκε η χορήγηση συντάξεων στα μέλη του, με εξαίρεση αυτών που δεν λάμβαναν άλλη επικουρική σύνταξη (Ληξουριώτης, ό.π., σ. 646). Η Σιούλη (ό.π., σ. 207) αναφέρει ότι το εν λόγω ταμείο χρησιμεύει ως παράδειγμα, αφενός, μιας πτυχής του συνδικαλιστικού κινήματος που συναλλάσσεται με την πολιτική εξουσία και, αφετέρου, της βούλησης των κυβερνήσεων να υποχωρούν στις συνδικαλιστικές πιέσεις και να παραχωρούν προνόμια (Σιούλη, ό.π., σ. 207).

Στο Διάγραμμα 3.8 που ακολουθεί, παρατηρούμε ότι, το 2017, έτος ένταξης των φορέων επικουρικής ασφάλισης στο ΕΤΕΑ (μετέπειτα ΕΤΕΑΕΠ – Ενιαίο Ταμείο

²⁰ Το Ταμείο ήταν γνωστό και ως «ταμείο των εργατοπατέρων» και, παρόλο που η σύστασή του ήταν δημιούργημα του Αριστείδη Δημητράτου, υπουργού Εργασίας του καθεστώτος Μεταξά, οι ευνοϊκές ρυθμίσεις συνέχισαν και μεταπολεμικά: το 1953 θεσπίστηκε ρύθμιση σύμφωνα με την οποία μέλη του Ταμείου μπορούσαν να λάβουν σύνταξη με 750 ημερομίσθια, συμπληρωμένο το 55^ο έτος ηλικίας και έχοντας προσφέρει «εθνικής υπηρεσίας» (Μέτωπο Ιστορίας, 2017).

Επικουρικής Ασφάλισης & Εφάπαξ Παροχών), οι ανισότητες στις παροχές ήταν σημαντικότερες. Επίσης παρατηρούμε ότι όλες οι πρώτες θέσεις (με τις υψηλότερες παροχές) καταλαμβάνονται από τα ενταχθέντα (στο ΕΤΕΑ) ταμεία ΔΕΚΟ και τραπεζών.

Πηγή: Τμήμα Στατιστικών και Μελετών του ΕΤΕΑΕΠ, σε Σιούλη (ό.π., σ. 230)

Διάγραμμα 3.8

Μέση επικουρική σύνταξη ανά ενταχθέντα στο ΕΤΕΑ φορέα, 31/12/2017

Ένα άλλο παράδειγμα, ενδοκλαδικό αυτή τη φορά, είναι η ανισότητα στην προστασία από τον ασφαλιστικό κίνδυνο που υπήρχε εντός του ΟΑΕΕ, του φορέα που προέκυψε από την ενοποίηση των ΤΕΒΕ, ΤΑΕ, ΤΣΑ και λειτούργησε από 1/1/2007 έως 31/12/2016. Οι συνταξιοδοτικές παροχές για τους προερχόμενους από το ΤΕΒΕ ήταν σαφώς καλύτερες από τις αντίστοιχες του ΤΑΕ και κατά πολύ καλύτερες από αυτές των αυτοκινητιστών (ΤΣΑ).

Για παράδειγμα, μία μέση σύνταξη γήρατος ΤΕΒΕ με 35 έτη ασφάλισης, το 2002, θα απέδιδε 637,08€. Σε αυτό το ποσό θα προστίθετο και η «βασική σύνταξη»²¹ η οποία ήταν

²¹ Η βασική σύνταξη ήταν το τετραπλάσιο του ποσού της μηνιαίας εισφοράς της πρώτης ασφαλιστικής κατηγορίας ΤΕΒΕ και προστίθετο στο ποσό που προέκυπτε από τον υπολογισμό της σύνταξης. Η βασική σύνταξη δεν αποτελούσε προϊόν ανταπόδοσης, καθώς ο ασφαλισμένος του ΤΕΒΕ δεν είχε εισφέρει για αυτήν, αντιθέτως, χορηγούνταν από το Ταμείο σε όλους τους συνταξιούχους.

123,26€ για το έτος 2002, και το συνολικό ποσό θα διαμορφωνόταν στα 760,34€ (Αναστασόπουλος & Μπεγέτης, 2004).

Οι ασφαλισμένοι του ΤΣΑ, στη συντριπτική πλειονότητά τους, κατέβαλλαν μία ενιαία (άνευ ασφαλιστικών κατηγοριών) εισφορά και το ποσό της σύνταξής τους καθοριζόταν από ετήσιες κλίμακες όπως αυτή που περιλαμβάνεται στον Πίνακα 3.3.

Πίνακας 3.3

Κλίμακα συντάξεων ΤΣΑ 1/1/2009 – 31/12/2009

Γ Η Ρ Α Τ Ο Σ			Θ Α Ν Α Τ Ο Υ	
ΕΤΗ			ΕΤΗ	70%
15	ΒΑΣΙΚΗ	276,00 €	15	193,20 €
16	3%	284,28 €	16	199,00 €
17	6%	292,56 €	17	204,79 €
18	9%	300,84 €	18	210,59 €
19	12%	309,12 €	19	216,38 €
20	15%	317,40 €	20	222,18 €
21	18%	325,68 €	21	227,98 €
22	21%	333,96 €	22	233,77 €
23	24%	342,24 €	23	239,57 €
24	27%	350,52 €	24	245,36 €
25	30%	358,80 €	25	251,16 €
26	33%	367,08 €	26	256,96 €
27	36%	375,36 €	27	262,75 €
28	39%	383,64 €	28	268,55 €
29	42%	391,92 €	29	274,34 €
30	45%	400,20 €	30	280,14 €
31	48%	408,48 €	31	285,94 €
32	51%	416,76 €	32	291,73 €
33	54%	425,04 €	33	297,53 €
34	57%	433,32 €	34	303,32 €
35	60%	441,60 €	35	309,12 €

Πηγή: ΟΑΕΕ

http://www.oaee.gr/syntaxeis.asp?catsyn_id=174&banner_pgc=10

Συνεπώς, συνταξιούχος του ΤΣΑ με ασφαλιστικό βίο 35 ετών θα δικαιωνόταν σύνταξης 441,60€. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο υπολογισμός της σύνταξης του ΤΕΒΕ ήταν με τιμές 2002 ενώ του ΤΣΑ με τιμές 2009. Το 2009, η βασική σύνταξη του ΤΕΒΕ είχε φτάσει τα 220€ κάτι που σημαίνει ότι οι συντάξεις του ΤΕΒΕ ήταν

υπερδιπλάσιες από αυτές του ΤΣΑ. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι το 2006, τελευταίο έτος λειτουργίας των ΤΕΒΕ, ΤΑΕ και ΤΣΑ, η μέση εισφορά κλάδου σύνταξης του ΤΕΒΕ ήταν ελαφρώς μικρότερη από αυτή της μέσης εισφοράς του ΤΣΑ. Επιπλέον, ο κοινωνικός φόρος που αποδιδόταν στο ΤΣΑ ήταν υψηλότερος από αυτόν του ΤΕΒΕ. Εν κατακλείδι, οι ασφαλισμένοι του ΤΣΑ, έχοντας εισφέρει περισσότερο από αυτούς του ΤΕΒΕ, λάμβαναν υποδιπλάσιες συντάξεις.

Το άρθρο 7 του ν. 2676/1999 προέβλεπε μια τριετή μεταβατική περίοδο για τις συντάξεις του ΟΑΕΕ²² κατά τη διάρκεια της οποίας οι υποψήφιοι συνταξιούχοι θα είχαν το δικαίωμα να επιλέγουν με ποιες καταστατικές διατάξεις επιθυμούσαν να συνταξιοδοτηθούν (του τ. ΟΑΕΕ ή των εντασσόμενων σε αυτόν ΤΕΒΕ, ΤΑΕ, ΤΣΑ). Ο σκοπός του νομοθέτη ήταν προφανής: με τη λήξη της μεταβατικής περιόδου όλες οι συντάξεις των ασφαλισμένων του ΟΑΕΕ θα απονέμονταν με κοινές διατάξεις (ΟΑΕΕ) προκειμένου να κλείσει²³ η «ψαλίδα» μεταξύ ΤΕΒΕ και των άλλων δύο ενταχθέντων φορέων, ΤΑΕ και ΤΣΑ που χορηγούσαν χαμηλότερες παροχές).

Όμως, με το άρθρο 8 του ν. 3552/2007 καταργήθηκε η ως άνω τριετής προθεσμία και έτσι παρατάθηκε επ' αόριστον η ισχύς των καταστατικών διατάξεων των τριών εντασσόμενων ταμείων. Ήταν ξεκάθαρο ότι ο νομοθέτης επιθυμούσε την «ευνοϊκότερη μεταχείριση» των προερχόμενων από το ΤΕΒΕ ασφαλισμένων (Αναγνώστου – Δεδούλη, 2009, παράγραφος ΙΑ.) Ο νόμος 3552 δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ στις 4/4/2007, τρεις μόλις μήνες μετά την έναρξη λειτουργίας του ΟΑΕΕ, κάτι που μαρτυρά τη σπουδή της τότε κυβέρνησης να μην καταργηθούν τα προνόμια του πρώην ΤΕΒΕ.

²² Με το άρθρο 1 του νόμου 2676/1999 «συνιστάται ΝΠΔΔ με την επωνυμία Οργανισμός Ασφάλισης Ελευθέρων Επαγγελματιών (ΟΑΕΕ)». Όμως ο ΟΑΕΕ λειτούργησε 8 χρόνια αργότερα, την 1^η/1/2007.

²³ Μετά την τριετή μεταβατική περίοδο η διαφορά συνταξιοδοτικών παροχών μεταξύ ΤΕΒΕ και ΤΑΕ/ΤΣΑ δεν θα εξαφανιζόταν αλλά θα μειωνόταν.

3.8.1.3 Πιστοποιημένοι ιδιώτες στη μάχη κατά των εκκρεμών συντάξεων

Ένα από τα πιο πιεστικά προβλήματα στον χώρο της κοινωνικής ασφάλισης τα τελευταία χρόνια υπήρξε ο μεγάλος αριθμός εκκρεμών συντάξεων που είχαν σωρευτεί στα αρμόδια τμήματα των ενταχθέντων στον e-ΕΦΚΑ ασφαλιστικών φορέων. Το πρόβλημα οξύνθηκε το 2017, στην αυγή της λειτουργίας του ενιαίου φορέα, αφού εκτός των λειτουργικών και οργανωτικών προβλημάτων που δημιουργήθηκαν από το εγχείρημα της συνένωσης όλων σχεδόν των ασφαλιστικών φορέων της χώρας υπό την ομπρέλα του e-ΕΦΚΑ, υπήρξε και το φαινόμενο της μαζικής κατάθεσης αιτήσεων συνταξιοδότησης υπό τον φόβο μειώσεων παροχών που προβλέπονταν στον «νόμο Κατρούγκαλου» (ν. 4387/2016). Το 2017, το Υπουργείο Εργασίας εκτιμούσε ότι οι εκκρεμείς συντάξεις ξεπερνούσαν τις 315.000 (Σαλούρου, 2017).

Το διαχρονικό και δυσεπίλυτο πρόβλημα επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν όλες οι κυβερνήσεις με διάφορα νομοθετήματα, ένα εκ των οποίων ήταν και ο νόμος 4798/2021 ο οποίος άνοιγε τον δρόμο για τη σύμπραξη e-ΕΦΚΑ και ιδιωτών. Οι ιδιώτες, αφού θα λάμβαναν κάποια πιστοποίηση από τον e-ΕΦΚΑ, θα μπορούσαν να συντάσσουν σχέδιο συνταξιοδοτικής απόφασης και, εν συνεχεία, οι υπάλληλοι του φορέα θα εξέδιδαν την απόφαση. Οι κατ' αποκοπήν αποζημιώσεις των πιστοποιημένων ιδιωτών θα ορίζονταν με υπουργική απόφαση και θα ήταν «αφορολόγητες, ακατάσχετες και ανεκχώρητες» αλλά και απαλλαγμένες από κάθε εισφορά (άρθρο 255 του ν. 4798/2021).

Όλως περιέργως, ο ίδιος ο e-ΕΦΚΑ, μέσω της ιστοσελίδας του, προέκρινε ως «συμπερότερη λύση» για τον υποψήφιο συνταξιούχο την ανάθεση της υπόθεσής του σε πιστοποιημένο ιδιώτη (λογιστή Α' τάξης ή δικηγόρο) καθώς υπήρχε η εκτίμηση ότι ο χρόνος έκδοσης της απόφασης θα ήταν κατά πολύ μικρότερος (ΑΠΕ-ΜΠΕ, 2022). Σύμφωνα με διαδικτυακή ανάρτηση του φορέα, ο ανώτατος αριθμός υποθέσεων που μπορεί να αναλάβει ανά μήνα ο πιστοποιημένος επαγγελματίας ανέρχεται σε πέντε και ο προσερχόμενος σε αυτόν υποψήφιος συνταξιούχος δεν καταβάλλει αμοιβή. Ο επαγγελματίας αμείβεται απευθείας από τον e-ΕΦΚΑ με το ποσό των 250€ για κάθε υπόθεση (Η Καθημερινή, 2022).

Παρατηρεί κανείς ότι, παρότι ο νομοθέτης έχει ως σκοπό την επιτάχυνση της έκδοσης αποφάσεων, οι πιστοποιημένοι δεν μπορούν να αναλάβουν πάνω από πέντε υποθέσεις μηνιαίως. Αντίθετα, με έτερο νομοθέτημα (ν. 4764/2020, άρθρο 107), προβλεπόταν η με δμηνη σύμβαση ανάθεση έργου σε συνταξιούχους υπαλλήλους του e-ΕΦΚΑ προκειμένου

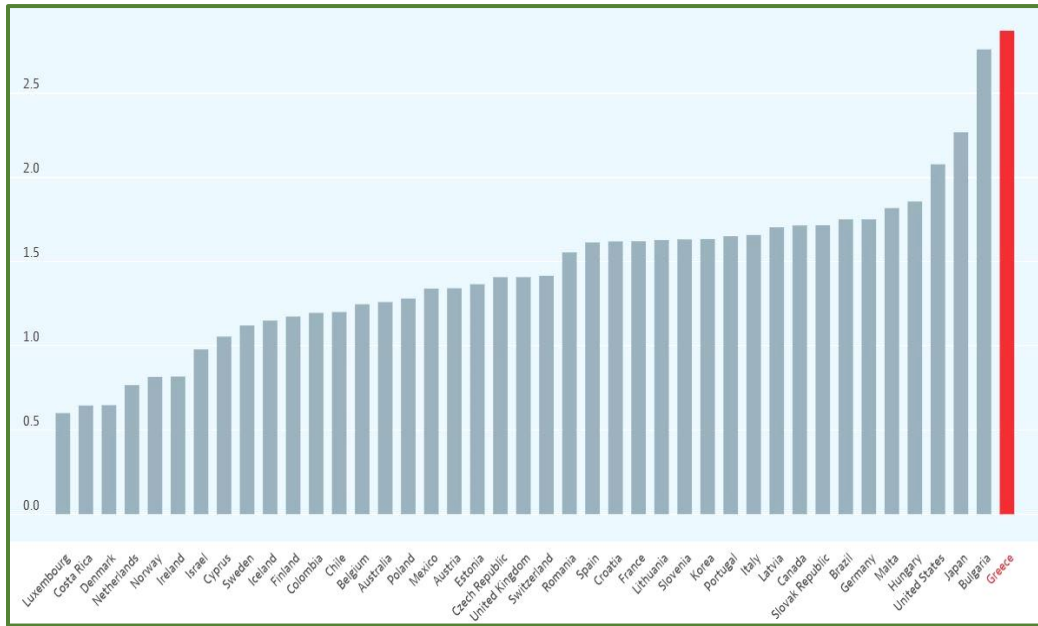
να επεξεργάζονται συνταξιοδοτικές υποθέσεις, ο αριθμός των οποίων έπρεπε να είναι τουλάχιστον 60, μηνιαίως. Με κοινή υπουργική απόφαση, η αμοιβή των συμβασιούχων υπαλλήλων ορίστηκε σε 700€ μηνιαίως (μεικτά), με την προϋπόθεση ότι δεν θα επεξεργάζονταν κάτω από 40 φακέλους τον μήνα καθώς σε αυτήν την περίπτωση δεν θα λάμβαναν καθόλου αμοιβή. Συνεπώς, στην καλύτερη περίπτωση, οι συμβασιούχοι θα λάμβαναν 11€ ανά υπόθεση.

Ανανέωση της σύμβασης δεν προβλεπόταν, ενώ, για τους ιδιώτες προβλεπόταν το δικαίωμα να συμμετάσχουν τρεις φορές σε εξετάσεις πιστοποίησης αν αποτύγχαναν στις δύο πρώτες. Μπορεί εύκολα κανείς να υπολογίσει το ποσό που θα λάμβανε συνταξιούχος υπάλληλος αν αμειβόταν με 250€ για κάθε υπόθεση έστω και αν η αμοιβή δεν ήταν αφορολόγητη ή ακατάσχετη. Κάποιος τότε θα μιλούσε, δικαίως, για διασπάθιση δημόσιου χρήματος. Είναι προφανές ότι διαφορετική διαπραγματευτική ισχύς (των διαφόρων κοινωνικών ομάδων) παράγει και διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα.

3.9 Διαφθορά και σύστημα υγείας

Καταστροφικές δαπάνες υγείας (catastrophic health expenditure) ονομάζονται τα ποσά που δαπανά για σκοπούς υγείας ένα νοικοκυριό και τα οποία ξεπερνούν το 40% του εναπομείναντος εισοδήματος, αφού έχουν εκπληρωθεί οι βασικές ανάγκες διαβίωσης (τροφή, στέγαση κ.λπ.). Αυτός είναι ο πιο συνηθισμένος ορισμός περί καταστροφικών δαπανών λέει ο ΟΟΣΑ (OECD, 2009), ένα είδος δαπανών στο οποίο είναι ιδιαίτερα εκτεθειμένα τα ελληνικά νοικοκυριά σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τις Πολιτικές και τα Συστήματα Υγείας (European Observatory on Health Systems and Policies, 2021).

Η Ελλάδα είναι η τρίτη χώρα στην Ε.Ε. σε άμεσες δαπάνες υγείας, δηλ. δαπάνες που δεν καλύπτονται ασφαλιστικά και δεν αποζημιώνονται (ονομάζονται *out-of-pocket spending* ή OOP). Οι *out-of-pocket* δαπάνες μειώνουν άμεσα το εισόδημα ή τις αποταμιεύσεις και στην Ελλάδα συνιστούν το 35% των συνολικών δαπανών υγείας τη στιγμή που ο μέσος ευρωπαϊκός όρος είναι το 15,4% (*ibid.*, σ. 15). Επίσης, η Ελλάδα είναι η πρώτη χώρα σε φαρμακευτική δαπάνη (ως ποσοστό του ΑΕΠ) από όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ όπως φαίνεται και στο *Διάγραμμα 3.9*.

Πηγή: ΟΟΣΑ, 2021

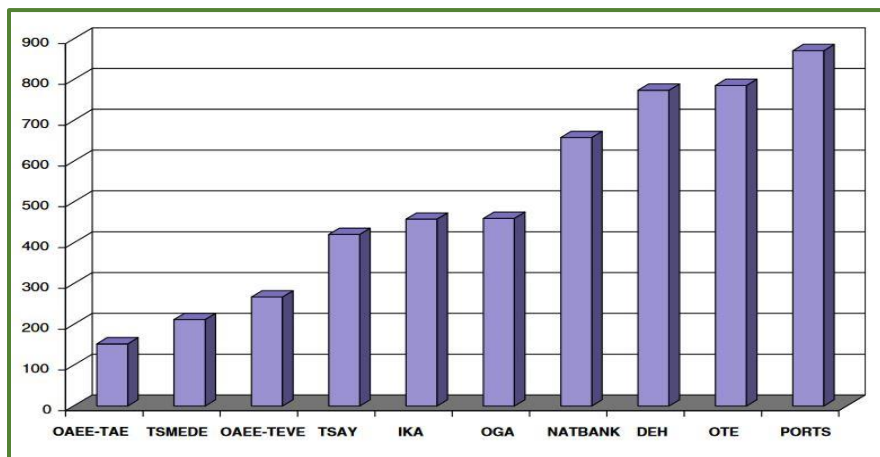
<https://data.oecd.org/healthres/pharmaceutical-spending.htm>

Διάγραμμα 3.9

Φαρμακευτική δαπάνη ως ποσοστό του ΑΕΠ σε χώρες του ΟΟΣΑ, 2021

Μέχρι τις πρώτες ουσιαστικές συγχωνεύσεις ταμείων τη δεκαετία του 2010, η υποχρεωτική ασφάλιση υγείας στην Ελλάδα περνούσε μέσα από τα εκατοντάδες ασφαλιστικά ταμεία. Το γεγονός αυτό δημιουργούσε ένα τοπίο δαιδαλώδες και κατακερματισμένο και, στην καλύτερη περίπτωση, μείωνε τη διαπραγματευτική ικανότητα των φορέων ως προς τις τιμές των φαρμάκων (Kalavrezou & Jin, 2021). Ήτοι, το φαινόμενο των κλαδικών ανισοτήτων και διαφορών που εξετάσαμε παραπάνω, λειτουργούσε και σε επίπεδο παροχών υγείας και φαρμακευτικής δαπάνης. Ο Yfantopoulos (2008) λέει ότι οι ασφαλισμένοι των ταμείων ΔΕΚΟ και τραπεζών προκαλούσαν τετραπλάσια φαρμακευτική δαπάνη από ασφαλισμένους του ΟΑΕΕ-ΤΑΕ.

Το Διάγραμμα 3.10 αποτυπώνει τη μέση φαρμακευτική δαπάνη στην Ελλάδα κατά φορέα ασφάλισης για το έτος 2006. Προκειμένου να αντιληφθεί κανείς τις διαφορές και τα επίπεδα διακύμανσης δαπανών ανά φορέα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, βάσει απογραφής του 2001, το ΙΚΑ ασφάλιζε το 50,5% του πληθυσμού, ο ΟΑΕΕ-ΤΑΕ το 3,8% και το ΤΑΠ-ΟΤΕ το 1,5% των ασφαλισμένων (*ibid.*, ενότητα: The Greek Health System).

Πηγή: Στοιχεία OECD 2005, όπως παρατίθενται σε Yfantopoulos (2008)

Διάγραμμα 3.10

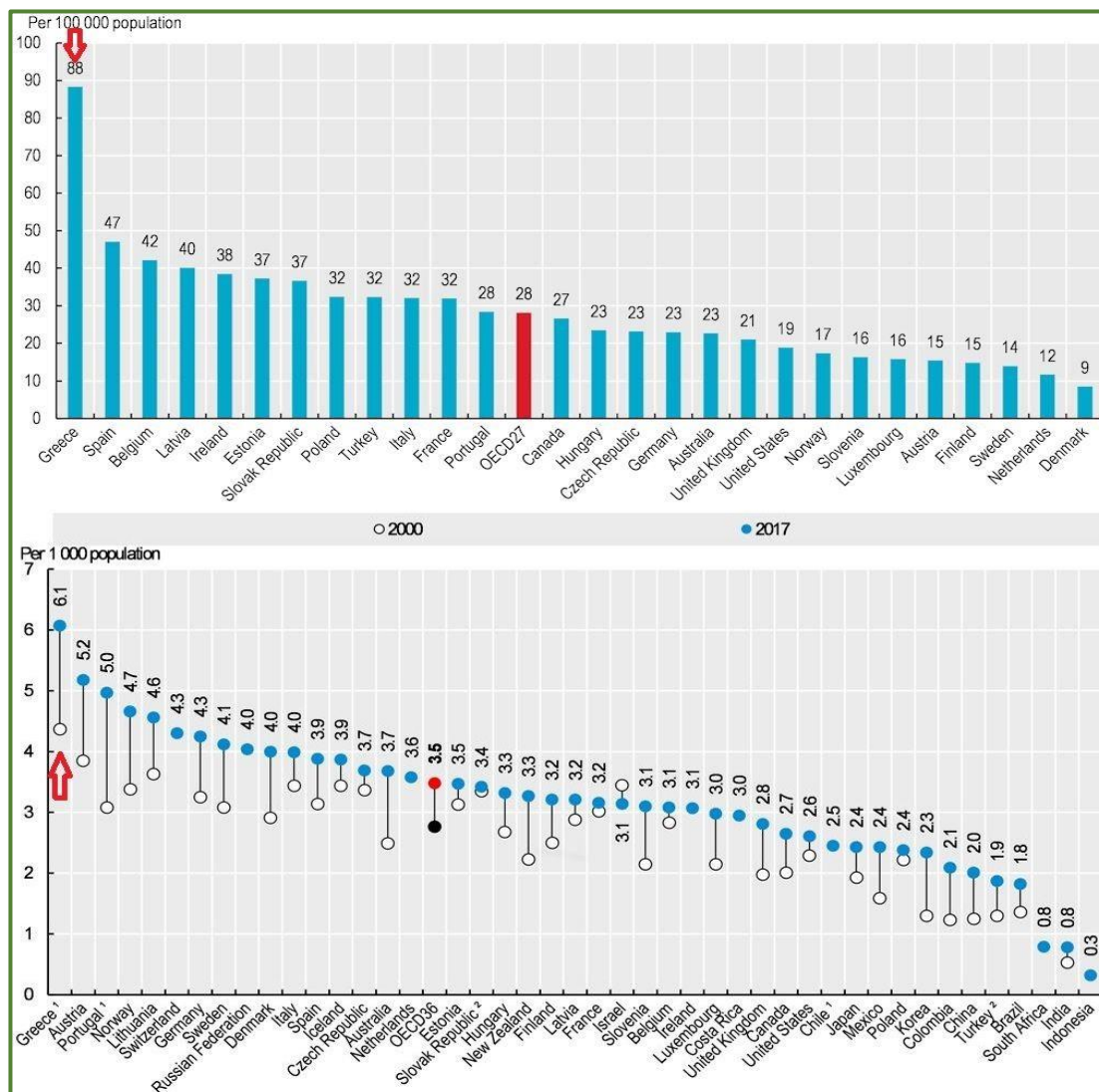
Φαρμακευτική δαπάνη ανά ασφαλιστικό φορέα, 2006

Η δημόσια φαρμακευτική δαπάνη έβαινε ραγδαία αυξανόμενη μέχρι την έλευση της οικονομικής κρίσης: από 1,278 δισ. € το 2000 εκτινάχθηκε σε 5,090 δισ. € το 2009 (Σύνδεσμος Φαρμακευτικών Επιχειρήσεων Ελλάδας & IOBE, 2012). Έκτοτε έχουν λεχθεί και γραφεί πολλά για το αποκαλούμενο «πάρτι στην Υγεία»²⁴ (Η Καθημερινή, 2017) αλλά το υπόβαθρο, σε έναν βαθμό ήταν οι αθέατες συναλλαγές πολιτικής εξουσίας και ομάδων συμφερόντων, όπως υποστηρίζουν οι Mossialos & Allin (2005) χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την προσπάθεια μεταρρύθμισης του συστήματος υγείας το 2001 από τον Αλέκο Παπαδόπουλο.

Μία από τις ομάδες που αντέδρασαν εντονότερα στην αποπειραθείσα μεταρρύθμιση ήταν ο ιατρικός κλάδος ο οποίος έχει έντονη παρουσία και επιρροή στα κοινοβουλευτικά κόμματα και είναι σε θέση να πιέζει εκ των έσω, όπως έκαναν οι πανεπιστημιακοί γιατροί οι οποίοι αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος των αντιμεταρρυθμιστικών αντιδράσεων του 2001. Η άρνηση του Αλέκου Παπαδόπουλου να μη θίξει τα προνόμια των πανεπιστημιακών γιατρών σήμανε την αντίστροφη μέτρηση για την παραμονή του στο Υπουργείο Υγείας (*ibid.*, σ. 434 – 435). Επιπρόσθετα, φωνές εναντίον της μεταρρύθμισης υπήρχαν μέσα στους

²⁴ Ο βουλευτής Γ. Σούρλας (χειρουργός οφθαλμίατρος, διδάκτωρ Ιατρικής) δήλωσε κάποτε ότι ένα συγκεκριμένο ραδιοσκεύασμα «εισάγεται στην Ελλάδα 623€ και διατίθεται προς τα ασφαλιστικά ταμεία 3.300€». Το ίδιο σκεύασμα, στη Γαλλία, διατίθετο προς 1.087€ σύμφωνα με τον βουλευτή (Ραβανός, 2018).

κόλπους του ΠΑΣΟΚ (το τότε κυβερνών κόμμα) αλλά και στη μείζονα αντιπολίτευση σχετικά με την ενοποίηση του κλάδου υγείας των ασφαλιστικών ταμείων (*ibid.*, σ. 424).

Πηγή: OECD

<https://www.oecd-ilibrary.org/sites/d6227663-en/index.html?itemId=/content/component/d6227663-en>

και

<https://www.oecd-ilibrary.org/sites/b33ab4c1-en/index.html?itemId=/content/component/b33ab4c1-en>

Διάγραμμα 3.11

Αναλογία φαρμακείων και γιατρών σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό στην Ελλάδα

Όσο και να μοιάζει παράδοξο, στην Ελλάδα, με τη μεγαλύτερη αναλογία παγκοσμίως σε φαρμακοποιούς και γιατρούς (άνω και κάτω μέρος του Διαγράμματος 3.11, αντίστοιχα), υπάρχει και η μικρότερη ικανοποίηση αναφορικά με τις παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας,

σύμφωνα με στοιχεία²⁵ της υπηρεσίας Eurofound (2017) της Ευρωπαϊκής Ένωσης²⁶. Οι Lambrelli & O'Donnell (2010), σε σχετική έρευνά τους, υποστηρίζουν ότι η αδυναμία τιθάσευσης της φαρμακευτικής δαπάνης στην προ «τρίοικας» εποχή οφειλόταν στην απουσία συστήματος ελέγχου της συνταγογράφησης. Αυτό σημαίνει ότι οι γιατροί συνταγογραφούσαν χωρίς κίνητρο αυτοσυγκράτησης, ενώ ενδεχομένως να είχαν κίνητρα για υπερσυνταγογράφηση.

Η συνολική φαρμακευτική δαπάνη μειώθηκε στη διάρκεια της μνημονιακής περιόδου, από 6,2 δισ. ευρώ το 2010, σε 3,7 δισ. ευρώ το 2018 (Σύνδεσμος Φαρμακευτικών Επιχειρήσεων Ελλάδας & IOBE, 2019). Είδαμε ότι, όσο το ΑΕΠ της χώρας είχε αυξητική τάση (στην προ κρίσης εποχή), τόσο γιγαντωνόταν και η φαρμακευτική δαπάνη. Επίσης είδαμε ότι όσο πιο εύρωστο (ή «ευγενές») ήταν ένα ταμείο, τόσο υψηλότερη ήταν η φαρμακευτική δαπάνη: η συνταγογράφηση ακολουθούσε τη ροή του χρήματος, τόσο σε κλαδικό όσο και σε εθνικό επίπεδο, χωρίς τους περιορισμούς και τον έλεγχο μιας ηλεκτρονικής παρακολούθησης.

3.10 Ανακεφαλαίωση

Άπαντες συμφωνούν ότι ο πελατειασμός και η διαφθορά (πολιτική ή όχι) άφησαν βαρύ αποτύπωμα στο ελληνικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Η πολιτική διαφθορά δεν είναι φαινόμενο που απαντά αποκλειστικά στην Ελλάδα· αυτό που διαφοροποιεί την Ελλάδα, σε ευρωπαϊκό επίπεδο τουλάχιστον, είναι ότι όλοι οι κρίσιμοι δείκτες που σχετίζονται με την κοινωνική ασφάλιση ή την κοινωνική ασφάλεια και πρόνοια γενικότερα, συνθέτουν μια διόλου κολακευτική για τη χώρα μας εικόνα.

²⁵ Η σχετική μέτρηση αφορούσε στην «αντιλαμβανόμενη ποιότητα των υπηρεσιών υγείας» στις τότε 28 χώρες της Ε.Ε., με την Αυστρία να είναι στην πρώτη θέση και την Ελλάδα στην τελευταία.

²⁶ Σε αντίθεση με την πληθώρα γιατρών και φαρμακοποιών, η Ελλάδα βρίσκεται στις τελευταίες 8 θέσεις μεταξύ των 38 χωρών του ΟΟΣΑ σε αριθμό νοσηλευτών ανά 1.000 κατοίκους (ΟΟΣΑ - <https://data.oecd.org/healthres/nurses.htm>).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΕΡΕΥΝΑ – ΜΕΛΕΤΗ

4.1 Εισαγωγή

Στα προηγούμενα κεφάλαια επιχειρήθηκε μια δευτερογενής έρευνα σχετικά με τις ιδιαιτερότητες αλλά και τις ομοιότητες του ελληνικού ΣΚΑ σε σχέση με αντίστοιχα ξένων χωρών, με έμφαση στην επίδραση της πολιτικής διαφθοράς σε ό,τι αφορά στην εξέλιξη και διαμόρφωσή του. Προκειμένου να υπάρξει και μια πτυχή πρωτογενούς έρευνας στην παρούσα εργασία, διενεργήθηκε η έρευνα που ακολουθεί. Η έρευνα αποσκοπούσε στο να καταγράψει την άποψη των υπαλλήλων του e-ΕΦΚΑ για το φαινόμενο της διαφθοράς στον χώρο της κοινωνικής ασφάλισης καθώς κρίθηκε ότι η άποψή τους θα είχε πιο βαρύνουσα σημασία από ό,τι η άποψη ενός τυχαίου δείγματος/πλήθους ερωτώμενων που δεν θα διέθετε εκ των έσω εμπειρία της κοινωνικής ασφάλισης και της νομοθεσίας που τη διέπει.

4.2 Στόχος των ερευνητικών ερωτημάτων

Τα ερωτήματα της έρευνας προσπαθούν να αποτυπώσουν

- την προσωπική αντίληψη των υπαλλήλων του φορέα αλλά και την όποια ιδεολογική αποδοχή της διαφθοράς (και σε ποιο βαθμό)
- την άποψη των ερωτώμενων περί διαφθοράς στην κοινωνική ασφάλιση
- την άποψή τους για τον τρόπο λειτουργίας του e-ΕΦΚΑ

ώστε, ει δυνατόν, να σχηματισθεί μια εικόνα για το κατά πόσο επηρεάζεται η λειτουργία του φορέα αλλά και η νοοτροπία ή η εργασία των υπαλλήλων από το φαινόμενο της διαφθοράς.

4.3 Μέθοδος έρευνας

Η μέθοδος που επιλέχθηκε είναι η ποσοτική μέθοδος καθώς θεωρείται η καταλληλότερη για περιπτώσεις που σχετίζονται με κοινωνικά φαινόμενα (Μαντζούκας, 2007) και το κύριο αντικείμενο του ερωτηματολογίου ήταν το φαινόμενο της διαφθοράς. Χρησιμοποιήθηκε δομημένο ερωτηματολόγιο το οποίο αποτελούνταν από 20 ερωτήσεις κλειστού τύπου που ήταν χωρισμένες σε δύο κατηγορίες: πολλαπλής επιλογής με μία έως τρεις αποδεκτές απαντήσεις και τύπου Likert, διαβαθμισμένες, σε πενταβάθμια ή εξαβάθμια κλίμακα. Το ερωτηματολόγιο διαμοιράστηκε διαδικτυακά, με απευθείας αποστολή μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου αλλά και με ανάρτησή του σε σελίδα εργαζομένων του ΕΦΚΑ σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης προκειμένου να επιτευχθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερο δείγμα το οποίο και θα ήταν, θεωρητικά, από όλη την Ελλάδα. Οι περισσότερες συλλεχθείσες απαντήσεις ήταν αυτές που προέρχονταν από τη ανάρτηση στο κοινωνικό δίκτυο.

Η συλλογή και η επεξεργασία των απαντήσεων έγινε ηλεκτρονικά και ως λογισμικό χρησιμοποιήθηκε η δωρεάν εφαρμογή Google Forms. Του ερωτηματολογίου προηγούνταν ενημερωτικό σημείωμα το οποίο γνωστοποιούσε στους συμμετέχοντες ότι διασφαλίζεται η ανωνυμία τους και ότι τα δεδομένα συλλέγονται αποκλειστικά για στατιστικούς σκοπούς και χρήση της παρούσας έρευνας. Οι απαντήσεις που συλλέχθηκαν ήταν 206.

4.4 Αποτελέσματα – διαγράμματα – περιγραφική στατιστική

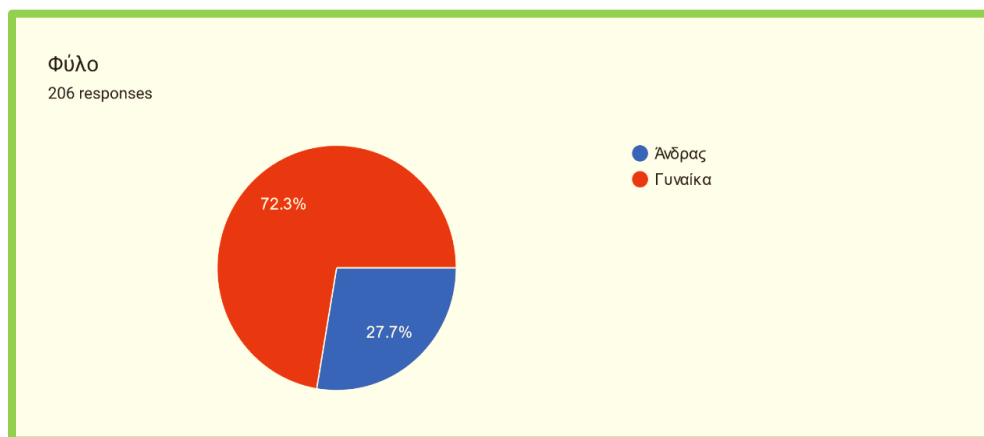
4.4.1 Δημογραφική ανάλυση

Οι ερωτήσεις που αφορούσαν στα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος ήταν στην αρχή του ερωτηματολογίου.

Ερώτηση 1. Φύλο

Από τους 206 υπαλλήλους που συμμετείχαν στην έρευνα, οι 149 ήταν γυναίκες και οι 57 ήταν άνδρες. Οι γυναίκες αποτελούσαν το 72,3% του δείγματος και οι άντρες το 27,7% του

δείγματος όπως φαίνεται και στο *Διάγραμμα 4.1* κάτι το οποίο ήταν φυσιολογικό καθώς το οι γυναίκες υπερτερούν αριθμητικά στον φορέα.

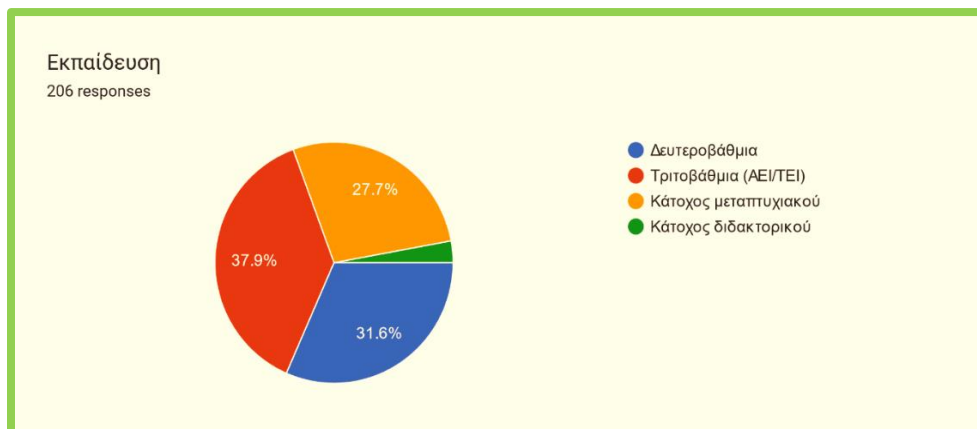
Διάγραμμα 4.1
Κυκλικό γράφημα συχνότητας φύλου συμμετεχόντων

Ερώτηση 2. Επίπεδο εκπαίδευσης

Οι συμμετέχοντες:

- i. σε ποσοστό 31,6% απάντησαν ότι είναι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- ii. σε ποσοστό 37,9% απάντησαν ότι είναι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης
- iii. σε ποσοστό 31,6% απάντησαν ότι είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού
- iv. σε ποσοστό 2,9% απάντησαν ότι είναι κάτοχοι διδακτορικού.

Στο δείγμα, όπως φαίνεται στο *Διάγραμμα 4.2*, προφανώς υπερεκπροσωπούνται οι κάτοχοι μεταπτυχιακών και διδακτορικών τίτλων αλλά αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι το ερωτηματολόγιο αναρτήθηκε σε σελίδα κοινωνικής δικτύωσης και είναι πιο πιθανό να λάβει μέρος στην έρευνα κάποιος κάτοχος μεταπτυχιακού που έχει διεξαγάγει αντίστοιχη έρευνα στα πλαίσια διπλωματικής εργασίας.

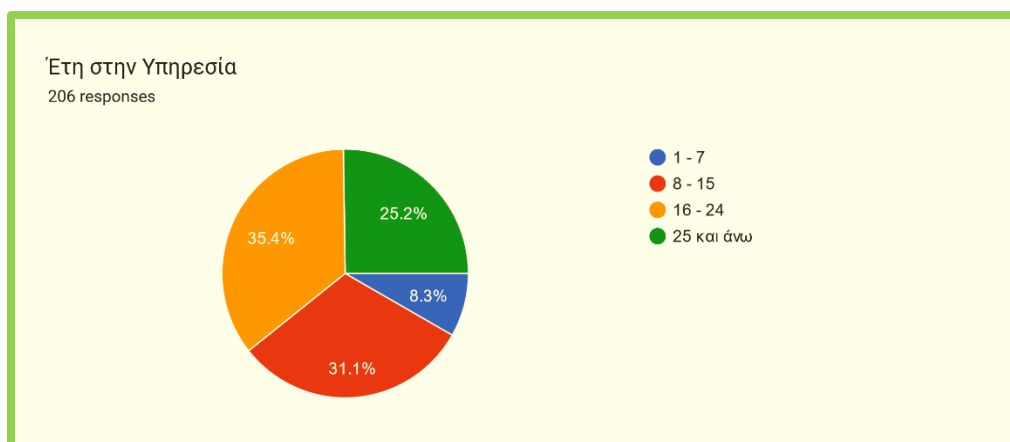

Διάγραμμα 4.2

Κυκλικό γράφημα κατανομής βάσει εκπαιδευτικού επιπέδου

Ερώτηση 3. Έτη στην υπηρεσία

Οι έχοντες 1 – 7 έτη στην υπηρεσία ανέρχονται στο 8,3% του δείγματος, όσοι έχουν συμπληρώσει από 8 – 15 έτη αποτελούν το 31,1% του δείγματος, οι συμμετέχοντες με 16 – 24 έτη υπηρεσίας είναι το 35,4% του συνόλου και όσοι έχουν 25 έτη υπηρεσίας και άνω αποτελούν το 25,2% του δείγματος. Βάσει των δεδομένων, το 60,6% έχει συμπληρώσει πλέον των 16 ετών υπηρεσίας.

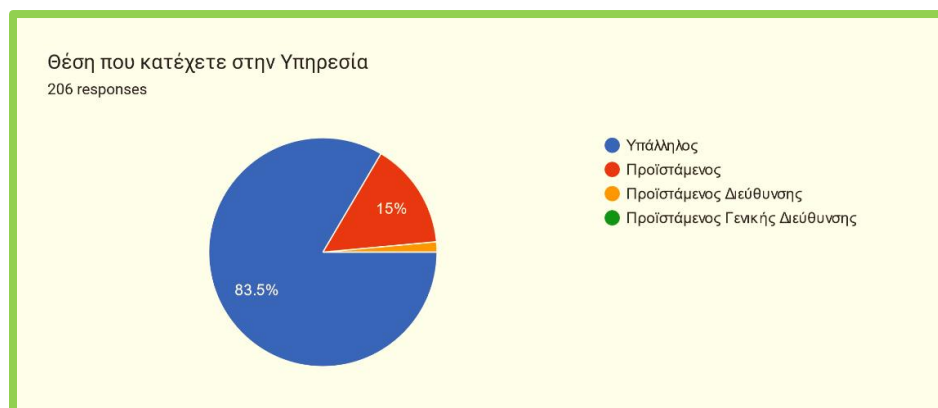

Διάγραμμα 4.3

Κυκλικό γράφημα κατανομής βάσει ετών υπηρεσίας

Ερώτηση 4. Θέση που κατέχετε στον φορέα

Όπως ήταν αναμενόμενο, η πλειονότητα των συμμετεχόντων (ποσοστό 83,5%) ήταν υπάλληλοι. Οι ερωτώμενοι δήλωσαν προϊστάμενοι σε ποσοστό 15% και διευθυντές σε ποσοστό 1,5%.

Διάγραμμα 4.4

Κυκλικό γράφημα κατανομής βάσει θέσης στην υπηρεσία

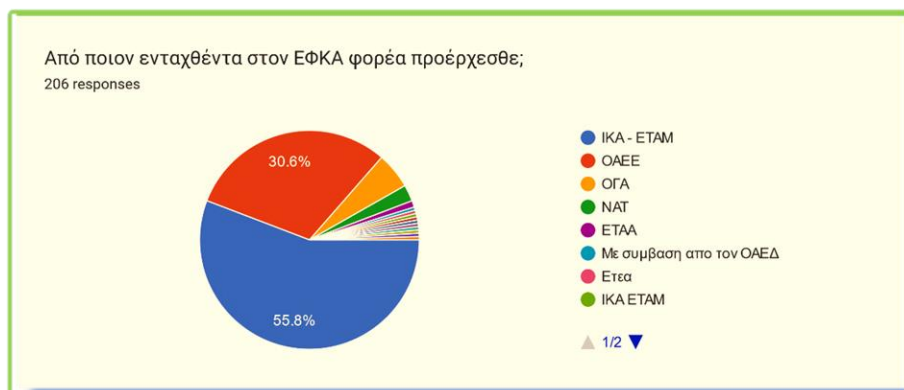
Ερώτηση 5. Από ποιον ενταχθέντα στον ΕΦΚΑ φορέα προέρχεσθε;

Η ανάλυση των στατιστικών στοιχείων έδειξε ότι οι συμμετέχοντες προέρχονται από

- ο το τ. ΙΚΑ – ΕΤΑΜ σε ποσοστό 55,8%
- ο τον τ. ΟΑΕΕ σε ποσοστό 30,6%
- ο τον ΟΓΑ σε ποσοστό 5,3%
- ο το τ. ΕΤΑΑ²⁷ σε ποσοστό 3,1%
- ο το ΝΑΤ σε ποσοστό 2,9%
- ο το τ. ΕΤΕΑ²⁸ σε ποσοστό 1,3%
- ο Άλλο 1,0%

²⁷ Ενιαίο Ταμείο Ανεξάρτητα Απασχολούμενων (ενταχθέντα σε αυτό: ΤΣΑΥ, ΤΑΝ, ΤΣΜΕΔΕ)

²⁸ Ενιαίο Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης, σήμερα ΕΤΕΑΕΠ (Ενιαίο Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης και Εφάπαξ Παροχών)

Διάγραμμα 4.5

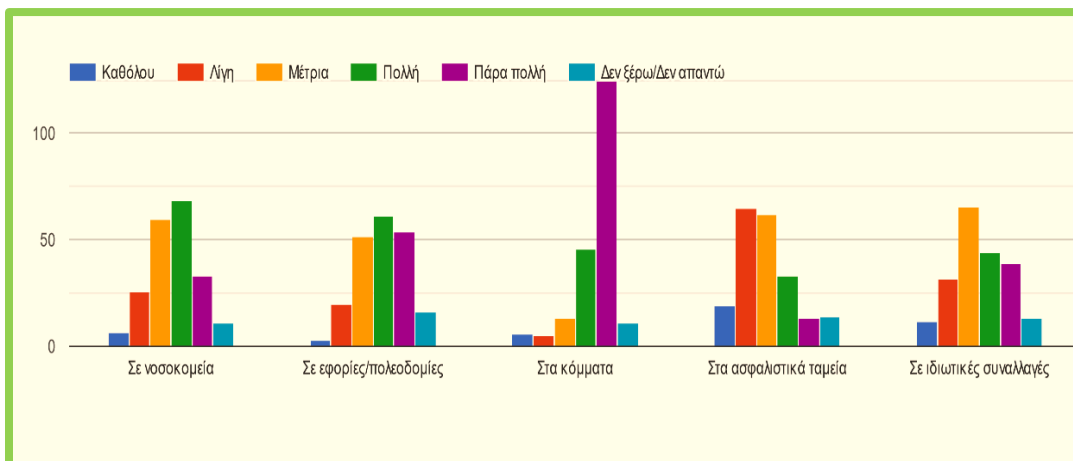
Γράφημα κατανομής δείγματος ως προς τη θέση στον φορέα

4.4.2 Κυρίως ερωτηματολόγιο

Ερώτηση 6. Υπάρχει διαφθορά... :

	Καθόλου	Λίγη	Μέτρια	Πολλή	Πάρα πολλή	Δεν ξέρω/Δεν απαντώ
Σε νοσοκομεία	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Σε εφορίες/πολεοδομίες	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Στα κόμματα	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Στα ασφαλιστικά ταμεία	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Σε ιδιωτικές συναλλαγές	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Η ερώτηση 6 ήταν διαβαθμισμένη σε εξαβάθμια κλίμακα Likert καθώς η πρόθεση ήταν να αξιολογηθούν και, κυρίως, να ιεραρχηθούν οι απόψεις των συμμετεχόντων ως προς το που είναι πιο έντονο το φαινόμενο της διαφθοράς (με δεδομένες πέντε επιλογές).

Διάγραμμα 4.6

Κατανομή απόψεων ως προς το που συναντάται περισσότερη διαφθορά

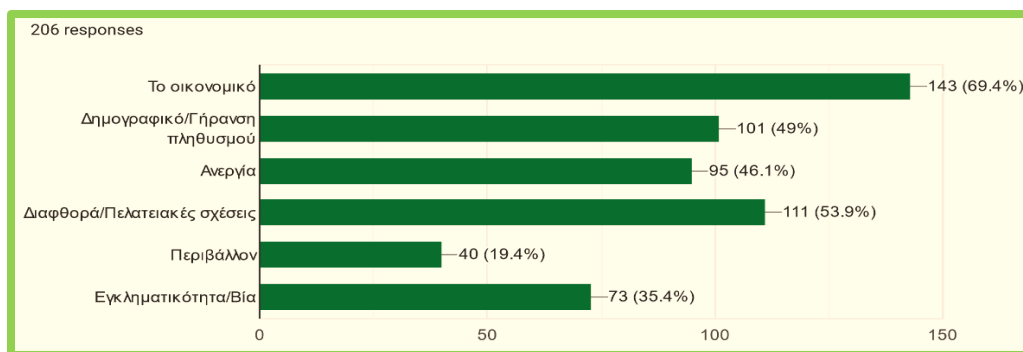
Ως προς το που συναντάται «πολλή» διαφθορά, οι ερωτώμενοι απάντησαν, κατά σειρά, στα νοσοκομεία (69/206), σε εφορίες/πολεοδομίες (61/206) και στα κόμματα (46/206). Όμως, ως προς το που συναντάται «πάρα πολλή» διαφθορά, οι περισσότεροι (125/206) απάντησαν στα κόμματα, με τις εφορίες/πολεοδομίες να ακολουθούν (55/206). Στο γράφημα αποτυπώνεται καθαρά η διαφορά («Στα κόμματα», μοβ ράβδος). Έρευνα της Διεθνούς Διαφάνειας δείχνει ότι ο θεσμός των κομμάτων θεωρείται ο πιο διεφθαρμένος παγκοσμίως, όμως στην Ελλάδα η τάση αυτή είναι από τις πιο έντονες στην Ευρώπη (Transparency International, 2004).

Ερώτηση 7.

Ποια από τα παρακάτω προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας θεωρείτε πιο σημαντικά;

- Το οικονομικό
- Δημογραφικό/Γήρανσηπληθυσμού
- Ανεργία
- Διαφθορά/Πελατειακές σχέσεις
- Περιβάλλον
- Εγκληματικότητα/Βία

Προκειμένου να αποτυπώνεται η ιεράρχηση των προτιμήσεων, οι συμμετέχοντες μπορούσαν να επιλέξουν έως τρεις απαντήσεις. Όπως φαίνεται και στο *Διάγραμμα 4.7*, το πρόβλημα της οικονομίας συγκεντρώνει τις περισσότερες απαντήσεις ως προς τη σημαντικότητα (143 απαντήσεις), με δεύτερη επιλογή να είναι το φαινόμενο της διαφθοράς και των πελατειακών σχέσεων (111 απαντήσεις).

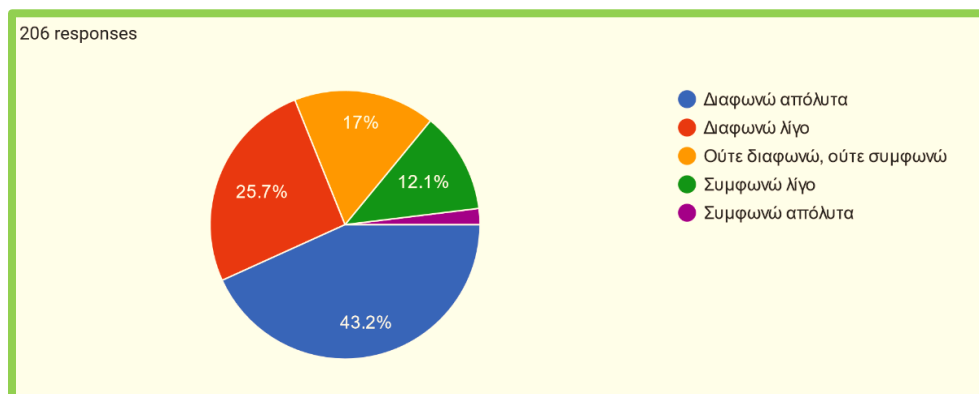
Διάγραμμα 4.7

Κατανομή απόψεων ως προς τη σημαντικότητα προβλημάτων/φαινομένων

Ερώτηση 8.

Η νομοθεσία κατά της διαφθοράς είναι επαρκώς αυστηρή στην Ελλάδα. Συμφωνείτε;

Στο *Διάγραμμα 4.8* οι απόλυτα διαφωνούντες (43,2%) και οι λίγο διαφωνούντες (25,7%) αποτελούν σχεδόν το 70% των συμμετεχόντων.

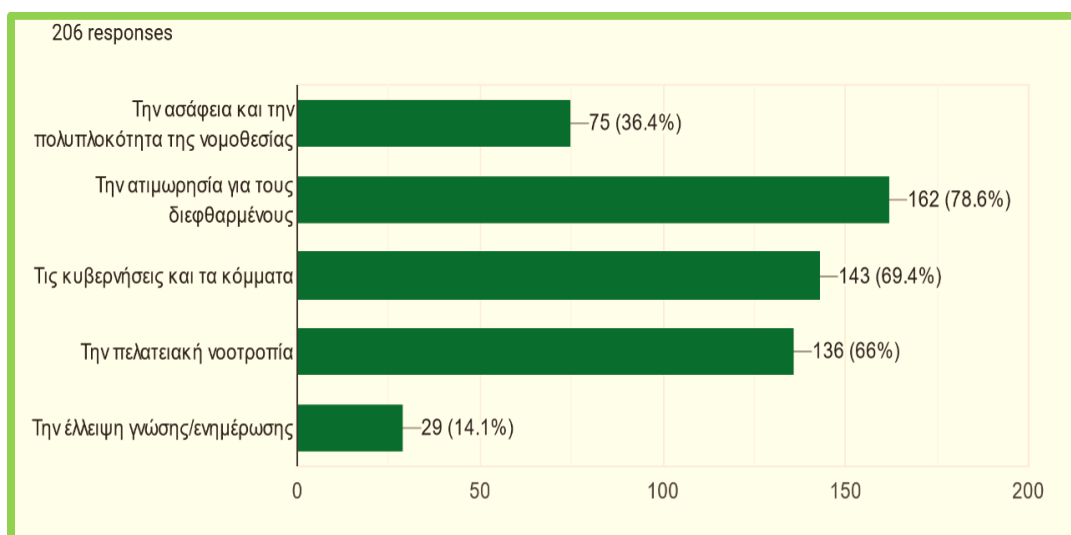
Διάγραμμα 4.8

Κατανομή δείγματος ως προς την αυστηρότητα νομοθεσίας περί διαφθοράς

Ερώτηση 9. Θεωρώ σημαντικό παράγοντα διαφθοράς... :

- την ασάφεια και την πολυπλοκότητα της νομοθεσίας
- την ατιμωρησία για τους διεφθαρμένους
- τις κυβερνήσεις και τα κόμματα
- την πελατειακή νοοτροπία
- την έλλειψη γνώσης/ενημέρωσης

Στην ερώτηση 9 ο συμμετέχων είχε το δικαίωμα να επιλέξει έως τρεις απαντήσεις. Η ατιμωρησία συγκέντρωσε τις περισσότερες προτιμήσεις με ποσοστό 78,6%. Αυτό συνάδει με την κοινή λογική αλλά και τα διεθνή στοιχεία: η Διεθνής Διαφάνεια θεωρεί ως ουσιαστικότερο συστατικό της πολιτικής για τη μείωση της διαφθοράς την εξάλειψη της ατιμωρησίας (Transparency International, 2016).

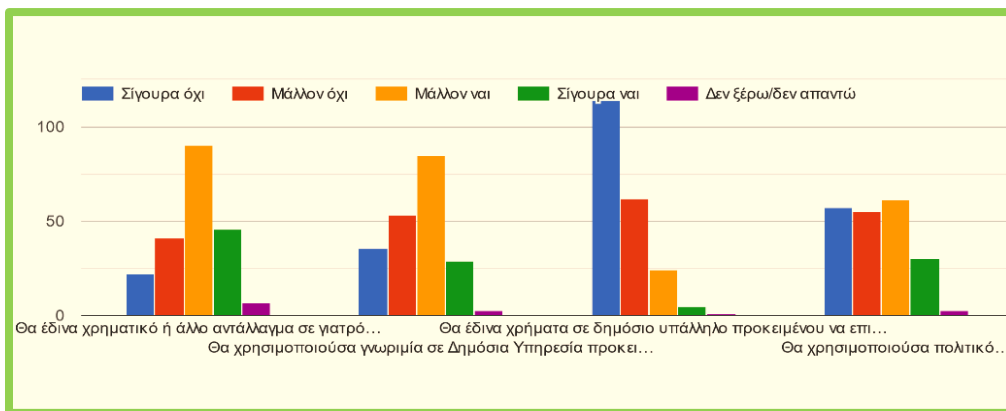
Διάγραμμα 4.9

Κατανομή δείγματος ως προς τη σημαντικότητα παραγόντων διαφθοράς

Ερώτηση 10. Ποιο από τα παρακάτω ισχύει;

	Σίγουρα όχι	Μάλλον όχι	Μάλλον ναι	Σίγουρα ναι	Δεν ξέρω/δεν απαντώ
Θα έδινα χρηματικό ή άλλο αντάλλαγμα σε γιατρό ώστε να με προσέξει περισσότερο	☐	☐	☐	☐	☐
Θα χρησιμοποιούσα γνωριμία σε Δημόσια Υπηρεσία προκειμένου να εξυπηρετηθώ ταχύτερα, ως "συνάδελφος"	☐	☐	☐	☐	☐
Θα έδινα χρήματα σε δημόσιο υπάλληλο προκειμένου να επισπευθεί συνταξιοδοτικό αίτημά μου	☐	☐	☐	☐	☐
Θα χρησιμοποιούσα πολιτικό ή άλλο "μέσο" προκειμένου να μετακινηθώ σε θέση της επιλογής μου	☐	☐	☐	☐	☐

Το ερώτημα αποσκοπούσε στο να καταγραφεί ο βαθμός ιδεολογικής αποδοχής της διαφθοράς ανάμεσα στους συμμετέχοντες. Ενδιαφέρον είναι ότι ένα σημαντικό ποσοστό (66,02%) «σίγουρα» ή «μάλλον» θα έδινε αντάλλαγμα, χρηματικό ή άλλο, σε γιατρό για να έχει την αμέριστη προσοχή του και ένα ακόμη σημαντικό ποσοστό (55,34%) «σίγουρα ναι» ή «μάλλον ναι» θα χρησιμοποιούσε γνωριμία σε δημόσια υπηρεσία για να εξυπηρετηθεί ταχύτερα, «ως συνάδελφος» όπως φαίνεται στο *Διάγραμμα 4.10*. Ένα επίσης μεγάλο ποσοστό (85%) δηλώνει «σίγουρα όχι» και «μάλλον όχι» στον χρηματισμό ΔΥ προκειμένου να επισπευσθεί ή σύνταξή τους.

Διάγραμμα 4.10

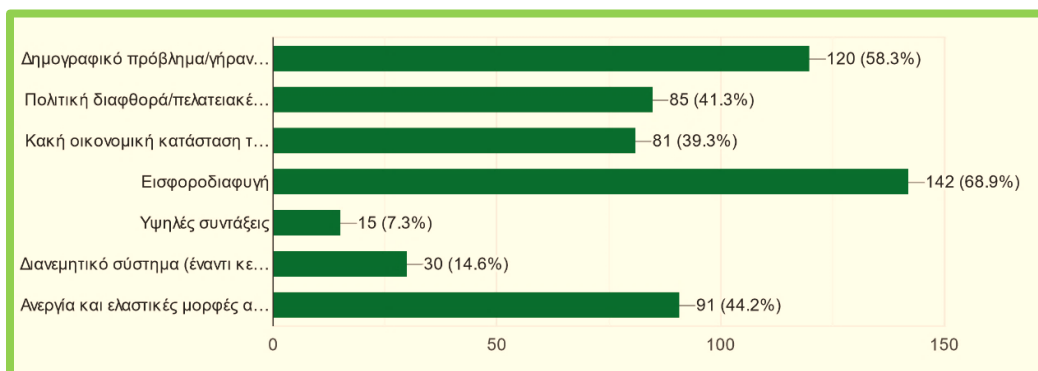
Κατανομή δείγματος ως προς τη σημαντικότητα παραγόντων διαφθοράς

Ερώτηση 11.

Ποιος από τους παρακάτω παράγοντες θεωρείτε ότι απειλεί περισσότερο τη βιωσιμότητα του ελληνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης;

(Οι συμμετέχοντες μπορούσαν να επιλέξουν έως τρεις απαντήσεις)

Το *Διάγραμμα 4.11* μάς δείχνει ότι ως μεγαλύτερες απειλές για τη βιωσιμότητα του ΣΚΑ κρίνονται η εισφοροδιαφυγή (επελέγη από το 68,9% των συμμετεχόντων) και το δημογραφικό πρόβλημα (επιλέχθηκε από το 58,3%). Η πολιτική διαφθορά συγκέντρωσε το τέταρτο μεγαλύτερο ποσοστό (41,3%).

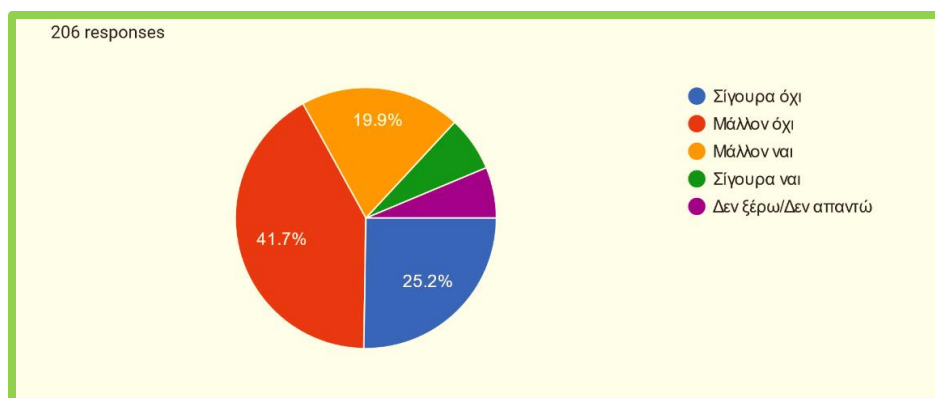
Διάγραμμα 4.11

Κατανομή δείγματος προτεραιοποίησης απειλών βιωσιμότητας ΣΚΑ

Ερώτηση 12.

Θεωρείτε ότι οι κυβερνήσεις στηρίζουν υπέρμετρα του συνταξιούχους, εις βάρος άλλων κοινωνικών ομάδων;

Οι συμμετέχοντες, σε ποσοστό 25,2% («σίγουρα όχι») και 41,7% («μάλλον όχι») θεωρούν ότι οι κυβερνήσεις δεν στηρίζουν υπέρμετρα τους συνταξιούχους εις βάρος άλλων κοινωνικών ομάδων. Θα πρέπει εδώ όμως να υπενθυμίσουμε την έρευνα της διαNEOσις (2016α) αλλά και να σημειώσουμε απόψεις όπως του Σωτηρόπουλου (2017) που υποστηρίζουν ότι η φτώχεια πλήττει λιγότερο από όλες τις κοινωνικές ομάδες τους ηλικιωμένους και τους συνταξιούχους.

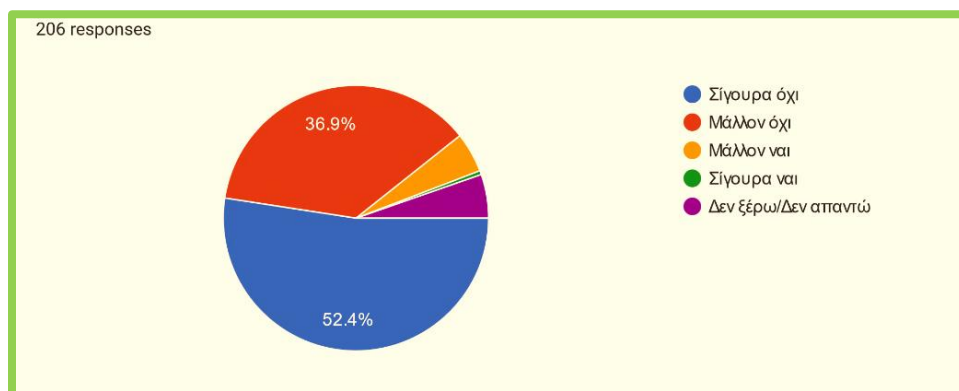
Διάγραμμα 4.12

Κυκλικό διάγραμμα κατανομής δείγματος για στήριξη συνταξιούχων

Ερώτηση 13.

Θεωρείτε επαρκείς τους ελέγχους στην αγορά εργασίας από τους αρμόδιους κρατικούς μηχανισμούς;

Στο παραπάνω ερώτημα, οι συμμετέχοντες απάντησαν «σίγουρα όχι» σε ποσοστό 52,4% και «μάλλον όχι» σε ποσοστό 36,9%. Αθροιζόμενα τα δύο ποσοστά, μας δείχνουν ότι ένα ποσοστό 89,3% δεν θεωρεί επαρκείς τους ελέγχους στην αγορά εργασίας όπως δείχνει και το *Διάγραμμα 4.13*. Οι απαντήσεις συνάδουν και με στοιχεία που παραθέσαμε στην ενότητα περί εισφοροδιαφυγής.

Διάγραμμα 4.13

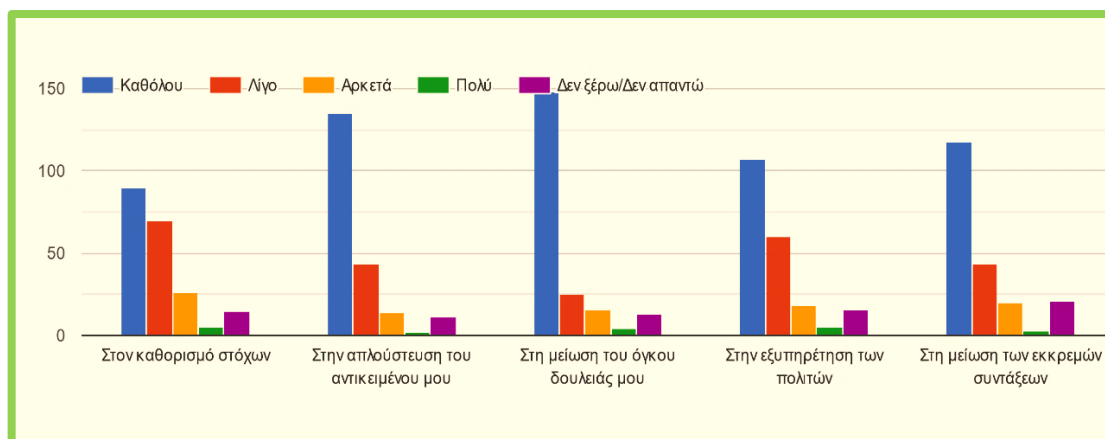
Γράφημα κατανομής δείγματος αναφορικά με τους ελέγχους στην αγορά εργασίας

Ερώτηση 14.

Η πρόσληψη ειδικευμένων μανάτζερ από τον ιδιωτικό τομέα βοήθησε...

	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Δεν ξέρω/Δεν απαντώ
Στον καθορισμό στόχων	☐	☐	☐	☐	☐
Στην απλούστευση του αντικειμένου μου	☐	☐	☐	☐	☐
Στη μείωση του όγκου δουλειάς μου	☐	☐	☐	☐	☐
Στην εξυπηρέτηση των πολιτών	☐	☐	☐	☐	☐
Στη μείωση των εκκρεμών συντάξεων	☐	☐	☐	☐	☐

Η ερώτηση 14 ήταν τύπου Likert, πενταβάθμιας κλίμακας. Στο Διάγραμμα 4.14 απεικονίζονται οι απόψεις των συμμετεχόντων. Ενώ σε κάποιους τομείς, όπως η στοχοθεσία ή η εξυπηρέτηση πολιτών, η εισδοχή ιδιωτών μάντζερ θεωρείται βοήθησε (έστω λίγο), σε κάποιους άλλους τομείς (απλούστευση αντικειμένων, μείωση όγκου δουλειάς, μείωση εκκρεμών συντάξεων) η επικρατούσα άποψη ήταν ότι δεν βοήθησε καθόλου.

Διάγραμμα 4.14

Κατανομή δείγματος αναφορικά με την εισδοχή ιδιωτών μάντζερ στον e-ΕΦΚΑ

Ερώτηση 15.

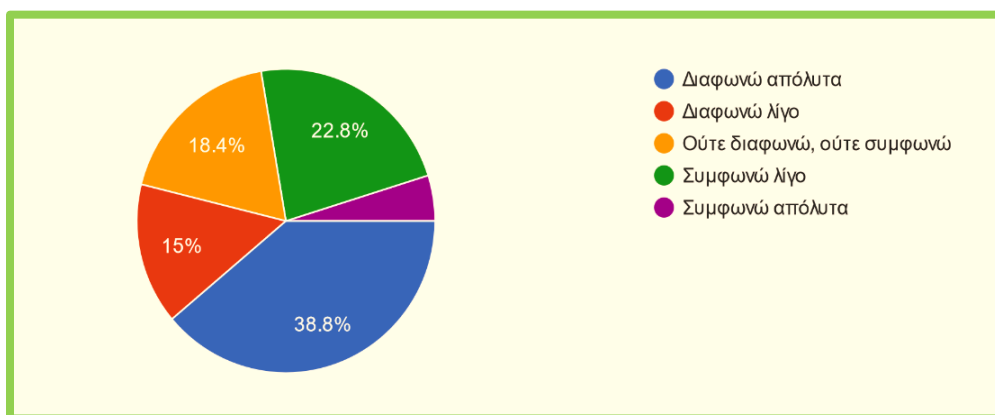
Η αύξηση των μηχανογραφικών εφαρμογών φαίνεται να μείωσε την εμπλοκή εργατολόγων, λογιστών, αιτησιογράφων, διεκπεραιωτών κ.λπ. στις καθημερινές υποθέσεις των ασφαλισμένων.

Η Gülден Sariyıldız (2014) μάς λέει ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, από τον 15^ο αιώνα και έως τα μέσα του 19^{ου}, ο συνδυαστικός κρίκος μεταξύ των (κατά κύριο λόγο αναλφάβητων) πολιτών και των κρατικών θεσμών ήταν οι αιτησιογράφοι, οι οποίοι βρισκόνταν συνήθως έξω από τις δημόσιες υπηρεσίες. Ο θεσμός αυτός, εκσυγχρονισμένος, υπάρχει ακόμη στην Ελλάδα του 2022 και εμπλέκεται ενεργά στο ΣΚΑ ως μια παράλληλη λειτουργία: αιτησιογράφοι, διεκπεραιωτές, λογιστές, δικηγόροι/εργατολόγοι.

Οι εργατολόγοι που ασχολούνται με τη διεκπεραίωση συντάξεων, επί παραδείγματι, αποτελούν πλέον αναπόσπαστο κομμάτι του συστήματος και είναι καθημερινό το φαινόμενο

εργατολόγων να φωτίζουν στα τηλεοπτικά κανάλια αθέατες πλευρές ενός περίπλοκου συστήματος, κυρίως σε ό,τι αφορά στην απονομή συντάξεων.

Οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα, σε ποσοστό 53,8% («διαφωνώ απόλυτα» και «διαφωνώ λίγο», αθροιστικά), θεωρούν ότι η αύξηση των μηχανογραφικών εφαρμογών δεν περιόρισε την εμπλοκή των επ' αμοιβή εκπροσώπων που αναλαμβάνουν να διεκπεραιώνουν υποθέσεις στον e-ΕΦΚΑ, συνταξιοδοτικές κυρίως. Ένα ποσοστό 27,7% των συμμετεχόντων θεωρεί ότι η ένταση της μηχανογράφησης στον φορέα μείωσε το φαινόμενο.

Διάγραμμα 4.15

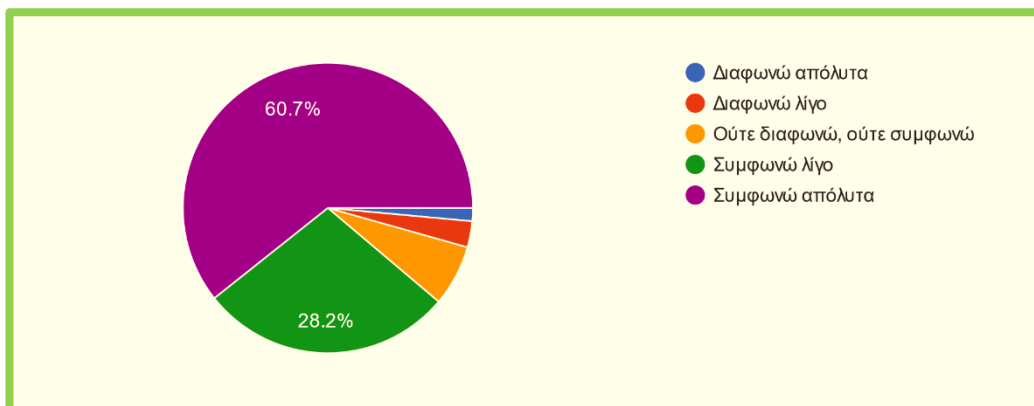
Απαντήσεις αναφορικά με την επίπτωση της μηχανογράφησης στο φαινόμενο των επ' αμοιβή εκπροσώπων

Ερώτηση 16.

Το ασφαλιστικό σύστημα της Ελλάδας είναι ιδιαίτερα περίπλοκο και γραφειοκρατικό.

Η έρευνα που διεξήγαγαν οι Δ. Σωτηρόπουλος και Λ. Χριστόπουλος για λογαριασμό της διαΝΕΟσις (2017) και αφορούσε στην πολυνομία και την κακονομία, έδειξε ότι μόνο οι συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις που θεσπίστηκαν από το 1940 έως το 2014 περιέχονταν σε 3.073 νόμους, διατάγματα, υπουργικές ή άλλες αποφάσεις και σε 2.363 πάσης φύσεως εγκυκλίους. Εφόσον ένα νομοθέτημα συνήθως περιέχει πλήθος ρυθμίσεων, αντιλαμβάνεται κανείς, *grosso modo*, την έκταση του φαινομένου της πολυνομίας (και) στον χώρο της κοινωνικής

ασφάλισης. Την «υπερπαραγωγικότητα» στον τομέα των κοινωνικοασφαλιστικών νομοθετημάτων η έρευνα την αποδίδει στην «πελατειακή πολιτική συντάξεων» (*ibid.*, σ. 90). Οι εργαζόμενοι του e-ΕΦΚΑ που συμμετείχαν στην έρευνα, στην πλειονότητά τους (88,9% συμφωνούν λίγο ή απόλυτα) θεωρούν ότι το ΣΚΑ διέπεται από πολυνομία και (κακώς νοούμενη) γραφειοκρατία όπως φαίνεται και στο *Διάγραμμα 4.16*.

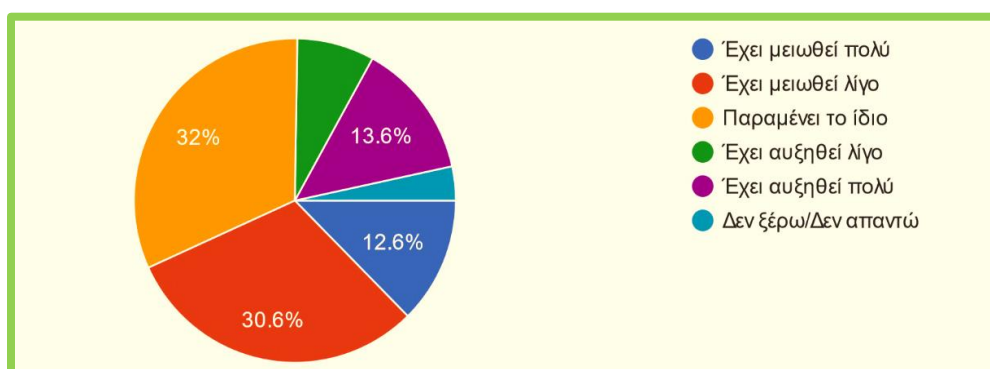

Διάγραμμα 4.16

Κατανομή απαντήσεων σχετικά με την ύπαρξη πολυνομίας στο ΣΚΑ

Ερώτηση 17.

Βάσει της υπηρεσιακής σας - και όχι μόνο - εμπειρίας, θεωρείτε ότι το φαινόμενο της διαφθοράς, σε σχέση με το παρελθόν...

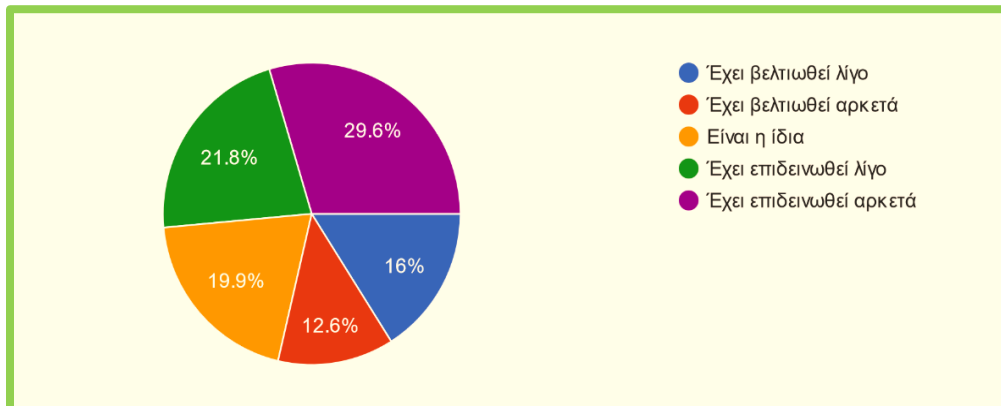
Διάγραμμα 4.17

Κατανομή απαντήσεων σχετικά με τη μείωση της διαφθοράς στην Ελλάδα

Οι συμμετέχοντες θεωρούν ότι η διαφθορά έχει μειωθεί λίγο ή έχει μειωθεί πολύ σε ποσοστό 30,6% και 12,6%, αντίστοιχα. Ένα μεγάλο ποσοστό (32%) θεωρεί ότι παραμένει η ίδια. Τα ευρήματα της παρούσης ερώτησης φαίνεται να ταιριάζουν με αυτά του Δείκτη Αντίληψης Διαφθοράς της οργάνωσης Διεθνής Διαφάνεια για το έτος 2021 (Transparency International, 2021) τα οποία δείχνουν συνεχή βελτίωση της θέσης της Ελλάδας από το 2012.

Ερώτηση 18.

Θεωρείτε ότι η εικόνα της κοινωνικής ασφάλισης έχει βελτιωθεί με την ένταξη των Ταμείων σε έναν ενοποιημένο φορέα;

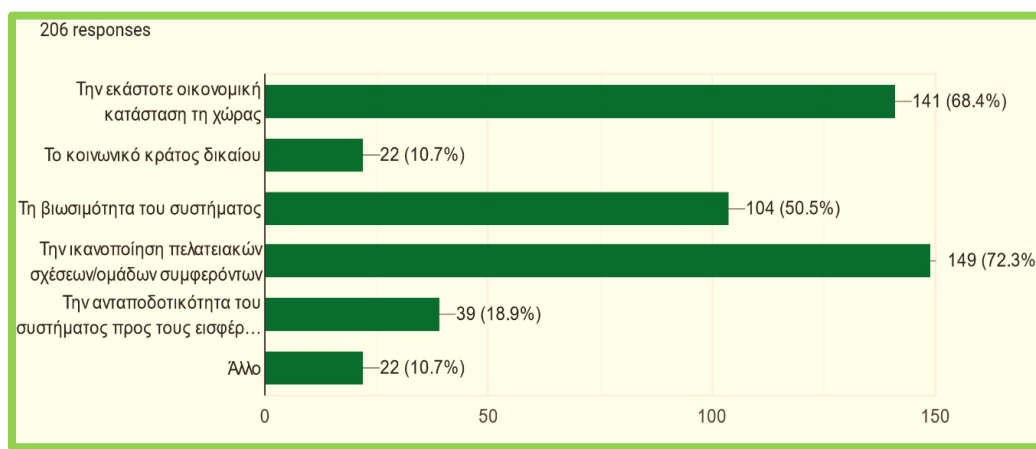
Διάγραμμα 4.18

Κατανομή δείγματος σχετικά με την ενοποίηση των φορέων υπό τον ΕΦΚΑ

Οι περισσότεροι εργαζόμενοι του e-ΕΦΚΑ που συμμετείχαν στην έρευνα θεωρούν, όπως βλέπουμε στο *Διάγραμμα 4.18*, ότι η εικόνα του ελληνικού ΣΚΑ επιδεινώθηκε κατόπιν της ένταξης των φορέων στον ΕΦΚΑ. Το μεγαλύτερο κομμάτι (29,6%) του ανωτέρω γραφήματος ανήκει στην επιλογή «έχει επιδεινωθεί αρκετά» και ακολουθείται από την επιλογή «έχει επιδεινωθεί λίγο» που καταλαμβάνει το 21,8% των απαντήσεων. Θα πρέπει να ληφθεί βέβαια υπόψη το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι του e-ΕΦΚΑ πήραν μέρος σε μια εκτενέστατη, δύσκολη και προβληματική ενοποίηση, όχι αναγκαστικά ομοιογενών φορέων, με πολλές μετακινήσεις και μεταθέσεις και πιθανότατα εκφράζουν εν μέρει και τη δυσαρέσκειά τους.

Ερώτηση 19.

Με γνώμονα ποιο από τα παρακάτω θεωρείτε ότι νομοθετούν οι κυβερνήσεις στην Ελλάδα σε ό,τι αφορά την κοινωνική ασφάλιση;

Διάγραμμα 4.19

Κατανομή απαντήσεων σχετικά με την ασφαλιστική πολιτική των κυβερνήσεων

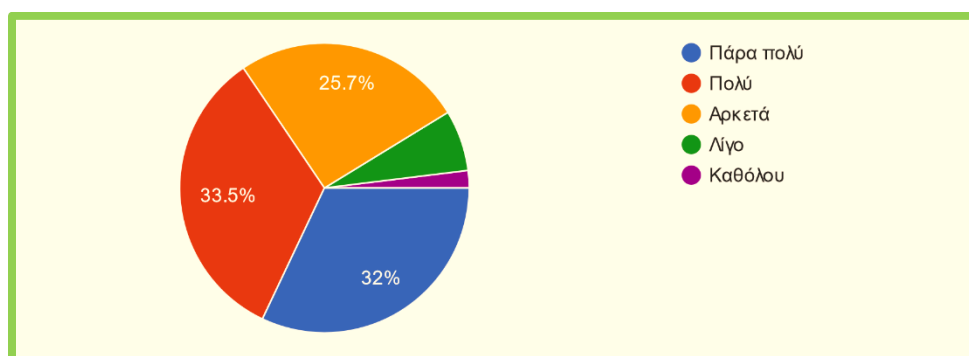
Οι ερωτώμενοι μπορούσαν να επιλέξουν έως τρεις απαντήσεις σε αυτήν την τύπου Likert ερώτηση. Οι επιλογές ήταν οι κάτωθι:

- Την εκάστοτε οικονομική κατάσταση της χώρας
- Το κοινωνικό κράτος δικαίου
- Τη βιωσιμότητα του συστήματος
- Την ικανοποίηση πελατειακών σχέσεων και ομάδων συμφερόντων
- Την ανταποδοτικότητα του συστήματος προς τους εισφέροντες.

Οι συμμετέχοντες απάντησαν ότι οι κύριοι γνώμονες βάσει των οποίων νομοθετούν οι ελληνικές κυβερνήσεις για την κοινωνική ασφάλιση, είναι η διατήρηση των πελατειακών σχέσεων και η ικανοποίηση των αιτημάτων των διαφόρων ομάδων συμφερόντων σε ποσοστό 72,3% και σε ποσοστό 68,4% απάντησαν ότι ο γνώμονας είναι η εκάστοτε οικονομική κατάσταση της χώρας. Αρκετά μεγάλο ποσοστό (50,5%) συγκέντρωσε η επιλογή της βιωσιμότητας του ΣΚΑ ως γνώμονας κυβερνητικών επιλογών.

Ερώτηση 20.

Ο e-ΕΦΚΑ υπολείπεται σε θέματα οργανωτικά και λειτουργικά (πχ χορήγηση συντάξεων) σε σύγκριση με τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς φορείς;

Διάγραμμα 4.20

Κατανομή δείγματος ως προς τη σύγκριση του e-ΕΦΚΑ με αντίστοιχους ευρωπαϊκούς φορείς

Οι ερωτώμενοι δεν θεωρούν ότι μια διεθνής σύγκριση με αντίστοιχους φορείς θα κολάκευε τον e-ΕΦΚΑ. Όλοι σχεδόν οι συμμετέχοντες απάντησαν ότι υπολείπεται πολύ (33,5%) σε σχέση με αντίστοιχους ευρωπαϊκούς φορείς ή πάρα πολύ (32%) ή αρκετά (25,7%). Το 6,8% απάντησε ότι ο e-ΕΦΚΑ υπολείπεται λίγο και «καθόλου» το 1,9%.

4.5 Ανακεφαλαίωση

Τα στατιστικά αποτελέσματα του δημογραφικού μέρους της έρευνας ήταν αναμενόμενα ως προς το φύλο, τα χρόνια προϋπηρεσίας, τη θέση ευθύνης και την προέλευση από τους ενταχθέντες στον e-ΕΦΚΑ φορείς. Μη αναμενόμενα αποτελέσματα απέδωσε το ερώτημα σχετικά με το επίπεδο εκπαίδευσης αλλά μια πιθανή εξήγηση δόθηκε παραπάνω. Σε σχέση με το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου, οι συμμετέχοντες φαίνονται να απορρίπτουν ιδεολογικά τη διαφθορά αν και θα ήταν προετοιμασμένοι, σε σημαντικό ποσοστό, να δώσουν χρηματικό αντάλλαγμα σε γιατρό προκειμένου να τύχουν καλύτερης

φροντίδας ή να προσεγγίσουν συνάδελφο στο Δημόσιο προκειμένου να επιταχύνουν την έκβαση της υπόθεσής τους.

Επίσης, σύμφωνα με τη διεθνή κοινή αντίληψη, οι ερωτώμενοι φαίνονται να είναι εξαιρετικά καχύποπτοι με τα πολιτικά κόμματα και τα θεωρούν ως τον κυριότερο θύλακο διαφθοράς. Όσον αφορά στην κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα, οι ερωτώμενοι θεωρούν ότι η διαφθορά και οι πελατειακές σχέσεις έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή της και θεωρούν την εισφοροδιαφυγή, που συνδέεται με την ύπαρξη διαφθοράς, ως κύρια απειλή για τη βιωσιμότητα του ΣΚΑ, πιο σημαντική απειλή και από το δημογραφικό πρόβλημα.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι τα ευρήματα της πρωτογενούς έρευνας, αν και δεν ταυτίζονται, συνάδουν με αυτά της δευτερογενούς έρευνας που προηγήθηκε στην παρούσα μελέτη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι Norton & De Haan (2013) θεωρούν ότι η κοινωνική συνοχή ως κοινωνιολογική έννοια, για πρώτη φορά, αποτυπώνεται από τον Émile Durkheim στο έργο του *De la Division du Travail Social* (Περί του Καταμερισμού της Εργασίας στην Κοινωνία) που εκδόθηκε το 1893. Ο Durkheim ορίζει την κοινωνική συνοχή ως το χαρακτηριστικό εκείνο της κοινωνίας το οποίο φανερώνει την αλληλεξάρτηση των ατόμων μέσα στο κοινωνικό σύνολο (Fonseca *et al.*, 2019). Σε μια πιο επικαιροποιημένη εννοιολογική προσέγγιση, η Manca (2014) λέει ότι η κοινωνική συνοχή αναφέρεται κυρίως στον βαθμό της συνδεσιμότητας και της αλληλεγγύης ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες.

Όμως, η αλληλεξάρτηση στην οποία έδινε κεντρικό ρόλο ο Durkheim είναι το συστατικό το οποίο θα υποχρεώσει τα άτομα να έρθουν σε επαφή και να αλληλεπιδράσουν, να επιδράσουν αμοιβαία. Αυτό σημαίνει ότι κάποια άτομα σε μια κοινωνία θα πρέπει να έρθουν σε επαφή, να συνυπάρξουν και να συνεργαστούν με άτομα που δεν γνωρίζουν. Σε αυτήν την περίπτωση, λέει ο Larsen (2014), οι άνθρωποι θα πρέπει να επιδείξουν εμπιστοσύνη όπως όταν, πχ, εμπιστεύονται τον οδηγό ενός λεωφορείου να τους πάει στον προορισμό τους. Δεν μπορεί να υπάρξει λοιπόν κοινωνική συνοχή χωρίς έναν στοιχειώδη βαθμό εμπιστοσύνης ανάμεσα στα άτομα μιας κοινωνίας· αυτός είναι και ο λόγος που η έννοια της εμπιστοσύνης κατέχει κεντρικό ρόλο στη σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη (*ibid.*, σ. 6).

Η διασημότερη ίσως μελέτη «πεδίου» (field study) που αναδεικνύει τη σημασία της εμπιστοσύνης στην ανάπτυξη και εξέλιξη μιας κοινωνίας είναι αυτή του Robert Putnam που απέδιδε το ότι οι δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις απέτυχαν στη νότια Ιταλία αλλά πέτυχαν στη βόρεια Ιταλία, στον διαφορετικό βαθμό εμπιστοσύνης (*ibid.*, σ. 7): στη βόρεια Ιταλία είχε αναπτυχθεί μία κουλτούρα υψηλού βαθμού εμπιστοσύνης και τα πολιτικά δίκτυα ήταν περισσότερο οργανωμένα «οριζοντίως» και λιγότερο με βάση την κοινωνική ιεραρχία, σε αντίθεση με αυτά της νότιας Ιταλίας, σύμφωνα με τον Putnam (1994). Τα «κάθετα» συστήματα, λέει ο Putnam είναι απομεινάρια της μεσαιωνικής Ευρώπης όπου η ξεκάθαρη (κάθετη) ιεραρχία διατηρούσε την κοινωνική τάξη. Όμως, συνεχίζει, τα κάθετα συστήματα δεν μπορούσαν να εξυπηρετήσουν πλέον τις σύγχρονες, μεγεθυνόμενες οικονομίες των

πόλεων της βόρειας Ιταλίας (*ibid.*, σ. 104) στις οποίες οι οικονομικές ομάδες είχαν σημαντική πολιτική επιρροή.

Στον ελλαδικό χώρο δεν υπήρξε ποτέ μία ένωση ισχυρών οικονομικών ομάδων ή κέντρων όπως στη βόρεια Ιταλία ή την κεντροδυτική Ευρώπη. Αντίθετα, οι δομές της ελληνικής κοινωνίας είχαν πολλές ομοιότητες με αυτές της νότιας Ιταλίας με προεξάρχουσα ομοιότητα την οικογενειοκρατική λογική. Ο οικογενειοκρατισμός (*familism*), όμως, υποστηρίζει ο Liagouras (2019), μπορεί να εμπεριέχει ισχυρή ηθική αλλά δεν περιέχει κοινωνικό ήθος και, ταυτόχρονα, έχει στο κέντρο της τη θεώρηση ότι το κράτος είναι εχθρικό ή, σε κάποιες περιπτώσεις, μία δύναμη κατοχής των πόρων της οικογένειας και, ως εκ τούτου, η οικογένεια νομιμοποιείται να το εξαπατά ή και να το κλέβει ενώ είναι ντροπιαστικό να είσαι, φέρ' ειπείν, πληροφοριοδότης του κράτους (*ibid.*, σ. 1119). Κύριο χαρακτηριστικό των οικογενειοκρατικών κοινωνιών και των κοινωνιών με χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης (*low trust societies*) είναι η χρήση «γνωριμιών» και «φίλων» προκειμένου να αποκτηθεί πρόσβαση σε δημόσιους πόρους και αγαθά, με αποτέλεσμα το διαφθείρειν και το διαφθείρεσθαι να φτάνουν να αποτελούν φυσιολογικές πρακτικές (Giordano, 2004).

Βλέπουμε λοιπόν ότι η διαφθορά δημιουργεί έναν παράλληλο πολιτικό βίο ή μία παράλληλη κοινωνία των οποίων η λειτουργία, καίτοι μη ηθική, δεν είναι αναγκαστικά παράνομη· στην πραγματικότητα, η πολιτική διαφθορά σπάνια είναι παράνομη και σχεδόν πάντα είναι *νομότυπη*, τουλάχιστον σε φιλελεύθερα πολιτικά καθεστάτα²⁹ (Παπαδόπουλος, 2017). Οι κυβερνήσεις του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα μπορεί να ξήλωναν τη μισή δημόσια διοίκηση όταν εκλέγονταν προκειμένου να την αντικαταστήσουν με ψηφοφόρους τους, αλλά το έκαναν νόμιμα. Ομοίως, οι κυβερνήσεις του 21^{ου} αιώνα έχουν ως ύψιστη προτεραιότητά τους την αύξηση των συντάξεων «μόλις βρεθεί ο δημοσιονομικός χώρος» παρότι οι συνταξιούχοι, όπως είδαμε, απειλούνται από την ακραία φτώχεια λιγότερο από όλες τις άλλες κοινωνικές ομάδες. Αυτό αποτελεί «πολιτική επιλογή», καθόλα νόμιμη, που ευνοεί

²⁹ Στα φιλελεύθερα πολιτικά καθεστάτα η πολιτική διαφθορά πηγάζει από τη στρεβλή σχέση του κεφαλαίου και των οργανωμένων ομάδων συμφερόντων (ή ομάδων πίεσης) από τη μια και των κομματικών, κυβερνητικών ή νομοθετικών μηχανισμών από την άλλη. Όμως χρήσιμο είναι να μην παραγνωρίζεται ο εκτός διαφθοράς ρόλος των οργανωμένων ομάδων πίεσης που, όπως υποστηρίζει ο Βαβούρας (2019, σ. 46), αποτελούν έναν πυλώνα διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής απαραίτητο για την επίτευξη «της δίκαιης και ορθολογικής οικονομικής τάξης, ενώ οι συγκρούσεις μεταξύ των ομάδων αυτών αποτελούν τη βάση της οικονομικής προόδου». Οι Campos & Giannopoli (2007, σ. 18), με μελέτη τους, επιβεβαιώνουν τη θέση του Βαβούρα υποστηρίζοντας ότι οι οργανωμένες ομάδες συμφερόντων έχουν μεγαλύτερη πολιτική επιρροή από ό,τι έφεση για διαφθορά.

(διόλου τυχαία) την κοινωνική ομάδα που προσέρχεται στις κάλπες με τη μεγαλύτερη συνέπεια, και συνεπώς πρέπει να ανταμειφθεί: *quid pro quo*.

Στην Ελλάδα, η πολιτική διαφθορά και η χαμηλή εμπιστοσύνη στους θεσμούς και το κράτος ήταν συγχρόνως αίτιο και αιτιατό: όσο πιο πολύ ικανοποιούνταν οι ομάδες συμφερόντων μέσω της πολιτικής διαφθοράς, τόσο πιο πολύ μειωνόταν ο βαθμός κοινωνικής και πολιτικής εμπιστοσύνης. Και όσο πιο χαμηλά ήταν τα επίπεδα εμπιστοσύνης μέσα στην ελληνική κοινωνία, τόσο πιο πιθανό ήταν να παρατείνεται το φαινόμενο της διαφθοράς. Και αυτό συμβαίνει γιατί η πολιτική διαφθορά, μεταξύ άλλων, λένε οι Lambropoulou *et al.* (ό.π., σ. 6), αλλοιώνει τα γενικά πρότυπα ηθικής και ενδυναμώνει την «κουλτούρα διαφθοράς». Σε επίπεδο εφαρμογής, αυτόν τον μηχανισμό εκμεταλλεύεται ο νομοθέτης όταν θεσπίζει αμέτρητες ρυθμίσεις οφειλών δημιουργώντας κουλτούρα «στρατηγικών κακοπληρωτών» ή όταν «τακτοποιεί» την αυθαίρετη δόμηση αφήνοντας τους συνεπείς να αισθάνονται εξαπατημένοι (τουλάχιστον).

Η Ελλάδα, όπως κάθε φιλελεύθερη δημοκρατία, έχει θεσμούς αλλά το πρόβλημα είναι ότι οι θεσμοί στην Ελλάδα είναι αδύναμοι όπως έχει γραφτεί κατά κόρον³⁰. Οι Böwer *et al.* (2014), συνδυάζοντας στοιχεία από διάφορες πηγές, έδειξαν ότι η Ελλάδα έχει από τις χειρότερες επιδόσεις ανάμεσα στις χώρες του ΟΟΣΑ και της Ε.Ε. σε ό,τι αφορά στην ισχύ των θεσμών της και τους δείκτες διακυβέρνησης (*governance indicators*), κάτι που μεταφράζεται σε μειωμένη κρατική ισχύ. Η εικόνα αυτή του κράτους είναι σε πλήρη αντίθεση με την αντίληψη της Σχολής του Freiburg της Γερμανίας η οποία απέδιδε κεντρικό ρόλο σε ένα ισχυρό κράτος ως απαραίτητο συστατικό μιας φιλελεύθερης οικονομίας.

Οι απόψεις της Σχολής του Freiburg συνοψίζονται σε μια θεωρία που έμεινε γνωστή με το όνομα ορντοφιλελευθερισμός (γερμανικά: *ordoliberalismus*) σύμφωνα με την οποία η φιλελεύθερη οικονομία πρέπει να έχει ηθικό πρόσημο³¹ και αυτό προϋποθέτει ανάλογη πολιτική και ισχυρή άσκηση κρατικής εξουσίας (Bonfeld, 2012) αν και αυτό μεταφράζεται σε αποτελεσματική δημόσια διοίκηση και όχι σε μεγάλο κράτος. Αυτή είναι η κυρίαρχη οικονομική θεώρηση στη Γερμανία από τον μεσοπόλεμο έως και σήμερα και, σε αντίθεση με το *laissez-faire*, έχει στον πυρήνα της την (επί τη βάση της ηθικής) κρατική παρέμβαση,

³⁰ Βλ. σχετικά Flogaitis (2013), Mitsopoulos & Pelagidis (2008), Christodoulakis (2019).

³¹ Η θεωρία είχε ως κεντρικό στόχο την αποφυγή δημιουργίας μονοπωλίων και ισχυρών οικονομικών παικτών που μπορούν να αποκτήσουν υπέρμετρη πολιτική δύναμη, κάτι που είχε συμβεί στη ναζιστική Γερμανία.

κάτι που εξηγεί τον θυμό του Schäuble εναντίον της Ελλάδας κατά τη διάρκεια των μνημονιακών περιπετειών της.

Από τη δεκαετία του 1990 που άρχισε να μελετάται πιο εντατικά το φαινόμενο της πολιτικής διαφθοράς, υπάρχει ευρεία συναίνεση ως προς το ότι οι αδύναμοι θεσμοί συνδέονται άμεσα με αυξημένα ποσοστά διαφθοράς, και αυτό επιβεβαιώνεται και από όλους τους σχετικούς δείκτες της Διεθνούς Διαφάνειας και της Παγκόσμιας Τράπεζας λέει μία εκ των κορυφαίων μελετητών του φαινομένου, η Susan Rose-Ackerman (2008). Ένα άλλο βασικό στοιχείο που, σε συνδυασμό με τους ισχυρούς θεσμούς, φαίνεται να συνδέεται με τη μείωση της διαφθοράς είναι η εκπαίδευση και το ανθρώπινο κεφάλαιο (Nazir, 2013 και Ahrend, 2002).

Το ανθρώπινο κεφάλαιο, όταν θεμελιωνόταν ως έννοια τη δεκαετία του 1960 από τον Theodore Schultz, αφορούσε στην απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων οι οποίες θα απέφεραν μελλοντικά οφέλη σε επίπεδο επενδύσεων και οικονομίας (Λεμοντζόγλου, 2021). Σήμερα όμως ο όρος ανθρώπινο κεφάλαιο έχει αποκτήσει μια πιο ευρεία έννοια. Η Παγκόσμια Τράπεζα, σε έκθεσή της του 2020, λέει ότι αυτό που ονομάζουμε ανθρώπινο κεφάλαιο αποτελείται από τις γνώσεις, τις δεξιότητες και την υγεία που σωρεύουν οι άνθρωποι στη διάρκεια της ζωής τους, συμπληρώνοντας ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο δεν αποφέρει μόνο μεγαλύτερο εισόδημα αλλά και υψηλότερο βαθμό *κοινωνικής συνοχής* (World Bank, 2020). Στην ίδια έκθεση, η Ελλάδα καταλαμβάνει μία από τις χαμηλότερες θέσεις στην Ευρώπη με βάση τον δείκτη ανθρώπινου κεφαλαίου HCI (Human Capital Index) (*ibid.*, σ. 184), πέφτοντας μάλιστα κάποιες θέσεις σε σχέση με το 2010, το οποίο όμως μπορεί να εξηγείται από την παρατεταμένη οικονομική κρίση.

Είδαμε ότι η κοινωνική ασφάλιση κάθε άλλο παρά αλώβητη είναι από το φαινόμενο της διαφθοράς και, ως ο βασικός πυλώνας της κοινωνικής ασφάλειας, δεν είναι ένας απλός θεσμός ή μια ακόμη συνταγματική επιταγή αλλά είναι μέρος του συνδετικού ιστού που ονομάζουμε κοινωνική συνοχή. Η ενδυνάμωση των θεσμών και η αύξηση του ανθρώπινου κεφαλαίου πρέπει να αποτελέσουν υψηλές προτεραιότητες της πολιτικής ατζέντας στην Ελλάδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Βαβούρας Ι. (2019), *Οικονομική Πολιτική*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
2. Ζάρρας Ι. (1929), *Ο Θεσμός των Κοινωνικών Ασφαλίσεων*, Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος
3. Κουμαριανός Ε. (2019), *Προκλήσεις και προοπτικές για το ασφαλιστικό των ελεύθερων επαγγελματιών. Η μεταρρύθμιση του Ν. 4387/2016 και οι προσαρμογές της*, Έρευνες - Μελέτες ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ
4. Παπαηλίας Θ. (2014), *Οικονομία και Κοινωνία, Οι εξελίξεις στην ελληνική οικονομία μεταπολεμικά*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
5. Παπαηλίας Θ. (2018), *Παραδόσεις Πολιτικής Οικονομίας-Μακροοικονομική-Τόμος Α΄*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
6. Προβόπουλος Γ. Α. (1987), *Κοινωνική ασφάλιση : μακροοικονομικές όψεις του χρηματοδοτικού προβλήματος*, Αθήνα: ΙΟΒΕ
7. Σακελλαρόπουλος Θ. (2011), *Ζητήματα Κοινωνικής Πολιτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος
8. Σωτηρόπουλος Δ. (2003), *«Όψις Βαβυλωνίας»: Ερμηνείες της Μεταπολεμικής Ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα*, σε Βενιέρης Δ. & Παπαθεοδώρου Χ. (επιμέλεια) (2003), *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα, Προκλήσεις και Προοπτικές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
9. Τήνιος, Π. (2001), *Κοινωνία, Οικονομία, Συντάξεις: Κρυμμένος Θησαυρός;* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης
10. Τήνιος Π. (2010), *Ασφαλιστικό – Μια μέθοδος ανάγνωσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
11. Τσαλίκης, Γ. (2008), *Η θεμελίωση της Κοινωνικής Ασφάλισης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
12. Φιλάρετος Γ., 1927: *Συνεργατικοί Συνεταιρισμοί Αμπελακίων, Ύδρας, Σπετσών, Ψαρών*, Αθήνα: Εκδόσεις Σακελλάριος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Deane P. (1979), *The First Industrial Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press
2. Heidenheimer A.J. (2002), *Perspectives on the Perception of Corruption* στο: A.J. Heidenheimer, M. Johnston (eds.), *Political Corruption: Concepts and Context*, New Jersey: Transaction Publishers
3. May V. (2012), *Working at Home: Domestic Workers in the Nineteenth and Twentieth-Century United States* in *History Compass*, New Jersey: Blackwell Publishing: New Jersey
4. Moreno L. (2016), *Post-crisis and the Bronze Age of Welfare in Europe*, Madrid: Instituto de Políticas y Bienes Públicos
5. Palier B. (2010), *A Long Goodbye to Bismarck? The Politics of Welfare Reforms in Continental Europe*, Amsterdam: Amsterdam University Press
6. Pierson C. (1991), *Beyond the Welfare State? The New Political Economy of Welfare*, Cambridge: Cambridge Polity Press
7. Pierson P. (2001), *The New Politics of the Welfare State*, Oxford: Oxford University Press
8. Rogne L., Estes C. L., Grossman B., Hollister B., Solway E. (2009), *Social Insurance And Social Justice*, New York: Springer Publishing Company
9. Scott-Kakures Dion, Castagnetto Susan, Benson Hugh, Taschek William, Hurley Paul (1993), *History of Philosophy*, New York: HarperCollins Publishers
10. Trantidis A. (2016), *Clientelism and Economic Policy: Greece and the Crisis*, New York: Routledge

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. Αγγελίδου Σ. & Αναστασιάδου Κ. (2020), *Τα πρώτα ταμεία στο νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος*, Pro Justitia: Ηλεκτρονική Επετηρίδα Νομικής Σχολής ΑΠΘ, τόμος 3 (2020), <https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia/article/view/8180>
2. Αναγνώστου – Δεδούλη Α. (2009), *Ο «ΟΑΕΕ» και οι συνέπειες δύο Ασφαλιστικών Μεταρρυθμίσεων*, ΕΠΚΟΔΙ, <https://epkodi.gr/arthra-pinakas/149-o-oaee-ke-i-synepies-dyo-asfalistikon-metarrythmiseon>
3. Αναγνώστου – Δεδούλη Α. (2010), *Η περιουσία των ασφαλιστικών οργανισμών λύση στο πρόβλημα; Συμπεράσματα*, ΕΔΚΑ, ΕΤΟΣ ΝΒ' Αριθμ. τευχ. 6/617, http://epkodi.gr/images/pdf/MELETI1.EDKA_.pdf
4. Αναστασίου Χ. (2015), *Αγροτική Κοινωνική Ασφάλιση*, Η Καθημερινή – Κοινωνία, <https://www.kathimerini.gr/society/837085/agrotiki-koinoniki-asfalisi/>
5. Αντωνοπούλου Σ. (1988), *Εκβιομηχάνιση, αγροτική έξοδος και το ζήτημα της στέγης στις χώρες της περιφέρειας κατά τη μεταπολεμική περίοδο: η ελληνική εμπειρία*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τόμος 69 <https://doi.org/10.12681/grsr.871>
6. Ανωγιάτης- Ρελέ Δ. & Δουκάκης Κ.Σ. (2014), *Μορφές κοινωνικής μέριμνας και κρατικοί νεωτερισμοί στον ελλαδικό χώρο 18^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, https://www.academia.edu/7987003/2014_with_D_Anogiatis_Pele_%CE%9C%CE%BF%CF%81%CF%86%CE%AD%CF%82_%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82_%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%B9%CE%BC%CE%BD%CE%B1%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF_%CE%BD%CE%B5%CF%89%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%AF_%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B1%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%BF_18%CE%BF%CF%82_19%CE%BF%CF%82_%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BD%CE%B1%CF%82_Forms_of_social_welfare_and_state_innovation_in_the_Greek_area_18th_19th_centuries_in_Greek_Symposium_Proceedings

7. ΑΠΕ-ΜΠΕ (2022), e-ΕΦΚΑ: *Εντός δύο μηνών, η έκδοση σύνταξης από πιστοποιημένους λογιστές και δικηγόρους*, <https://www.amna.gr/home/article/614065/e-EFKA-Entos-duo-minon--i-ekdosi-suntaxis-apo-pistopoiimenous-logistes-kai-dikiGOROUS>
8. Αποθετήριο Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας (χ.χ.), *United States. American Mission for Aid to Greece (AMAG)*, <https://www.greekhistoryrepository.gr/archive/item/6239>
9. Αστερίου Λ. (2022), *Η εμφάνιση των συντεχνιών κατά τον Μεσαίωνα*, <https://www.offlinepost.gr/2022/05/24/i-emfanisi-ton-sintexnion-kata-ton-mesaiona/>
10. Βεντούρα, Λ. (2008), *Οι δρόμοι της μεγάλης φυγής των Ελλήνων (ενότητα: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά)*, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/oi-dromoi-tis-megalis-fygis-twn-ellinwn/> (ενότητα: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά)
11. Βικιπαίδεια (2020), *Δείκτης Δημοκρατικότητας*, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%B5%CE%AF%CE%BA%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82
12. Βικιπαίδεια (2021), *Πελαταικά Δίκτυα*, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%B5%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AC_%CE%94%CE%AF%CE%BA%CF%84%CF%85%CE%B1
13. Βικιπαίδεια (2022), *Κατάλογος πρωθυπουργών της Ελλάδας*, [https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82_%CF%80%CF%81%CF%89%CE%B8%CF%85%CF%80%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CF%8E%CE%BD_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82#%CE%92%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF%CE%BD_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%82_%E2%80%93%CE%A0%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%81%CE%B9%CE%BD%CE%AE_%CE%BA%CF%85%CE%B2%CE%AD%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7_\(1862-1863\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82_%CF%80%CF%81%CF%89%CE%B8%CF%85%CF%80%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CF%8E%CE%BD_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82#%CE%92%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF%CE%BD_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%82_%E2%80%93%CE%A0%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%81%CE%B9%CE%BD%CE%AE_%CE%BA%CF%85%CE%B2%CE%AD%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7_(1862-1863))

14. Γερούλανος Σ. (2016), *Η απάντηση των αιώνων, Στην ιστορία το εκκρεμές της ευθανασίας ταλαντώνεται μεταξύ των δύο άκρων*, Athens Medical Society, <https://www.mednet.gr/archives/2016-sup/pdf/39.pdf>
15. διαΝΕΟσις (2016α), *Extreme Poverty in Greece*, <https://www.dianeosis.org/en/2016/06/extreme-poverty-greece-survey/>, ενότητα: Extreme poverty threshold (2015)
16. διαΝΕΟσις, Ernst & Young (2016β), *Η Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/03/Tax_Evasion_diaNEOsis_Upd_17_03_2017.pdf
17. διαΝΕΟσις (2017), *Πολυνομία Και Κακονομία Στην Ελλάδα*, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/12/Polynomia_Main_UPD_41217.pdf
18. Διεθνής Διαφάνεια Ελλάς (2022), *Τι είναι η διαφθορά*, <https://transparency.gr/>
19. Θεοδωρουλάκης Μ. & Κουμαριανός Β. (2012), *Συστήματα Κοινωνικής Ασφάλισης, Ασφαλιστικό Σύστημα και Σύστημα Κοινωνικής Περίθαλψης*, ΙΝΕ/ΓΣΣΕΕ, https://www.inegree.gr/wp-content/uploads/2014/02/ekp_yliko_krat_pron2.pdf
20. Έκθεση Επιτροπής (Σπράου) για την εξέταση της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής (1997), *Οικονομία και Συντάξεις – Συνεισφορά στον κοινωνικό διάλογο*, <http://epkodi.gr/images/istoriko-arheio/3-9oikonomia-syntakseis.pdf>
21. Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών (2016), *Και όμως, το ασφαλιστικό σύστημα ήταν «κεφαλαιοποιητικό»!*, <https://www.eea.gr/arthra-eea/kai-omos-to-asfalistiko-systima-itan-kefalaiopoiitiko/> (ενότητα: Η «κεφαλαιοποίηση»)
22. Ζαχαρόπουλος Ι. (2007), *Σκανδαλώδης καταλήστευση των αποθεματικών από το κεφάλαιο*, Άρθρο σε εφημερίδα «Ριζοσπάστης» 24/3/2017, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3976726>
23. Η Καθημερινή (2017), *Το «πάρτι» στην Υγεία δεν έχει τέλος*, <https://www.kathimerini.gr/society/909483/to-parti-stin-ygeia-den-echei-telos/>
24. Η Καθημερινή (2022), *Συντάξεις: Πώς εκδίδονται από πιστοποιημένους λογιστές και δικηγόρους – Αναλυτικός οδηγός ΕΦΚΑ*, <https://www.kathimerini.gr/economy/local/561660871/syntaxeis-pos-ekdidontai-apo-pistopoiimenoys-logistes-kai-dikigoroy-s-analytikos-odigos-efka/>

25. IOBE - Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (2019), *Συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση και ανάπτυξη, υποενοτήτα: 2.1 Διεθνή χαρακτηριστικά συνταξιοδοτικών συστημάτων*, http://iobe.gr/docs/research/RES_04_15042019_REP_GR.pdf
26. Κατσαγάνης Δ. – Capital.gr (2018), *Από τον κρατικό κορβανά το 55% της χρηματοδότησης των συντάξεων*, <https://www.capital.gr/oikonomia/3335572/apo-ton-kratiko-korbana-to-55-tis-xrimatodotisis-ton-suntaxeon>
27. Κουζής Ι., Δημουλάς Κ., Μητράκος Θ., Φιλιπούλου Μ. (2013), *Επιπτώσεις των περιοριστικών πολιτικών στις δημόσιες υπηρεσίες, δημόσια αγαθά και ανθρώπινο δυναμικό της δημόσιας διοίκησης*, <https://www.poeota.gr/oldsite/adedy/KP-MEPP-11-2013.pdf>
28. Κουζιώρτη Β. (2010), *Οι ασφαλιστικές εισφορές στο ΙΚΑ – ΕΤΑΜ (Διδακτορική διατριβή)*, <https://www.didaktorika.gr/eadd/bitstream/10442/27841/1/27841.pdf>
29. Κουμαριανός Ε. (2019), *Προκλήσεις και προοπτικές για το ασφαλιστικό των ελεύθερων επαγγελματιών. Η μεταρρύθμιση του Ν. 4387/2016 και οι προσαρμογές της*, Έρευνες - Μελέτες ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, https://imegsevee.gr/wp-content/uploads/2020/01/%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7_%CE%91%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C_S.pdf
30. Κουτσόλαμπρος Α. (2018), *Έμμισθοι δικηγόροι: «Υπολογισμός συντάξεων με το ν. 4387/2016 για νομικούς, μηχανικούς και υγειονομικούς (τ. ΕΤΑΑ) με συνυπολογισμό κοινωνικών πόρων»*, <https://kokkinoslawfirm.com/2018/02/%CE%AD%CE%BC%CE%BC%CE%B9%CF%83%CE%B8%CE%BF%CE%B9-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B7%CE%B3%CF%8C%CF%81%CE%BF%CE%B9-%CF%85%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CF%83%CF%85%CE%BD/>
31. Κυρκιλής Δ. & Σεμάσης Σ. (2012), *Οικονομική Κρίση και Πολιτικές Ανάπτυξης και Συνοχής*, 10^ο Τακτικό Επιστημονικό Συνέδριο, http://plandevol.web.auth.gr/ERSA_GR_CONF_2012/papers/Kyrkilis_Semasis_paper.pdf

32. Κώτση Αγαπούλα (2008), *Νοσολογία των Παιδικών Ηλικιών και της Νεολαίας (20^{ος} αιώνας)*, *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς*, <https://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/8889>
33. Λεμοντζόγλου Τ. (2021), *Ανθρώπινο Κεφάλαιο και Οικονομική Ανάπτυξη*, <https://socialpolicy.gr/2021/05/%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CF%81%CF%8E%CF%80%CE%B9%CE%BD%CE%BF-%CE%BA%CE%B5%CF%86%CE%AC%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CE%BF-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%BD.html>, ενότητα: Η Σύγχρονη Θεωρία του Ανθρώπινου Κεφαλαίου
34. Ληξουριώτης Ι. (2013), *Η χρηματοδότηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων*, σε *Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών*", τεύχος 7/2013, https://www.academia.edu/4791527/%CE%A7%CE%A1%CE%97%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%9F%CE%94%CE%9F%CE%A4%CE%97%CE%A3%CE%97%CE%A3%CE%A5%CE%9D%CE%94%CE%99%CE%9A%CE%91%CE%9B%CE%99%CE%A3%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%A9%CE%9D_%CE%9F%CE%A1%CE%93%CE%91%CE%9D%CE%A9%CE%A3%CE%95%CE%A9%CE%9D
35. Μαντζούκας Σ. (2007), *Ποιοτική έρευνα σε έξι εύκολα βήματα η επιστημολογία, οι μέθοδοι και η παρουσίαση*, *Ανασκόπηση Νοσηλευτική 2007*, 46(1):88–98, <https://eclass.uop.gr/modules/document/file.php/TS162/%CE%91%CE%BD%CE%AC%CE%BB%CF%85%CF%83%CE%B7%20%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD%20%CE%B4%CE%B5%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CF%89%CE%BD.pdf>
36. Μάρδας Γ. (2004), *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Αργειακών Σπουδών, «Το Άργος κατά τον 19^ο αιώνα», 5-7 Νοεμβρίου 2004* (ενότητα: Το σύνταγμα της Επιδαύρου της 01-1-1822), <https://argolikivivliothiki.gr/2018/07/20/the-social-state-in-the-constitutive-texts-of-argos/>
37. Μαθιός Σ. (2015), *Διαφθορά και κρατική εξουσία*, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 15, 1–17, <https://doi.org/10.12681/sas.590>

- [CF%82-%CF%80%CF%8E%CF%82-%CE%AC%CE%BB%CE%BB%CE%B1%CE%BE%CE%B5-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%85/](#) (ενότητα: Ο νόμος που ψηφίστηκε τον Αύγουστο του ίδιου έτους 1932)
47. Παπαδόπουλος Δ., (2017). *Σημεία, κεφάλαια, δίκτυα. Μια αναλυτική προσέγγιση για τη νομότυπη διαφθορά*. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 14, 50-95.
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/view/15160/13634>
48. Πατρώνης Β. (2015), *Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνας)*,
https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/1700/3/00_master_document.pdf
49. Πετρόγλου Α. (2011), *Η κοινωνικοασφαλιστική μεταρρύθμιση του ν. 3996/2011, Η αναδρομικότητα των ρυθμίσεων και το έλλειμμα δικαιοσύνης και νομιμοποίησης* (ενότητα: Ι. Αναδρομική απώλεια κοινωνικοασφαλιστικών δικαιωμάτων),
http://www.epkodi.gr/wp-content/uploads/2016/03/MELETI.EDKA2_petroglou.pdf
50. Πόρισμα της Επιτροπής Ειδικών για το Ασφαλιστικό (2010), *Κατευθυντήριες Αρχές και Προτάσεις για την Αναμόρφωση του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης*,
<http://www.epkodi.gr/wp-content/uploads/2016/03/porisma-1.pdf>
51. Πυργιωτάκης ³² Ι. Ε.Ι (1988), *Δάσκαλοι και κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: οι επιπτώσεις του κοινοβουλευτικού συστήματος στην εξέλιξη του διδασκαλικού επαγγέλματος στην Ελλάδα*, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 71, 200–235.
<https://doi.org/10.12681/grsr.837>
52. Ραβανός Α. (2018), *Το μεγάλο πάρτι του 2000-2009*, ΤΟ ΒΗΜΑ,
<https://www.tovima.gr/2018/02/10/politics/to-megalo-parti-toy-2000-2009/>, ενότητα: *Οι καταγγελίες Σούρλα το 2013*
53. Ρούπας Θ. (2010), *Ιστορική Αποτίμηση και ο Ρόλος των Αποθεματικών στο Ελληνικό Ασφαλιστικό Σύστημα*, *Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης ΕΤΟΣ ΝΒ' Αριθμ. τευχ. 6/617*, https://epkodi.gr/images/pdf/MELETI1.EDKA_.pdf (ενότητα: *Ιστορική αποτίμηση του κόστους ευκαιρίας των αποθεματικών*)
54. Σακελλαρόπουλος Θ. & Οικονόμου Χ. (2006), *Εθνικές προτεραιότητες και ευρωπαϊκές προκλήσεις στη μεταρρύθμιση του συστήματος κοινωνικής προστασίας και απασχόλησης*

³² Στην ιστοσελίδα αναφέρεται εσφαλμένα ως «Πυργιώτης».

- στην Ελλάδα, 1980-2004 (ενότητα: η δεκαετία του '90),
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2426389
55. Σαλούρου Ρ. (2017), *Στην αναμονή πάνω από 315.000 αιτήσεις για συνταξιοδότηση*, άρθρο στην «Καθημερινή», <https://www.kathimerini.gr/economy/local/911738/stin-anamoni-pano-apo-315-000-aitiseis-gia-syntaxiodotisi/>
56. Σιούλη Ζ. (2021), *Ενδοκλαδικές Ανισότητες στην Επικουρική Ασφάλιση. Σύγκριση παροχών επικουρικών ταμείων του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα – Διδακτορική διατριβή*, <https://www.didaktorika.gr/eadd/bitstream/10442/49823/1/49823.pdf>
57. Σιούφας Δ. (2016), *Η Ασφαλιστική Μεταρρύθμιση της περιόδου 1990-1993* (άρθρο, ενότητα: Ο νόμος 1902/1990), <https://www.anoixtoparathyro.gr/%CE%B7-%CE%B1%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CF%81%CF%81%CF%8D%CE%B8%CE%BC%CE%B9%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%8C/>
58. Σιωμόπουλος Ι. Κ. (2008), *Η ΕΕ καταργεί τους φόρους υπέρ τρίτων*, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/finance/i-ee-katargei-toys-foroys-yper-tritwn/>
59. Σκρέκας Κ. (2020), *Ομιλία σε εκδήλωση Agrenda (Ιωάννινα), Ναυτεμπορική*, <https://m.naftemporiki.gr/story/1554077>
60. Σολωμός Γ. (2010), *Οι κοινωνικοί πόροι*, <https://www.grigorissolomos.gr/notes/oi-koinonikoi-poroi>
61. Στεργίου Α. (2013), *Οι περικοπές των συντάξεων υπό το πρίσμα του άρθρου 1 του Π.Π.Π. της ΕΣΔΑ* (ενότητα: Οι περικοπές των συντάξεων), https://www.constitutionalism.gr/%CE%BF%CE%B9-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%AD%CF%82-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%83%CF%85%CE%BD%CF%84%CE%AC%CE%BE%CE%B5%CF%89%CE%BD-%CF%85%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%BF-%CF%80%CF%81%CE%AF%CF%83/#_ftnref10
62. Στεργίου Α. (2014), *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης, ΑΠΘ – Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα*,

<https://opencourses.auth.gr/modules/document/file.php/OCRS297/%CE%A0%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%A0%CE%A4%CE%A5%CE%A7%CE%99%CE%91%CE%9A%CE%9F-%CE%95%CE%9D%CE%9F%CE%A4%CE%97%CE%A4%CE%91%2001%CE%B7-%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B1%CF%83%CF%86%CE%AC%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%B1.pdf>

63. Σύνδεσμος Φαρμακευτικών Επιχειρήσεων Ελλάδας & IOBE (2012), *Η φαρμακευτική αγορά στην Ελλάδα: Γεγονότα και στοιχεία 2012*, https://sfee.gr/wp-content/uploads/2014/08/Facts%20&%20Figures_Brochure_56p_FINAL_PRINT.pdf
64. Σύνδεσμος Φαρμακευτικών Επιχειρήσεων Ελλάδας & IOBE (2019), *The Pharmaceutical market in Greece. Facts & Figures 2019*, http://iobe.gr/docs/research/en/RES_05_A_22062020_REP_ENG.pdf
65. Σωτηρόπουλος Δ. (2007), *Πελατειακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: μια δύσκολη συμβίωση*, https://www.academia.edu/36177504/2013_%CE%95%CE%B9%CF%83%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%AE_%CE%A3%CF%84%CE%BF_%CE%9A_%CE%A1%CE%BF%CE%B6%CE%AC%CE%BA%CE%BF%CF%85_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%95_%CE%93%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%AC_%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BC_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AC_%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CE%BE%CE%B1_%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CF%8E%CE%BD_%CF%80%CE%B1%CF%84%CF%81%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%B2%CE%AF%CE%B1_%CE%91%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1_%CE%91%CE%BB%CE%B5%CE%BE%CE%AC%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1_%CE%BC%CE%B5_%CE%95_%CE%93%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%AC_%CE%BA%CE

- [E% B1% CE% B9 % CE% 93 % CE% 93% CE% B9% CE% B1% CE% BD% CE% BD% CE % B9% CF% 84% CF% 83% CE% B9% CF% 8E% CF% 84% CE% B7](https://www.tovima.gr/2017/03/11/books-ideas/i-krisi-poy-zouyme-xwris-parwpides/)
66. Σωτηρόπουλος Δ. (2016), Συνέντευξη του Δ. Σωτηρόπουλου στη Juliette Seban, <https://dimartblog.com/2016/10/25/sotiropoulos-liepp-gre/>
67. Σωτηρόπουλος Δ. (2017), *Η κρίση που ζούμε, χωρίς παρωπίδες*, <https://www.tovima.gr/2017/03/11/books-ideas/i-krisi-poy-zouyme-xwris-parwpides/>, ενότητα: Πρωτότυπη μεθοδολογία
68. Τήνιος Π. (2009), *Κοινωνική ασφάλιση: Πτυχές στρατηγικής για την Ελλάδα*, Συνεργασία Κ.Ε.Μ.Ε. - Ε.Β.Ε.Α., <https://epkodi.gr/arthra-pinakas/167-kinoniki-asfalisi-ptyches-stratigikis-gia-tin-ellada> (ενότητα: 3.2 Η οργάνωση της ασφάλισης ως παραμορφωτικό φίλτρο)
69. Τήνιος Π. (2010β), *Περιουσία ταμείων και κοινωνική ασφάλιση: Μια διαχρονική παρανόηση και οι επιπτώσεις της*, Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικών Ασφαλίσεων, τόμος ΝΒ, σελ 420-426, https://epkodi.gr/images/pdf/MELETI1.EDKA_.pdf
70. Τήνιος Π. (2013), *Συντάξεις και οικονομία μετά το Μνημόνιο: Προς μια στρατηγική διασποράς του κινδύνου*, https://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2013/03/%CE%95%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF_1_%CE%A0.%CE%A4%CE%AE%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CF%82.pdf
71. Τσουκαλάς (1993). «Τζαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων. *Περί Ελλήνων στην Ελλάδα. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1, 9-52, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/view/15324>
72. Τσώλης Ζ., Σιωμόπουλος Κ. (2008), *Ποιους θίγει η κατάργηση των «φόρων υπέρ τρίτων»*, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/politics/poioys-thigei-i-katargisi-twn-forwn-yper-tritwn/>
73. Υπουργείο Εργασίας & Κοινωνικών Ασφαλίσεων - **Έκθεση Γιαννίτση** (2001), https://epkodi.gr/images/istoriko-arheio/3-14synoptiki_ekthesi.pdf
74. Υπουργείο Παιδείας, 2021, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ' Λυκείου*, ενότητα: Η Μικρασιατική Καταστροφή, υποενότητα: Η έξοδος,

- http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2758/Themata-Neoellinikis-Istorias_G-Lykeiou_html-apli/index3_8.html
75. Υπουργείο Παιδείας (2021β), *Η διαμόρφωση και λειτουργία των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα (1821 – 1936)*, <https://edoc.pub/queue/--549-pdf-free.html>
76. Υφαντόπουλος Γ. (1990). *Το κράτος πρόνοιας και η συνταξιοδοτική πολιτική στην Ελλάδα, στις χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. και της Ε.Ο.Κ.*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 73, 199–249. <https://doi.org/10.12681/grsr.939>
77. Χλέτσος Μ. (2003), *Οικονομική Ανάλυση της Κοινωνικής Προστασίας (Πανεπιστημιακές Παραδόσεις)*, <https://ketheaspp10.files.wordpress.com/2014/11/cf87cebbceadcf84cf83cebfcf82-cf80ceb1cebdceb5cf80ceb9cf83cf84ceb7cebceeb9ceb1cebaceb5cf83-cf80ceb1cf81ceb1ceb4cebfcf83ceb5ceb9cf83.pdf>
78. Ψυχογιός Δ. Κ. (1986), *Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19^{ου} αιώνα*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Τόμος 63, σ. 161 -163 <https://doi.org/10.12681/grsr.762>
79. Amaglobeli D., Hua Chai, Dabla-Norris E., Dybczak K., Soto M., Tieman A.F. (2019), *The Future of Saving: The Role of Pension System Design in an Aging World*, <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2019/01/09/The-Future-of-Saving-The-Role-of-Pension-System-Design-in-an-Aging-World-45138>
80. Amundsen I. (1999), *Political Corruption: An Introduction to the Issues*, <https://www.cmi.no/publications/file/1040-political-coiTuption.pdf>
81. Anagnostopoulos A. & Bitzenis A. (2015), *Tackling Undeclared Work in Greece*, Global Business & Economics Anthology, Volume II, December 2015, http://www.paraoikonomia.gr/wp-content/uploads/18_portugal_pp_32_46_Anagnostopoulos-Bitzenis-Tackling...pdf
82. Anagnostopoulos A. & Siebert S. (2015), *The impact of Greek labour market regulation on temporary employment - Evidence from a survey in Thessaly, Greece*, https://www.researchgate.net/publication/276385161_The_impact_of_Greek_labour_market_regulation_on_temporary_employment_-_evidence_from_a_survey_in_Thessaly_Greece

83. Anderson E. (2016), *Boston Review*, *Common Property: How Social Insurance Became Confused with Socialism*, <https://bostonreview.net/articles/elizabeth-anderson-social-insurance-thomas-paine-friedrich-hayek/>
84. Ahrend R. (2002), *Press Freedom, Human Capital and Corruption*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=620102
85. Azariadis C. & Ioannides Y. (2015), *Thinking about Corruption in Greece*, https://sites.tufts.edu/yioannides/files/2015/02/Azariadis_Ioannides_Corruption_Feb_20_2015_FIGS_Appendix.pdf
86. Barr N. (2001), *The Truth About Pension Reform*, Finance & Development – IMF, September 2001, Volume 38, Number 3, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2001/09/barr.htm>
87. Barr A. & Serra D. (2006), *Culture and Corruption*, Global Poverty Research Group, https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:897bbd03-55e9-4aeb-a7a4-8e2bcb52b18e/download_file?file_format=pdf&safe_filename=gprg-wps-040.pdf&type_of_work=Working+paper
88. Bauernschuster, Driva & Hornung (2018), *Bismarck's Health Insurance and the Mortality Decline*, <https://docs.iza.org/dp11628.pdf>
89. Biswas A. (2018), *From our ancestors to modern leaders, all do it: the story of corruption*, <https://lkyspp.nus.edu.sg/research/publications/details/from-our-ancestors-to-modern-leaders-all-do-it-the-story-of-corruption>
90. Blust K. (2022), *Survey: Mexicans paid on average 18,500 bribes a day to police, public servants in 2021*, <https://fronterasdesk.org/content/1751137/survey-mexicans-paid-average-18500-bribes-day-police-public-servants-2021>
91. Boeri T. (2002), *Let Social Policy Models Compete And Europe Will Win*, <https://studylib.net/doc/10290290/let-social-policy-models-compete-and-europe-will-win-tito>
92. Boissoneault L. (2017), *Bismarck Tried to End Socialism's Grip—By Offering Government Healthcare*, <https://www.smithsonianmag.com/history/bismarck-tried-end-socialisms-grip-offering-government-healthcare-180964064/>
93. Bonefeld W. (2012) *Freedom and the Strong State: On German Ordoliberalism*, *New Political Economy*, 17:5, 633-656,

- <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13563467.2012.656082?needAccess=true>
94. Börsch-Supan A. & Tinios P. (2001), *The Greek Pension System: Strategic Framework for Reform*, in Ralph C. Bryant Nicholas C. Garganas George S. Tavlak (editors), Greece's Economic Performance and Prospects, https://www.bankofgreece.gr/RelatedDocuments/Brookings_En.pdf
95. Bortz A. (1971), *Lecture on the History of Social Security*, US Social Security, <https://www.ssa.gov/history/bortz.html> (ενότητα: Social Insurance)
96. Böwer U., Michou V. & Ungerer C. (2014), *The Puzzle of the Missing Greek Exports*, European Commission, Economic Papers 518 | June 2014, [The Puzzle of the Missing Greek Exports \(europa.eu\)](https://ec.europa.eu/economy_finance/dbpedia/property/Puzzle_of_the_Missing_Greek_Exports)
97. Bresser-Pereira L. C. (2020), *The Golden Age of Capitalism*, <http://www.bresserpereira.org.br/papers/2020/Chapter-5-The-Golden-Age-of-Capitalism.pdf>
98. Britannica, The Editors of Encyclopedia, “*Harold Lasswell*”, <https://www.britannica.com/biography/Harold-Lasswell#ref748748>
99. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “*Social Insurance*”. *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/social-insurance>
100. Britannica, The Editors of Encyclopedia, “*Social welfare program*”, <https://www.britannica.com/topic/social-welfare-program>
101. Britannica, The Editors of Encyclopedia, “*Modernization – Population Change*”, <https://www.britannica.com/topic/modernization/Secularization-and-rationalization>
102. Buehn A. & Schneider F. (2009), *Corruption and the Shadow Economy: A Structural Equation Model Approach*, <https://d-nb.info/994716370/34>
103. Burton N. (2018), *The Thatcher government and (de)regulation: modularisation of individual personal pensions* in Emerald Insight, Journal of Management History, <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JMH-06-2017-0030/full/pdf?title=the-thatcher-government-and-deregulation-modularisation-of-individual-personal-pensions>
104. Bussell, J. (2015), *Typologies of Corruption: A pragmatic approach, Greed, Corruption, and the Modern State*, <https://doi.org/10.4337/9781784714703.00007>

105. Calomiris C. (2010), *The Painful Arithmetic of Greek Debt Default*,
<https://www0.gsb.columbia.edu/faculty/ccalomiris/papers/Painful%20Arithmetic%20of%20Greek%20Debt%20Default.pdf>
106. Cambridge Encyclopedia of Anthropology, *Egalitarianism*,
<https://www.anthroencyclopedia.com/entry/egalitarianism>, ενότητα: Early writing on freedom and equality
107. Campos N. & Giovannoni F. (2007), *Lobbying, Corruption and Political Influence*, Public Choice , Apr., 2007, Vol. 131, No. 1/2 (Apr., 2007), pp. 1-21,
https://www.jstor.org/stable/pdf/27698081.pdf?refreqid=excelsior%3Acb2e6ebaac98cef841a7f3ed79240348&ab_segments=&origin=
108. Chalmers I., Sutiyono B. (2012), *The Struggle against Corruption during the Democratic Transition: Theorising the Emergent Role of CSOs*, Development and Society , Vol. 41, No. 1 (June 2012), pp. 77-102,
<https://www.jstor.org/stable/10.2307/deveandsoci.41.1.77>
109. Christensen Kaare, Doblhammer Gabriele, Roland Rau, James W. Vaupel (2009), *Ageing populations: the challenges ahead*, *The Lancet*, Volume 374, Issue 9696, pp. 1196 – 1208,
<https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0140673609614604?token=5BAB061DD6F107BB7F02C293AE69AE8852F9E1505B107F3B3F28021BCB81BCAD32F8C8938A326FC9D651B6C14C11AF6A&originRegion=eu-west-1&originCreation=20221018182256>
110. Christodoulakis N. (2019), *Greece and the Euro Area: The cost of weak institutions*,
<https://sites.tufts.edu/karamanlischair/files/2019/05/CGK-WP-no-2019-05-Weak-Institutions-May.pdf>
111. Cifaldi G. (2018), *Corruption as a threat to the social security* in International Relations and Security Studies Review 1/2018,
<https://globalresearchpublishing.com/wp-content/uploads/2018/09/International-Relations-and-Security-Studies-Review-Volume-1-Number-1-April-2018-1.pdf#page=32>
112. Ciminelli G., Furceri D., Jun Ge, D. Ostry J.D. and Papageorgiou C. (2019), *The Political Costs of Reforms: Fear or Reality?* – IMF Staff Discussion Notes,

- <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2019/10/17/The-Political-Costs-of-Reforms-Fear-or-Reality-48735>
113. CNBC, 2022, *These countries have the best pension systems in 2022—and the U.S. didn't make the list* (ενότητα: Top countries with the best pensions in 2022), <https://www.cnbc.com/2022/10/13/these-countries-have-the-best-pension-systems-in-2022.html>
114. Danopoulos C. (2014), *The Cultural Roots of Corruption in Greece*, Mediterranean Quarterly, Volume 25, Number 2, Spring 2014, pp. 105-130 (Article), <https://muse.jhu.edu/article/548447/pdf>
115. Dawes CT, Okbay A, Oskarsson S, Rustichini A. (2021), *A polygenic score for educational attainment partially predicts voter turnout*, Proc Natl Acad Sci U S A. 2021 Dec 14;118(50):e2022715118, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8685665/pdf/pnas.202022715.pdf>
116. De Regil A. (2001), *Keynesian Economics and The Welfare State*, The Jus Semper Global Alliance, <https://www.jussemper.org/Resources/Economic%20Data/The%20Neo-Capitalist%20Assault/Resources/KeynesianEconomics.pdf>
117. De Rugy V. (2012), *How Many Workers Support One Social Security Retiree?*, Mercatus Center, George Mason University, <https://www.mercatus.org/publications/social-security/how-many-workers-support-one-social-security-retiree>
118. De Visser J. (2020), *Unter den Linden, the summer of '78. Two failed attempts to assassinate Kaiser Wilhelm I*, <https://joepwritesthehistoryofberlin.wordpress.com/2012/10/26/attempts-to-kill-wilhelm-i/>
119. Drucker P. (1994), *The Age of Social Transformation in The Atlantic Monthly*, <https://www.theatlantic.com/past/docs/issues/95dec/chilearn/drucker.htm> (ενότητα: The Rise and Fall of the Blue Collar Worker)
120. Edwards Lee (2022), *The Myth of Scandinavian Socialism* (ενότητα: The Swedish Model), in The Heritage Foundation, <https://www.heritage.org/progressivism/commentary/the-myth-scandinavian-socialism>

121. En.wikipedia.org (2022) *Beveridge Report* - Wikipedia. [online] Available at:
https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Beveridge_Report&oldid=1098089657
122. Evans C. & Pienknagura S. (2021), *Assessing Chile's Pension System: Challenges and Reform Options* in IMF Working Papers,
<https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2021/09/09/Assessing-Chile-s-Pension-System-Challenges-and-Reform-Options-465415>
123. Eurobarometer (2022), *Corruption*, Country Factsheets, Greece
<https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2658>
124. Eurofound (2017), *European Quality of Life Survey 2016: Quality of life, quality of public services, and quality of society*, Publications Office of the European Union,
https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1733en.pdf
125. European Observatory on Health Systems and Policies (2021), *State of Health in the EU – Greece, Country Health Profile 2021*,
https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewio7vCImcD7AhV7XvEDHSDCAUoQFnoECBAQAQ&url=http%3A%2F%2Feurohealthobservatory.who.int%2Fdocs%2Flibrariesprovider%2Fcountry-health-profiles%2Fchp2021pdf%2Fgreece-countryhealthprofile2021.pdf%3Fsfvrsn%3D5fd3b3f1_5%26download%3Dtrue&usg=AOvVaw2m7V2_6F_dSm791hbvSUss
126. European Parliament (2016), *The Cost of Non-Europe in the Area of Corruption*,
https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/579319/EPRS_STU%282016%29579319_EN.pdf
127. Eurostat (2017) *How much do social transfers reduce poverty?*
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20181113-1>
128. Eurostat (2018), *Social protection statistics - pension expenditure and pension beneficiaries*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Social_protection_statistics_-_pension_expenditure_and_pension_beneficiaries
129. Eurostat (2018b), *Self-employed persons*, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/EDN-20190430-1>

130. Eurostat (2020), *Ageing Europe - Statistics on pensions, income and expenditure*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_pensions,_income_and_expenditure&oldid=575082#Pensions
131. Featherston K. (2015), *External conditionality and the debt crisis: the 'Troika' and public administration reform in Greece*, *Journal of European Public Policy*, 22:3, 295-314, <https://doi.org/10.1080/13501763.2014.955123>
132. Ferrera M. (1996), *The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe*, *Journal of European Social Policy* 1996; 6; 17, <https://kostasantlavdas.files.wordpress.com/2017/02/16-southern-model-of-welfare.pdf>
133. Fisman R., Gatti R., *Decentralization and Corruption: Evidence Across Countries*, https://documents1.worldbank.org/curated/en/264891468780583449/820140748_2004041311100411/additional/28202.pdf
134. Flogaitis S. (2013), *Greece: A State With Weak Institutions, in Crisis*, <https://www.squire.law.cam.ac.uk/eminent-scholars-archive/professor-spyridon-flogaitis/spyridon-flogaitis-greece-state-weak>
135. Fonseca X., Lukosch S., & Brazier F. (2019) *Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it*, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 32:2, 231-253, <https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480>
136. Friedman E., Johnson S., Kauffman D., Zoid-Lobaton P. (1999), *Dodging the grabbing hand: the determinants of unofficial activity in 69 countries*, *Journal of Public Economics* 76 (2000) 459–493, https://www.researchgate.net/publication/24126204_Dodging_the_Grabbing_Hand_The_Determinants_of_Unofficial_Activity_in_69
137. Gallagher H. (1948), *Administrative Reorganization in the Greek Crisis*, *Public Administration Review*, Vol. 8, No. 4 (Autumn, 1948), pp. 250-258, : <https://www.jstor.org/stable/972523> Gelderblom O. & Regina Grafe R. (2010), *The Rise and Fall of the Merchant Guilds*, https://www.researchgate.net/publication/254953346_The_Rise_and_Fallof_Merchant_Guilds_Re-thinking_the_Comparative_Study_of_Commercial_Institutions_in_Premodern_Europe

138. Giordano C. (2004), *Appropriating the Common Good by Personalizing Social Relationships - Acquaintances, Patronage, and Corruption in Low Trust Societies*, <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/ejlr6&div=28&id=&page=>
139. Girvan G. (2021), *Germany: #3 in the 2021 World Index of Healthcare Innovation* <https://freopp.org/germany-freopp-world-index-of-healthcare-innovation-84d380091cb7>
140. Gupta S., Davoodi H., Alonso-Terme R. (1998), *Does Corruption Affect Income Inequality and Poverty?*, IMF Working Paper, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp9876.pdf>
141. Haryanto J. & Astuti E. (2009), *Analysis for corruption and decentralization*, <https://media.neliti.com/media/publications/125619-EN-analysis-for-corruption-and-decentraliza.pdf>
142. Hassan M. K. (2011), *The Shadow Economy of Bangladesh: Size Estimation and Policy Implications*, <https://www.ti-bangladesh.org/research/Shadow%20Economy%20Report%20for%20Web%2011%20Jan%2011.pdf>
143. Hellenicparliament.gr (2012), *Έγγραφο Υπουργείο Εργασίας – Απάντηση σε ερώτηση βουλευτή Ν. Νικολόπουλου*, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a-476a34d732bd/7839888.pdf>
144. Hort S. & Kuhnle S. (2017), *The coming of East and South-East Asian welfare states*, https://www.researchgate.net/publication/287167107_The_coming_of_East_and_South-East_Asian_welfare_states_σ.162
145. Hodgson Geoffrey (2018), *What the world can learn about equality from the Nordic model*, The Conversation, <https://theconversation.com/what-the-world-can-learn-about-equality-from-the-nordic-model-99797>
146. Hulsewé A.F.P. (1987), *Han China: A Proto "Welfare State"? Fragments of Han Law Discovered in North-West China*, http://cccp.uchicago.edu/cbp/Hulsewe-Han_China_a_proto-welfare_state.pdf

147. International Labour Office (ILO) (2016), *Diagnostic report on undeclared work in Greece*, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/projectdocumentation/wcms_531548.pdf
148. International Labour Office (ILO) (2018), *Social protection for older persons: Policy trends and statistics 2017–19*, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---soc_sec/documents/publication/wcms_645692.pdf
149. International Labour Office (ILO) (2020), *Social protection (social security) interventions: What works and why*, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_mas/---eval/documents/publication/wcms_754108.pdf
150. Jahan S., Mahmud A. S. & Papageorgiou C. (2014), *What Is Keynesian Economics?* International Monetary Fund, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2014/09/pdf/basics.pdf>
151. Johnston M. (1991), *Political Corruption: Historical Conflict and the Rise of Standards*, *Journal of Democracy*, Volume 2, Number 4, Fall 1991, pp. 48-60 (Article), <https://muse.jhu.edu/pub/1/article/225564/pdf>
152. Johnston M. (1996), *The search for definitions: the vitality of politics and the issue of corruption*, *International social science journal* 48 (149), 321-335, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1468-2451.00035?saml_referrer
153. Kalavrezou N. & Hui J. (2021), *Healthcare Reform in Greece: Progress and Reform Priorities*, IMF Working Paper, <https://www.google.com/url?sa=t&ret=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj3mtH5nsH7AhWTQvEDHbECCiEQFnoECAoQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.imf.org%2F-%2Fmedia%2Ffiles%2Fpublications%2FWP%2F2021%2FEnglish%2Fwpiea2021189-print-pdf.ashx&usg=AOvVaw0XyrbaInL1NUi7OREn3xye>
154. Kenton W. (2022), *Marshall Plan Definition*, Investopedia, <https://www.investopedia.com/terms/m/marshall-plan.asp>
155. Kitschelt H. (2000), *Linkages between citizens and politicians in democratic polities*, in *Comparative Political Studies*, 33/6, pp. 845 – 879, <https://www.semanticscholar.org/paper/Linkages-between-Citizens-and-Politicians-in-Kitschelt/2146097875d4dd496a8d1dca8eeb718b6d95400f>

156. Klitgaard R. (1998), *International Cooperation Against Corruption*, Finance & Development/March 1998,
<https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/1998/03/pdf/klitgaar.pdf>
157. Kolstad I., Wiig A. (2011), *Does Democracy Reduce Corruption?*, CMI Working Paper, <https://www.cmi.no/publications/file/4315-does-democracy-reduce-corruption.pdf>
158. Konosuke O. (2002), *The Evolution of Social Policy in Japan*, World Bank Institute,
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/580821468042904090/pdf/330530JP0Social0policy01PUBLIC1.pdf>
159. Kopecký P. & Mair P. (2011), *Party Patronage in Contemporary Europe: Principles and Practices*,
https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/18057/RSCAS_2011_41.pdf?sequence=1&isAllowed=y
160. Kornelakis A., Voskeritsian H., Veliziotis M., Kapotas P., Georgaki K. (2017), *Prospects for a new employment relations and labour market model in Greece, Final Report*,
https://www.academia.edu/33971084/Prospects_for_a_new_employment_relations_and_labour_market_model_in_Greece
161. Koufopoulou P., Williams C. C., Vozikis A., Souliotis K., Samprakos A. (2021), *Estimating Shadow Economy Size in Greece 2000 - 2018: A Flexible MIMIC Approach*, SPOUDAI Journal of Economics and Business, Vol. 71 (2021), Issue 3-4, pp. 23-47, <https://spoudai.unipi.gr/index.php/spoudai/article/view/2910>
162. Koutsoukis K. (2003), *Political Corruption in Greece*, σε Bull, M.J., Newell, J.L. (eds) *Corruption in Contemporary Politics*, London: Palgrave Macmillan,
https://doi.org/10.1057/9781403919991_3
163. Krieger J. (1987), *Social Policy in the Age of Reagan and Thatcher*, in Socialist Register, <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5545/2443>
164. Kritzer B. (1996), *Privatizing Social Security: The Chilean Experience* in Social Security Bulletin Vol. 59, No. 3 Fall 1996, The United States Social Security Administration, <https://www.ssa.gov/policy/docs/ssb/v59n3/v59n3p45.pdf>

165. Lambrelli D. & O'Donnell O. (2010), *The impotence of price controls: Failed attempts to constrain pharmaceutical expenditures in Greece* in Health Policy Volume 101, Issue 2, July 2011, Pages 162-171,
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0168851010002575?via%3Dihub>
166. Lambropoulou E, Iosifidis T., Papamanolis N., Bakali E., Ageli S., Bakirli E., Massouri G. (2008), *Corruption in Greece or Corruption of Greece? The 'Modern' Triumphalism*, European Commission, Discussion Paper Series No 23, http://kops.uni-konstanz.de/bitstream/handle/123456789/11606/Corruption_Lambropoulou.pdf?sequence=1&isAllowed=y
167. Larsen C. A. (2014), *Social cohesion: Definition, measurement and developments*, Institut for Statskundskab, Aalborg Universitet,
https://vbn.aau.dk/ws/files/207548602/85_2014_CAL.pdf
168. Ledsom A. (2018), *Why France's "Trente Glorieuses" Are So Important to the Nation Today*, Culture Trip, <https://theculturetrip.com/europe/france/articles/why-frances-trente-glorieuses-are-so-important-to-the-nation-today/> (ενότητα: France's economy began to grow in a way that hadn't been seen before)
169. Liagouras G. (2019) *On the social origins of economic divergence: familism, business and state in Greece*, West European Politics, 42:5, 1115-1139,
<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/01402382.2018.1564870?needAccess=true>
170. Lindert P. (χ.χ.), *Social spending and the welfare state* in OECD Library,
<https://www.oecd-ilibrary.org/sites/3d96efc5-en/1/3/4/index.html?itemId=/content/publication/3d96efc5-en&csp=2c2e680562193998e9d20ed6a45a9242&itemIGO=oecd&itemContentType=book>
171. Lipjhart A. (1997), *Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma*, The American Political Science Review, Mar., 1997, Vol. 91, No. 1 (Mar., 1997), pp. 1-14, <https://www.jstor.org/stable/2952255>
172. Longley, Robert. (2021, December 6), *Overview of the Second Industrial Revolution*, <https://www.thoughtco.com/second-industrial-revolution-overview-5180514>

173. Máiz R. (2003), *Overlapping Networks: Clientelism As A Political Incentive*,
https://www.researchgate.net/publication/271818439_Jama_caleta_y_camello_la_corrupcion_como_mecanismo_de_autorrefuerzo_del_clientelismo_politico *Jama Caleta y Camello Corruption as a Self-Reinforcing Mechanism of Political Clientelism*
174. Manca, A. R. (2014), *Social Cohesion* in Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research pp 6026–6028,
https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-94-007-0753-5_2739
175. Marx, J.D. (2011), *American social policy in the Great Depression and World War I*,
<https://socialwelfare.library.vcu.edu/eras/great-depression/american-social-policy-in-the-great-depression-and-wwii/>
176. Mathieu C., Sterdyniak H. (2008) *European social model(s) and social Europe*, HAL Open Science, <https://hal-sciencespo.archives-ouvertes.fr/hal-00973054/document>
177. McSteen M. (1985), *Fifty Years of Social Security in The United States*, Social Security Administration, <https://www.ssa.gov/history/50mm2.html>
178. Meng Q. & Friday P. (2014), *Victims of Corruption: A conceptual framework* σε Vanfraechem, Pemberton & Ndahinda (eds.) *Justice for Victims*,
https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=yNDpAwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA355&dq=systemic+or+endemic+corruption&ots=iKHPjeSnVe&sig=zJiF7Z7k8YqO80A4sFE4YXkFHw&redir_esc=y#v=onepage&q=systemic%20or%20endemic%20corruption&f=false
179. Mercer CFA Institute Global Pension Index 2022 (2022) – *Pension Notes*,
<https://www.fiapinternacional.org/wp-content/uploads/2022/02/Nota-de-pensiones-60-Feb-2022-ENG-1.pdf>
180. Merriam-Webster, (n.d.), *Laissez-faire*. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Retrieved October 9, 2022, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/laissez-faire>
181. Merriam-Webster. (n.d.). *Proletariat*. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Retrieved October 5, 2022, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/proletariat>
182. Merriam-Webster. (n.d.). *Clientelism*. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Retrieved October 31, 2022, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/clientelism>
183. Mitsopoulos M. & Pelagidis T. (2008), *Strong Growth and Weak Institutions The Greek Paradox Re-considered*,

- https://www.researchgate.net/publication/228304203_Strong_Growth_and_Weak_Institutions_The_Greek_Paradox_Re-Considered
184. Montagna J. (2009), *The Industrial Revolution*, Yale-New Haven Teachers Institute, <https://www.fcusd.org/cms/lib/CA01001934/Centricity/Domain/1346/Industrial%20Revolution%20Article.pdf>
185. Morgan T. (1964), *The Theory of Error in Centrally-Directed Economic Systems*, The Quarterly Journal of Economics, Aug., 1964, Vol. 78, No. 3 (Aug., 1964), https://www.jstor.org/stable/1879474#metadata_info_tab_contents
186. Moschonas G. (2013), *A New Left in Greece: PASOK's Fall and SYRIZA's Rise*, Dissent Magazine, ενότητα: PASOK Changes the Fiscal Paradigm (1981–89), <https://www.dissentmagazine.org/article/a-new-left-in-greece-pasoks-fall-and-syrizas-rise>
187. Mossialos E. & Allin S. (2005), *Interest Groups and Health System Reform in Greece*, West European Politics, Vol. 28, No. 2, 420 – 444, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/01402380500060460?needAccess=true&role=button>
188. National Graduate Institute of Japan for Policy Studies, *Meiji (2): importing and absorbing technology*, https://www.grips.ac.jp/teacher/oono/hp/lecture_J/lec04.htm
189. National Institute of Population and Social Security Research (2014), *Social Security in Japan 2014*, <https://www.ipss.go.jp/s-info/e/ssj2014/003.html>
190. Nazir R. (2013), *Role of Human Capital and Governance in Controlling Corruption*, European Journal of Innovation and Business, Vol. 10 2013, https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/32694903/905-270-1-SM-with-cover-page-v2.pdf?Expires=1669834787&Signature=dNkN53gKdkWKVDOMSiM0QZJTtf-zi9iQeYimQSQEae2r-KGAKMO57W1Tz6qiSz~8F-xd5pg4MV0b6SsrgMAGWYsdx6Be2aDE~F9D2cRpXljDYUd4KGLFmB9IZxWpwCRdsC1uF62iddHXcnqHIHdU4owFJjkFhgmOF0RhE~YQQjbbTjaGU065meKy09XhWCnR8KgLnZ6unf113xEc5PCQYJ-JCyQCD4CDyfg6Hp3nKzcOqaFi06iui~1cFT8ckFIY-TyD1S0DrDqK7t8fvs4J7~F9FNrhKw4aQ1rPdFpwyIGAJrJZsV2S1Pq60~8FFKDOxG2qaEUuh9TOybSenomrQ_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

191. North, D. C. (1993), *Institutions and Credible Commitment*, Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft , Mar. 1993, Vol. 149, No. 1, The New Institutional Economics Recent Progress; Expanding Frontiers (Mar. 1993), pp. 11-23, <https://www.jstor.org/stable/40751576>
192. Norton A. & De Haan A. (2013), *Social Cohesion: Theoretical Debates and Practical Applications with Respect to Jobs*, https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/12147/WDR2013_bp_Social_Cohesion_Norton.pdf?sequence=1
193. Nye, J. (1967), *Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis*, https://www.jstor.org/stable/pdf/1953254.pdf?refreqid=excelsior%3A506acdfaeb87dabc802840f07110dd3f&ab_segments=&origin=
194. OECD (2009), *Health at a Glance 2009, OECD Indicators*, https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/health_glance-2009-en.pdf?expires=1669062222&id=id&acname=guest&checksum=8D1103F1C534F8AC611665CF7EDCBAA9
195. OECD (2016), *Society at a Glance, OECD Social Indicators*, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264261488-en.pdf?expires=1667120604&id=id&acname=guest&checksum=06FB6DDC487595987724447ADE79823B>
196. OECD (2020), *Financing SMEs and Entrepreneurs 2020 : An OECD Scoreboard*, <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/0f52ae26-en/index.html?itemId=/content/component/0f52ae26-en>
197. OECD (2021), *Pensions at a Glance 2021: OECD and G20 Indicators*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/ca401ebd-en>.
198. O'Bannon B. (Book Review - 2009), *Brokering Democracy in Africa: The Rise of Clientelist Democracy in Senegal*. By Linda J. Beck, https://www.researchgate.net/publication/231989044_Brokering_Democracy_in_Africa_The_Rise_of_Clientelist_Democracy_in_Senegal_By_Linda_J_Beck_New_York_Palgrave_Macmillan_2008_280p_7995No-Party_Democracy_Ugandan_Politics_in_Comparative_Perspective_By_G

199. Östberg K. (2019), *Was Sweden Headed Toward Socialism in the 1970s?*– in Jacobin, <https://jacobin.com/2019/08/sweden-1970s-democratic-socialism-olof-palme-lo>
ενότητα: *Toward Socialism?*
200. Pepper, D. (1999). *Malthusian doctrine*. In: Environmental Geology. Encyclopedia of Earth Science. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/1-4020-4494-1_213
201. Philo P. & Walton G. (1973), *Max Weber on self-interest and domination*, Social Theory and Practice, Spring 1973, Vol. 2, No. 3 (Spring 1973), pp. 335-346, <https://www.jstor.org/stable/23558893>
202. Pierce S. (2019), *Locke vs. Rousseau: Revolutions in Property*, https://digitalcommons.lasalle.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1055&context=the_histories
203. Pöder K. & Kerem K. (2011), “*Social Models*” in a European Comparison *Convergence or Divergence?* In Eastern European Economics, https://www.researchgate.net/publication/261970710_Social_Models_in_a_European_Comparison
204. Putnam, R.D. (1993), *What makes democracy work?*. Nat Civic Rev, 82: 101-107. <https://doi.org/10.1002/ncr.4100820204>
205. Quigley W. (2015), *Five Hundred Years of English Poor Laws, 1349-1834: Regulating the Working and Nonworking Poor*, University of Akron Law Journals, <https://ideaexchange.uakron.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1471&context=akronlawreview>
206. Retallack J. (2015), *Forging an Empire: Bismarckian Germany, 1866-1890*, University of Toronto Press, https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/713_Anti%20Socialist%20Law_218.pdf
207. Richardson G. (2008), *Medieval Guilds*, Economic History Net, <https://eh.net/encyclopedia/medieval-guilds/>, εισαγωγή
208. Rose-Ackerman S. (2004), *The Challenge of Poor Governance and Corruption*, <https://www.copenhagenconsensus.com/sites/default/files/cp-corruptionfinished.pdf>
209. Rose–Ackerman S. (2008), *Corruption and Government*, International Peacekeeping, 15:3, 328-343, <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13533310802058802?needAccess=true>

- 210.Sariyildiz, G. (2014), *Οθωμανικές αιτήσεις και αιτησιογράφοι*,
<https://docplayer.gr/67783542-Gulden-sariyildiz-othomanikes-aitiseis-kai-aitisiografoi-osmanlilar-da-arzuhal-ve-arzuhalciler.html>
- 211.Scholl W. & Schermuly C. (2018), *The Impact of Culture on Corruption, Gross Domestic Product, and Human Development*, <https://d-nb.info/1200026209/34>
- 212.Shah A., Thompson T., Zou Heng – Fu (2004), *Decentralising the public sector: The Impact of Decentralisation on Service Delivery, Corruption, Fiscal Management and Growth in Developing and Emerging Market Economies: A Synthesis of Empirical Evidence*,
https://www.researchgate.net/publication/227359758_Decentralising_the_public_sector_The_Impact_of_Decentralisation_on_Service_Delivery_Corruption_Fiscal_Management_and_Growth_in_Developing_and_Emerging_Market_Economies_A_Synthesis_of_Empirical_Evidence
- 213.Shermer M. (2016), *Why Malthus Is Still Wrong: In Scientific American*,
<https://www.scientificamerican.com/article/why-malthus-is-still-wrong/>
- 214.Singer M. (2009), *Buying Voters with Dirty Money: The Relationship between Clientelism and Corruption*,
https://www.researchgate.net/publication/228128652_Buying_Voters_with_Dirty_Money_The_Relationship_between_Clientelism_and_Corruption
- 215.Skouras S. & Christodoulakis N. (2010), *Electoral misgovernance cycles: Evidence from wildfires and tax evasion in Greece and elsewhere*,
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1709068
- 216.Stephenson M. (2014), Klitgaard’s Misleading “Corruption Formula” in GAB, The Global Anticorruption Blog,
<https://globalanticorruptionblog.com/2014/05/27/klitgaards-misleading-corruption-formula/> (Παράγραφος Monopoly)
- 217.Stryker, R. (1998), *Globalization and the welfare state*, *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 18 No. 2/3/4, pp. 1-49.
<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/01443339810788344/full/html>

218. Symeonidis G. (2021), *The fiscal effect of the recalculation of main old-age pensions stemming from L. 4387/2016*, *Social Cohesion and Development*, 13(2), 125-137
<https://doi.org/10.12681/scad.25846>
219. Symeonidou H. (1996) *Social Protection in Contemporary Greece*, *South European Society and Politics*, 1:3, 67-86, <https://doi.org/10.1080/13608749608539483>
220. The Greens/EFA (2018), *The Costs of Corruption Across the EU*,
221. The National Archives, 2022, *Origins of the NHS* [online],
<https://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/alevelstudies/origins-nhs.htm>
222. The National Library of Wales, *The People's Budget and the Welfare State*,
<https://www.library.wales/discover-learn/digital-exhibitions/david-lloyd-george/the-life-and-work-of-david-lloyd-george/the-peoples-budget-and-the-welfare-state>
223. The World Bank (1994), *Averting the old age crisis: policies to protect the old and promote growth*, New York: Oxford University Press Inc,
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/973571468174557899/pdf/multi-page.pdf>
224. The World Bank (2020), *The Human Capital Index, 2020 Update*
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34432>,
225. Thorsen N. (1973), *Aspects of the Economic Motivation Behind the Marshall Plan*,
https://ecommons.luc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3691&context=luc_theses
226. Tinios P. (2005) *Pension Reform in Greece: 'Reform by Instalments' – A Blocked Process*, *West European Politics*, 28:2, <https://doi.org/10.1080/01402380500060346>
227. Transparency International (2004), *Political parties are the most corrupt institution worldwide according to TI global corruption barometer 2004*,
<https://www.transparency.org/en/press/political-parties-are-most-corrupt-institution-worldwide-according-to-ti-gl>
228. Transparency International – Greece (2012), *National Integrity Systems Assessment*,
https://images.transparencycdn.org/images/Greece_NIS_EN.pdf
229. Transparency International (2016), *How to stop corruption: 5 key ingredients*,
<https://www.transparency.org/en/news/how-to-stop-corruption-5-key-ingredients>
230. Transparency International (2021), *Corruption Perceptions Index*,
<https://www.transparency.org/en/cpi/2021/index/grc>

231. UK Parliament, *1918 Representation of the People Act*, Parliamentary Archives, <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/electionsvoting/womenvote/case-study-the-right-to-vote/the-right-to-vote/birmingham-and-the-equal-franchise/1918-representation-of-the-people-act/>
232. United Nations (2022), *Global Issues – Ageing* (ενότητα: Trends In Population Ageing), <https://www.un.org/en/global-issues/ageing>
233. United Nations - The Office of the High Commissioner for Human Rights, *Universal Declaration of Human Rights – Greek*, <https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/greek-ellinika>
234. United Nation – Security Council (2018), *Global Cost of Corruption at Least 5 Per Cent of World Gross Domestic Product*, <https://press.un.org/en/2018/sc13493.doc.htm>
235. United Nations – OHCHR (2022), *Corruption and human rights*, <https://www.ohchr.org/en/good-governance/corruption-and-human-rights>
236. Van Kersbergen K. (2016), *Europe and its Nations: Politics, Society and Culture* [The Welfare State in Europe], <https://www.bbvaopenmind.com/wp-content/uploads/2017/11/BBVA-OpenMind-book-the-search-for-europe-contrasting-approaches-1.pdf>
237. Van Leeuwen M. (2012), *Guilds and middle-class welfare 1550–1800*, Economic History Review, <https://www.researchgate.net/publication/221827369>
238. Vauhini H. (2013), *The Real Reason for Pensions*, New Yorker, <https://www.newyorker.com/business/currency/the-real-reason-for-pensions>
239. Venieris D. (1994), *The Development of Social Security in Greece, 1920 – 1990: Postponed Decisions*, <https://core.ac.uk/download/pdf/46518036.pdf>
240. Vousinas G. (2016), *The Greek Sovereign Debt Crisis: Like the Enigma of Sphinx. An estimation of the probability of default*, https://www.researchgate.net/publication/309492939_The_Greek_Sovereign_Debt_Crisis_Like_the_Enigma_of_Sphinx_An_estimation_of_the_probability_of_default
241. Webb M. (2013), *Pensions – A Roman legacy needing reform*, Financial Times, <https://www.ft.com/content/51c06df6-bb80-4a1d-bc61-614903ee44f6>

242. Wesley E. & Peterson F. (2017), *The Role of Population in Economic Growth*, SAGE Journals, <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2158244017736094> (ενότητα: The Relationship Between Economic Growth and Population Growth)
243. Wikimedia Foundation , *Welfare in Japan*, Wikipedia, 5 May 2022, https://en.wikipedia.org/wiki/Welfare_in_Japan
244. Wikipedia (2022), *Cold War*, https://en.wikipedia.org/wiki/Cold_War
245. Wincott D. (2012), *The (Golded) Age Of The Welfare State: Interrogating A Conventional Wisdom*, Public Administration Vol. 91, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1467-9299.2012.02067.x?saml_referrer
246. Whitehouse E. (2007), *Pensions Panorama: Retirement-Income Systems in 53 Countries*, The World Bank, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/7177/379610Pensions101OFFICIAL0USE0ONLY1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
247. Yfantopoulos J. (2008), *Pharmaceutical pricing and reimbursement reforms in Greece* in The European Journal of Health Economics · March 2008, https://www.researchgate.net/publication/6217841_Pharmaceutical_pricing_and_reimbursement_reforms_in_Greece, ενότητα: Pharmaceutical price regulation

NOMOI – ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΣτΕ.Ολ 2287/2015, https://www.dsanet.gr/Epikairothta/Nomologia/steol2287_15.htm , παράγραφος 7
2. ΣτΕ.Ολ 2288/2015, <https://www.taxheaven.gr/circulars/21151/ste-2288-2015> , παράγραφος 7
3. Εθνική Τράπεζα – Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ (2008), *1841-2006 Ιστορικό Χρονολόγιο*, https://ha.nbg.gr/el/pdf_library/XRONOLOGIO.pdf
4. ΦΕΚ 211/Α/24-12-2019, *Σύνταγμα της Ελλάδας*, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/FEK%20211-A-24-12-2019%20NEO%20SYNTAGMA.pdf>

5. ΦΕΚ 31/3-8-1861, **Νόμος 652**, *Περί Συντάξεως των Πολιτικών Υπαλλήλων*, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.et.gr/ids-nph/pdfimageSummaryviewer.html?args=sppFfdN7IQP5_cc--m0e1_r594OrEr-5NRbgP8PrlzO8rzSZFxgk-TSFjbbcu2bgkAYi3ORfmar6l1fVkOCkCXkxcPQvNBMtY9T3IvMHxXpABIQE1JCW9FiNMrQQT-Ek_FKlm_8xYoyBpJrf0eRbHAPX9Wo0vkf1t1HHbeGgH_HP3zjsqjeMg..
6. ΦΕΚ 49/05-09-1861, **Νόμος 639**, *Περί Συστάσεως Ναυτικού Απομαχικού Ταμείου*, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.et.gr/ids-nph/pdfimageSummaryviewer.html?args=sppFfdN7IQP5_cc--m0e1_r594OrEr-5S5340pRj-uW8rzSZFxgk-TSFjbbcu2bgkAYi3ORfmaoGOr3yYTWDDnkxcPQvNBMtY9T3IvMHxXpABIQE1JCW9FiNMrQQT-Ek_FKlm_8xYow-uIDvFHg6-5DSteauvw7vfp3JmWOgGKckTUQYZQA9hA..
7. ΦΕΚ 364/11-10-1932, **Νόμος 5733**, *Περί των Κοινωνικών Ασφαλίσεων*, Εθνικό Τυπογραφείο http://www.et.gr/ids-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wFxCly-qog7EndtvSoClrL8jMW4aNrsuVx5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWelDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIuZvHKKh1jTnS-yBcpvK2Ovx4aR8I-vGIssshnP9bal_2
8. ΦΕΚ 304/31-12-1950, **Αναγκαστικός νόμος 1611**, *Περί καταθέσεων Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου και Ασφαλιστικών Ταμείων*, http://www.et.gr/ids-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wEgQXPrgB98jXdtvSoClrL8aHyK_kVuaY55MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWelDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIueMSKg4klKjJcg_GAbVILN7_0iuMY5fHoQYIfHKnFi9n
9. ΦΕΚ 179/21-6-1951, **Νόμος 1846**, *Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων*, Εθνικό Τυπογραφείο, <http://www.et.gr/ids-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wHcWy5TcIpA3HdtvSoClrL8yb711HobT0h5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8Nxdn>

[J5r9cmWyJWelDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIudJyM2Ehe7IE-WKqKHFonQ_8LI5dgQ4VZsv0zW0q1Ip5](http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wG8bt7eiIN6l3dtvSoClrL8LHF9k8yiZ3t5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWelDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIudJyM2Ehe7IE-WKqKHFonQ_8LI5dgQ4VZsv0zW0q1Ip5)

10. ΦΕΚ 173/6-8-1956, **Βασιλικό Διάταγμα**, *Περί συστάσεως Ερανικής Επιτροπής προς προικοδότηση απόρων κορασίδων*, http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wG8bt7eiIN6l3dtvSoClrL8LHF9k8yiZ3t5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWelDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIuWbrznZrFROJ4nPXgAeOi40bzMge-k0vdgi7jyBQfhIw
11. ΦΕΚ 81/18-5-1961, **Νόμος 4169**, *Περί Γεωργικών Κοινωνικών Ασφαλίσεων*, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wGcoENGdNGagHdtvSoClrL8Xi4OIRJ_UAftII9LGdkF53UIxsx942CdyqxSOYNUqAGCF0IfB9HI6qSYtMQEkEHLwnFqmgJSA5WIsluV-nRwO1oKqSe4BIOTSpEWYhszF8P8UqWb_zFijCdvVFavNZAbHS0X3R6orGL8xY32guBnVQNdsndRr2yq
12. ΦΕΚ 138/17-10-1990, **Νόμος 1902**, *Ρύθμιση συνταξιοδοτικών και άλλων συναφών θεμάτων*, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wFWwnXHUzxPWXdvtvSoClrL8aRmGcrk2DyZ5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWelDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIuc7mALXacvOKOZuQwuam2t5iQKl6J0uOfpIJERZKRCOR
13. ΦΕΚ 165/7-10-1992, **Νόμος 2084**, *Αναμόρφωση της Κοινωνικής Ασφάλισης και άλλες διατάξεις*, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wF7YkbUtryc43dtvSoClrL8q9xsRI7tQcZ5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWelDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIuUtW4lwmiq3ofQaYeUs3UfeYbWuuQcjxkJ_76vDgL32
14. ΦΕΚ 188/20-8-1996, **Νόμος 2434**, *Μέτρα πολιτικής για την απασχόληση και την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση και άλλες διατάξεις*, Εθνικό Τυπογραφείο, <http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wGW8w3YEhDyt3dtvSoClrL8aNh>

- [cfNN6bEV5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWeIDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIuWEBTvp1csDjAArcBQBIU77Nnf7Rz0KXizdXUynv59Vi](http://www.et.gr/idocs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wE56mFqysdfkXdtvSoClrL87G00wsjc9vwpCCmqt4mgGEHlbmahCJFQEmRQwePEviF8EeCoaT0MAKztT3Sb63xk3VklL3PiCQ3RLoVYQqjKiogfu8Gq1RKKQmyoZK8o4WQNTFdHdRYgdy2jwWCRuSbCCXTRziZYoH4pzwTfHOBX2-Q..)
15. ΦΕΚ 1/5-1-1999, **Νόμος 2676**, *Οργανωτική και λειτουργική αναδιάρθρωση των φορέων κοινωνικής ασφάλισης και άλλες διατάξεις*, Εθνικό Τυπογραφείο, <http://www.et.gr/idocs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wE56mFqysdfkXdtvSoClrL87G00wsjc9vwpCCmqt4mgGEHlbmahCJFQEmRQwePEviF8EeCoaT0MAKztT3Sb63xk3VklL3PiCQ3RLoVYQqjKiogfu8Gq1RKKQmyoZK8o4WQNTFdHdRYgdy2jwWCRuSbCCXTRziZYoH4pzwTfHOBX2-Q..>
16. ΦΕΚ 58/3-4-2008, **Νόμος 3655**, *Διοικητική και οργανωτική μεταρρύθμιση του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης και λοιπές ασφαλιστικές διατάξεις*, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.et.gr/idocs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wHtyK1ZYNhP8HdtvSoClrL83xkCZsTbnw3tII9LGdkF53UIxsx942CdyqxSQYNUqAGCF0IfB9HI6qSYtMQEkEHLwnFqmgJSA5WIsluV-nRwO1oKqSe4BIOTSpEWYhszF8P8UqWb_zFijCrpRW_24BFQYjJMX-kT7feYSezCiebkkx_6zGv3YhKT
17. ΦΕΚ 115/15-7-2010, **Νόμος 3863**, *Νέο Ασφαλιστικό Σύστημα και συναφείς διατάξεις, ρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις*, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.et.gr/idocs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wGYK2xFpSwMnXdtvSoClrL88VQbDIJsbtp5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWeIDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIdQ163nV9K--td6SIuWiHYOaQh-PHXJywtAzK_dyDsao2IIBOCInvigLXM0ev
18. ΦΕΚ 170/5-8-2011, **Νόμος 3996**, *Αναμόρφωση του Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας, ρυθμίσεις θεμάτων Κοινωνικής Ασφάλισης και άλλες διατάξεις*, Εθνικό Τυπογραφείο, <http://www.et.gr/idocs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wFYAFdDx4L2G3dtvSoClrL8MdkQqj2Nad5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8Nx>

- [dnJ5r9cmWyJWeIDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIIdQ163nV9K--td6SIufjRYTEVm_M_F2yX38yl6rVAsyjRQI1hzI4Zvai53WD7](http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wEbA_BZxkczbHdtvSoClrL8n2mlCsr5UbztII9LGdkF53UIxsx942CdyqxSQYNuqAGCF0IfB9HI6qSYtMQEkEHLwnFqmgJSA5WIsluV-nRwO1oKqSe4BIOTSpEWYhszF8P8UqWb_zFijHLQUhjlwDPWSoIIKHlz_Qgg-LdeQM2FE4f3zJWN1gge)
19. ΦΕΚ 40/29-2-2012, **Νόμος 4051**, *Ρυθμίσεις συνταξιοδοτικού περιεχομένου και άλλες επείγουσες ρυθμίσεις εφαρμογής του Μνημονίου Συνεννόησης του ν. 4046/2012*, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wEbA_BZxkczbHdtvSoClrL8n2mlCsr5UbztII9LGdkF53UIxsx942CdyqxSQYNuqAGCF0IfB9HI6qSYtMQEkEHLwnFqmgJSA5WIsluV-nRwO1oKqSe4BIOTSpEWYhszF8P8UqWb_zFijHLQUhjlwDPWSoIIKHlz_Qgg-LdeQM2FE4f3zJWN1gge
20. ΦΕΚ 222/12-11-2012, **Νόμος 4093**, *Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013–2016 – Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής του ν. 4046/2012 και του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013–2016*, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wEbA_BZxkczbHdtvSoClrL8VcYaROL9Gu95MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWeIDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIIdQ163nV9K--td6SIuRFSfhR3nsvkZCmW0JSYiDFuNST1mbGj_A8-3ITMFmEB
21. Άρειος Πάγος, Απόφαση **1/2021** (Ολομέλεια, Πολιτικές), https://edeka.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=1031:viii-areiou-pagou-1-2021-pl-olomel-syntagmatiki-i-dipli-meiosi-apodoxon-gia-ton-evrytero-dimosio-tomea&catid=71:efimerida&lang=el
22. ΦΕΚ 85/12-5-2016, **Νόμος 4387**, *Ενιαίο Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλειας – Μεταρρύθμιση ασφαλιστικού – συνταξιοδοτικού συστήματος – Ρυθμίσεις φορολογίας εισοδήματος και τυχερών παιγνίων και άλλες διατάξεις*, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.et.gr/docs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wFHp_31M9ESQXdtvSoClrL87SPB1HbULODtII9LGdkF53UIxsx942CdyqxSQYNuqAGCF0IfB9HI6qSYtMQEkEHLwnFqmgJSA5WIsluV-

[nRwO1oKqSe4BIOTSpEWYhszF8P8UqWb_zFijGrQHcePHClLy81m2nbIV8aLxym8io8bEXTM8cAZVrAU](http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/e-metasfal-eis.pdf)

23. Βουλή των Ελλήνων (2016), *Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου «Ενιαίο Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλειας - Μεταρρύθμιση ασφαλιστικού-συνταξιοδοτικού συστήματος-Ρυθμίσεις φορολογίας εισοδήματος και τυχερών παιγνίων»*
<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/e-metasfal-eis.pdf>, σ. 1
24. Συμβούλιο της Επικρατείας, **ΣτΕ.Ολ 1891/2019**, *Κοινωνική ασφάλιση - Ακύρωση υπουργικής απόφασης - Αναπροσαρμογή κύριων συντάξεων - Συνταξιούχοι της πρώην Ολυμπιακής Αεροπορίας ΑΕ ιπτάμενοι καμπίνας - Αντισυνταγματικότητα ρύθμισης,*
https://www.dsnet.gr/Epikairothta/Nomologia/steol%201891_2019.htm
25. ΦΕΚ 73/17-5-2019, **Νόμος 4611**, *Ρύθμιση οφειλών προς τους Φορείς Κοινωνικής Ασφάλισης, τη Φορολογική Διοίκηση και τους Ο.Τ.Α. α΄ βαθμού,* http://www.et.gr/idos-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wFqnM3eAbJzrXdtvSoClrL8WgmdbhWgV47tII9LGdkF53UIxsx942CdyqxSQYNUqAGCF0IfB9HI6qSYtMQEkEHLwnFqmgJSA5WIsluV-nRwO1oKqSe4BIOTSpEWYhszF8P8UqWb_zFijKrXl2enL-tMbIsls-eZXyUmfTACCXbh7lhpxtI_wTZJ
26. ΦΕΚ 68/24-4-2021, **Νόμος 4798**, *Κώδικας δικαστικών υπαλλήλων και λοιπές επείγουσες διατάξεις,* http://www.et.gr/idos-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wEzH9d6xfVpRXdtvSoClrL8fyrg-mVMtyLtlI9LGdkF53UIxsx942CdyqxSQYNUqAGCF0IfB9HI6qSYtMQEkEHLwnFqmgJSA5WIsluV-nRwO1oKqSe4BIOTSpEWYhszF8P8UqWb_zFijIrmQzlGnoTuh4tPsJJrw-I-i0rsIRDaQ9z5lBYDiPb0